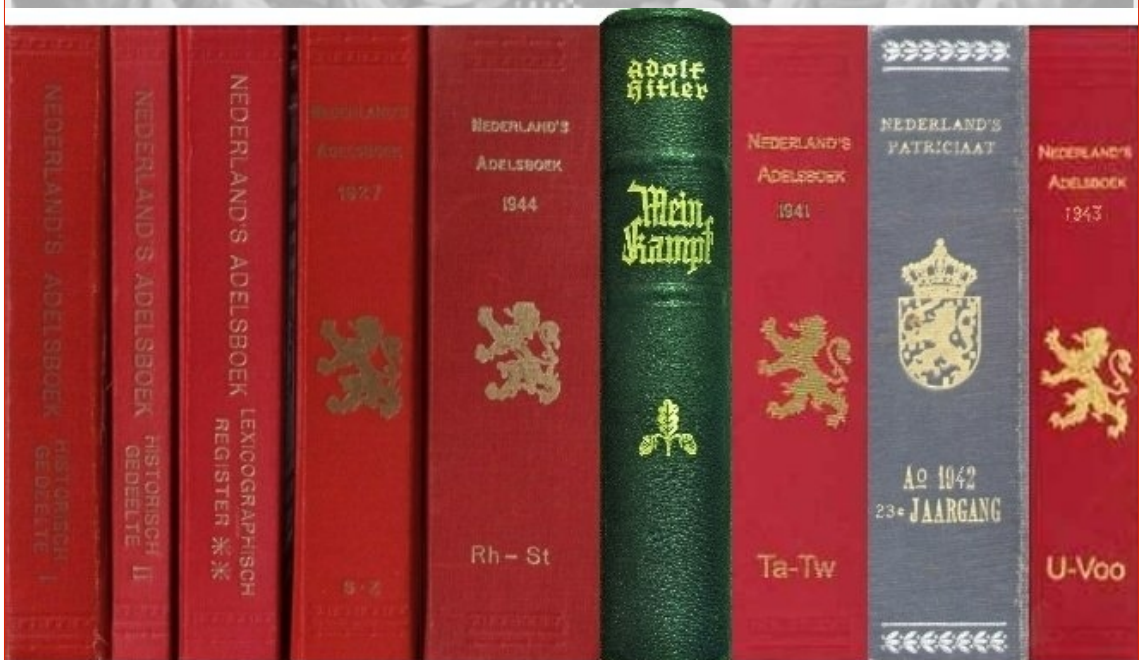

Niet volgens het boekje

Over drie Nederlandse edellieden die in de periode 1930-1945 kozen voor het nationaal-socialisme

Naam : **P.J. (Jan) Schultheiss**
Nummer : 3719286
Cursus : Geschiedenis - Onderzoeksseminar III (GE3VD12002)
Docent : mevrouw dr. Geraldien G. von Frijtag Drabbe Künzel
Datum : 15 augustus 2014

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Inleiding.....	3
1. Nederlandse adel en het nationaal-socialisme.....	18
Adel.....	19
Neuadel.....	29
Nationaal-socialisme.....	32
Achterban van nationaal-socialisme in Nederland.....	37
Adellijk nationaal-socialisme.....	52
2. De gelovige graaf.....	56
Afkomst en jeugdijaren.....	56
Stappen op de maatschappelijke ladder en in de politiek.....	70
De keuze: rooms-katholiek én nationaal-socialist.....	84
Adellijk nationaal-socialistisch doorgeefluik.....	92
2. De zwevende freule.....	101
Afkomst en jeugdijaren.....	101
Verandering.....	105
Bekering.....	113
Volharding.....	125
3. Een dolende ridder.....	137
Afkomst en jeugdijaren.....	137
Wiener Blut.....	145
Geboorte in een kasteel.....	159
In Stahlgewittern.....	169
Conclusies.....	179
Geraadpleegde bronnen en literatuur.....	187
Bronnen en bronnenuitgaven.....	187
Primaire en contemporaine literatuur.....	187
Secundaire literatuur.....	188
Internet.....	191
Verantwoording afbeeldingen.....	192
Persoonsregister	194

Voorwoord

Wisset ihr nicht daß ich kan in einem Tag tausend Adeln und zu Rittern machen: Aber so mächtig bin ich nicht daß ich in tausend Jahren einen Gelehrten machen könnte.

- Keizer Sigismund I volgens Julius Zingref¹

Het is een bijna bizar toeval. Gedurende de laatste loodjes van mijn scriptie (en die wegen immers het zwaarst), werd ons huis getroffen door één van die zware hoosbuien waarvan

wij er, naar verluidt, de komende jaren meer kunnen verwachten. Het dak van de studeerkamer bleek niet geheel bestand tegen het overvloedige hemelwater en een aantal boeken dat zich in die ruimte bevond helaas blijkbaar evenmin. Bij het opruimen van de puinhoop dwarrelden uit een van de zompige boeken wat notities die mijn moeder, Ank Schultheiss-Marks (1926-2003), jaren geleden had gemaakt toen ik druk bezig was met het afronden van de doctoralscriptie voor mijn vorige studie. Mijn scriptiebegeleider had gebeld om mij op het hart te drukken nu toch eens tot afronding van mijn proeve van

FOKKE & SUKKE
WERKEN AL 10 JAAR AAN HUN SCRIPTIE

academische bekwaamheid te komen en het concept niet langer te wijzigen en daaraan toevoegingen te doen. Gezien de aantekeningen die mijn moeder van het gesprek dat zij voor mij aannam maakte, lijkt het dat ik wat dat betreft toch nog weinig heb bijgeleerd, de afgelopen jaren. Ook voor de huidige scriptie vond ik het een uitdaging om er maar niet steeds maar weer nieuwe bronnen en literatuur bij te betrekken. Ik zag de omvang van het document toenemen, maar zag het niet in. Nu ja, uiteindelijk kwam het dan toch goed, mede dankzij wat zachte, maar niet minder duidelijke, druk van mijn scriptiebegeleider, Geraldien von Frijtag, en van mijn echtgenote Elsbeth en onze twee zoons Hans-Paul en Martijn. Allen dank! Zonder die laatste duwtjes in de goede richting zat ik nu nog steeds nieuw materiaal op te snorren en te bestuderen. Mijn moeder heeft de hardnekkigheid van mijn gedrag helaas niet meer mogen meemaken. En of ik er nu definitief wél van geleerd heb ...? Mijn vader, Hans Schultheiss, bijna 90 jaar oud, mag het door mij behalen van mijn graad van Bachelor (waarom bestaat daarvoor geen Nederlands woord?!) in de geschiedwetenschap gelukkig wel ervaren. Wellicht hebben zijn verhalen, toen ik klein was, over de bezettingstijd mijn interesse in deze niet te bevatten periode in onze geschiedenis aangewakkerd. Aan hem draag ik dan ook deze scriptie op.

- Jan Schultheiss
Amersfoort, augustus 2014

¹ Julius Wilheml Zingref, *Der Teutschen Scharpsinnige kluge Sprüch, Apophthegmata genannt* (Straßburg 1639) 64.

Inleiding

De douairière Louise Adelheid Mathilde, barones Weddik Wansfeld lag, maar nauwelijks door het vuur aangetast, onder een stapel neergestorte stenen. Ze had een oranje sjerp om. Als de commandant de moeite had genomen te komen kijken, dan zou hij aan de onverzettelijke trek op haar gezicht hebben kunnen zien, dat Duitsland de oorlog op den duur zou verliezen.

– Uit: Oorlogswinter, Jan Terlouw²

De uit de jaren zeventig van de vorige eeuw bekende (en zelfs verfilmde) jeugdroman *Oorlogswinter* van Jan Terlouw schetst een fictieve representant van de aristocratie³, naar het lijkt als topos van een waarlijk nobele houding waarbij wordt opgekomen voor verdrukten. Terlouws ‘barones Weddik Wansfeld [was] een magere, statige dame van drieënzestig jaar’ die zich verzette tegen de Duitse bezettingsmacht. Uiteindelijk komt uit dat zij vanuit haar huis bij het al even imaginaire Koppelse Veer onder meer behulpzaam is bij het illegaal over de rivier helpen zetten van Joodse onderduikers. En dus komen Duitse soldaten (vreemd genoeg niet de *Sicherheitsdienst* of een dergelijke meer politionele organisatie) haar arresteren: “Scheer je weg.” “Ik gelast u de deur te openen. Ik kom u arresteren,’ zei de onderofficier plechtig. “Scheer je weg. Een Weddik Wansfeld wordt niet gearresteerd.” Als ze zich realiseert dat verder verzet nutteloos is geworden schrijdt de barones 'bedaard' naar binnen en begeeft zich 'naar het grote vertrek waar de schilderijen van haar voorouders hingen'. Haar witte huis wordt vervolgens op last van de commandant door een tank in puin geschoten. Onuitgesproken maar wel duidelijk is dat die commandant diep in zijn hart respect heeft voor de aristocratische dame.

Ook in werkelijkheid komen we dergelijke representanten van adellijk opkomen tegen onderdrukking en bezetting tegen. Min of meer bekende voorbeelden zijn jhr.

2 Jan Terlouw, *Oorlogswinter* (3de druk, Rotterdam 1973) 93.

3 In deze scriptie hanteer ik de begrippen aristocratie / aristocraten en adel / edellieden als synoniemen. Anders: Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012), met name 47-48. Deze historicus hanteert een breder begrip van aristocratie waartoe hij in dit geval zowel adel als ‘oud patriciaat’ rekent. Kort gezegd hanteert hij een indeling die hij aan statusgroepen van de socioloog Max Weber ontleent en waarbij hij tot de aristocraten binnen de nationale notablenelite 1848-1914 de adel en het oud-patriciaat rekent, waarbij de laatste groep ook vóór 1848 over macht beschikte, en tot de ‘notabele burgers’ het ‘zelfbenoemd patriciaat’ en de ‘andere burgers’ (*Ibidem*, 41-48). Ik gebruik de begrippen adel en aristocratie echter door elkaar en hanteer het laatste begrip dus in enge zin als synoniem van adel.

Ernst Willem de Jonge (1914-1944) die deel uitmaakte van de verzetsgroep rondom *soldaat van oranje* Erik Hazelhoff Roelfzema⁴, Pierre Louis baron d'Aulnis de Bourouill (1918-2012), eveneens een bekende van Hazelhoff Roelfzema uit diens tijd bij het Leidsch Studentencorps, en jhr. Pieter Jacob Six (1895-1986), die onder meer leiding gaf aan de zogenoemde Ordedienst, een verzetsorganisatie die met name op initiatief van oud-militairen werd opgericht.⁵

En voor de associatie van adel met verzet tegen het nationaal-socialisme mag de Duitse *Widerstand* natuurlijk niet onvermeld blijven. Vooral de mislukte aanslag van Claus Philipp Maria Schenk Graf von Stauffenberg (1907-1944) op Hitler van 20 juli 1944 is daarbij vast verankerd geraakt in het collectieve geheugen van het naoorlogse (West) Duitsland. Van de 161 door zelfdoding (alhoewel het in deze context wellicht beter is te spreken van zelfmoord), terechtstelling en executie in verband met de mislukte aanslag op Hitler van omgekomen personen waren er 70 officier en behoorden 55 tot de adel, waarvan 10 grootgrondbezitters.⁶

De associatie met adel en patriciaat geeft wellicht mede daarom vaak een beeld

-
- 4 Over De Jonge zie onder meer Floris B. Bakels, *Wachter op de morgen. Het korte leven van Christian Corneille Dutilh, geboren 1915, gefusilleerd 1944* (Kampen 1988), voor een korte schets van zijn leven in het bijzonder 26-33. De auteur, met name bekend geworden door zijn boek *Nacht en Nebel* waarin hij over zijn kampervaringen in onder meer Natzweiler-Struthof en Dachau schreef, was een Leidse clubgenoot van De Jonge, net als de eveneens door de Duitse bezetter omgebrachte Kees Dutilh en de in 1945 in Neuengamme omgekomen Tjaard G. Buning (ibidem, 42). De Jonge werd met name bekend door het boek van Roelfzema zelf, *Soldaat van Oranje 1940-1945 1946-1980* (Utrecht 1987) en de verfilming van dat boek (dat wil zeggen, van de periode 1940-1945 dat als boek oorspronkelijk in 1970 verscheen) uit 1977. De acteur Jeroen Krabbé speelt in die film de rol van Guus Le Jeune, een personage dat min of meer gebaseerd is op de persoon van De Jonge.
- 5 Over Six zie J.M. Schulten, *Jonkheer P.J. Six. Amsterdammer en verzetsstrijder* (Nijmegen 1987). Six was een nazaat van de door Rembrandt zo fraai geportretteerde Jan Six.
- 6 Otto Ernst Remer, *Verschwörung und Verrat um Hitler. Urteil des Frontsoldaten* (Preussisch Oldendorf 1981), bijlage 10 320-324. Remer (1912-1997) speelde als commandant van het *Wachbataillon „Großdeutschland“* in 1944 een belangrijke rol in het neerslaan van de opstand tegen Hitler. Na 1945 zou hij zich als een steeds geprononceerder revisionist ontpoppen. Zijn boek kan dan ook in dat licht worden gezien en zal hierbij verder buiten beschouwing worden gelaten. En vanzelfsprekend ontbreken op de door Remer gebruikte lijst zij die overleefden, zoals bijvoorbeeld Philipp von Boeselager, „*Wir wollten Hitler töten. Ein letzter Zeuge des 20. Juli erinnert sich* (München 2008). En zie bijvoorbeeld ook Günter Agde, *Carl-Hans Graf von Hardenberg. Ein deutsches Schicksal im Widerstand* (Berlijn 2004). Eckart Conze heeft een tiental jaar geleden betoogd dat de cultuur van herinnering die rond de 20ste juli 1944 is ontstaan met name het gevolg is van alle inspanningen die door Marion gravin Dönhoff werden getoond haar daarbij zwaar getroffen vriendenkring niet te doen vergeten (Eckart Conze, 'Aufstand des preußischen Adels. Marion Gräfin Dönhoff und das Bild des Widerstands gegen den Nationalsozialismus in der Bundesrepublik Deutschland', *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, 51 (2003) 483-508; zie o.m. Marion Gräfin Dönhoff, "Um der Ehre willen". *Erinnerungen an die Freunde vom 20. Juli* (Berlijn 1994)). Dönhoff zal beslist hebben bijgedragen aan het beeld van (Pruisische) adel als haard van verzet tegen het Hitler-regime, maar Conze verzuimt naar mijn mening wel aandacht te besteden aan de vele andere publicaties die dit beeld hebben helpen onderbouwen. Ruim tien jaar geleden verscheen bijvoorbeeld het boekje van publicist Christian Graf von Krockow, *Eine Frage der Ehre. Stauffenberg und das Hitler-Attentat vom 20. Juli 1944* (Berlijn 2002) en reeds in 1946 verscheen het boek *Offiziere gegen Hitler* van Fabian von Schlabrendorff (1907 – 1980), zelf actief in het verzet tegen Hitler. Vanzelfsprekend was het verzet binnen het Duitse Rijk tegen de nazi's niet voorbehouden aan kringen uit de Duitse adel (men denke maar aan het studentenverzet van *Die Weiße Rose* in München, de eenmansactie van Johann Georg Elser of de verschillende vormen van communistisch verzet), maar getalsmatig was de bijdrage van (en het aantal slachtoffers onder) de Duitse adel zeker niet gering. En al in de zomer van 1933 werd, naar het lijkt, de Duitse graaf Stanislaus von Nayhauß-Cormons slachtoffer van de Gestapo (Dirk von Nayhaus, 'Gedenken an einen mutigen Mann. 1933 wurde Graf von Nayhauß-Cormons von den Nazis ermordet – Jetzt erinnert in Friedenu ein "Stolperstein" an ihn', *Die Welt*, 22 september 2009, 36). Zie overigens van Conze ook: Eckart Conze, 'Adel und Adeligkeit im Widerstand des 20. Juli 1944', in: Heinz Reif (red.), *Adel und Bürgertum in Deutschland. II: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert* (Berlijn 2001) 269-295.

van lieden die op beschaafde en rustige wijze in stilte goed pogen te doen, het adagium *noblesse oblige* indachtig. *Stiff upper lip*, emoties dienen in toom gehouden, maar ook anderszins geen extremiteiten, het enkele excentrieke zwarte schaap van de familie uitgezonderd wellicht.⁷ Letterlijk en figuurlijk een rechte rug. Het is het beeld dat graag geschetst wordt in talloze publicaties⁸ en waarvan de suggestie ook gewekt werd in televisieprogramma's als *Hoe heurt het eigenlijk* en *Hollands welvaren*, dit alles tevens als getuigenissen van een blijkbaar opgekomen 'belangstelling voor standsverschil en distinctie in Nederland'.⁹

Een enkele keer lijkt een lid van de adel te kiezen voor een meer extreme politieke richting, en een heel enkele keer verbindt zo'n edelman of -vrouw daaraan de keuze om van de adellijke status afstand te doen: Anthony Neil Wedgwood Benn, voorheen 2nd Viscount Stansgate, is zo'n man. Tony Benn, zoals de inmiddels bijna 88-jarige tegenwoordig door het leven gaat, behoorde tot de uiterst linkse vleugel van de Britse Labour Party en heeft, niet zonder moeite, afstand gedaan van zijn aristocratisch predicaat.¹⁰

Maar er waren tevens edellieden die nog extremer waren in hun opvattingen en alle waarden van hun familie en aristocratische afkomst overboord zetten. Aan beide zijden van het politieke spectrum.¹¹

En ja, men komt onder Nederlandse nationaal-socialisten en fascistten dus ook personen tegen die behoorden tot de Nederlandse adel dan wel het patriciaat (over die laatste groep hierna nog wat meer). En dat, bijvoorbeeld, terwijl de 'NSB zich qua

7 Vgl. Ileen Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam 2012) 16-20.

8 Bijvoorbeeld het aardige, komisch bedoelde "gidsje" van Yvo van Regteren Altena, Binnert de Beaufort en Jort Kelder, *Oud geld. Het verborgen leven van de stille elite* (Amsterdam 2002). Maar ook Jaap Scholtens serieuze *Kameraad Baron, Een reis door de verdwenen wereld van de Transsylvaanse aristocratie* (Amsterdam 2010) schetst een beeld van een voormalige aristocratische elite die het lijden geduldig en zonder weeklagen ondergaat. In die zin bijvoorbeeld ook Douglas Smith, *Former People. The Final Days of the Russian Aristocracy* (Londen 2012) dat het wel en wee (vooral het laatste) van de Russische aristocratie (en dan vooral van twee families) na de Russische revolutie van 1917 behandelt.

9 Ileen Montijn, 'Zij beschreef voor het eerst wat deftig is, en wat niet. Necrologie Agnies Pauw van Wieldrecht (1927-2013), *NRC Handelsblad*, 13 mei 2013, 7.

10 Wikipedia, 'Tony Benn' (versie 6 maart 2013 om 17:28) op http://en.wikipedia.org/wiki/Tony_Benn (10 maart 2013). Ook: Montijn, *Hoog geboren*, 142.

11 Ik wil hierbij de uitdrukkingen links en rechts uitdrukkelijk vermijden. Zij zijn volgens mij vrijwel nietszeggend of, althans, worden op dermate wijze gehanteerd dat zij nietszeggend zijn geworden. Als, bijvoorbeeld, de PVV van Wilders rechts wordt genoemd, dan is dat blijkbaar vanwege het standpunt ten aanzien van vreemdelingen. Sociaal-economisch bevindt die beweging zich namelijk toch meestal aan de behoudende kant die in de regel links wordt genoemd. Voorbeelden van tot het communisme of marxisme bekeerde edellieden komen in deze scriptie verder niet aan bot, maar zijn vrij makkelijk te vinden. Zo was, alweer in het Verenigd Koninkrijk, Wogan Philipps, de 2e Baron Milford (1902-1993) het enige lid van de *Communist Party of Great Britain* dat ooit zitting had in het Britse Hoger Huis. En in Rusland, bijvoorbeeld, zei de hoogadellijke prins Peter Aleksejevitsj Kropotkin (1842-1921) zijn oude milieu in zekere zin vaarwel en koos in het derde kwart van de negentiende eeuw voor een revolutionair leven als communistisch anarchist.

ideologie richtte op arbeiders'.¹² Ileen Montijn noemt in haar boek over de Nederlandse adel in het deel over de 'zwarte schapen' een 'totaal' van een zestiental 'min of meer prominente edellieden' dat 'NSB-lid [was], van wie drie tevens lid waren van de SS of de Waffen-SS'.¹³ Zij baseert zich hierbij op het artikel van Lou Heynens over graaf Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg.¹⁴ Heynens noemt in dit kader jhr. Daniël de Blocq van Scheltinga (1903-1962)¹⁵, jhr. Johannes Anthony Boreel de Mauregnault (1916-1947)¹⁶, jhr. Egon L.M.T.J. von Bönninghausen (1899-1943)¹⁷, jhr. Ernst J.B.M. von Bönninghausen tot Herinckhave (1900-1973)¹⁸, jhr. mr. Gerrit Willem van der Does (1894-1972)¹⁹, jhr. Robert Frédéric Groeninx van Zoelen (1889-1979)²⁰, Joan Walrave baron van Haersolte van Haerst (1887-1967)²¹, Godert J.K. Baron van Lynden van Horstwaerde (1886-1948)²², Maximiliaan V.E.H.J.M. Graaf de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975), op wie hierna nog uitgebreider zal worden teruggekomen,

12 Henk Flap en Peter Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', 83 *Mens & Maatschappij* (2008) 40. Deze hypothese (al wordt die zinsnede zo niet door hen geponoerd) is natuurlijk nogal kort door de bocht en dit aspect zal in het eerste hoofdstuk van deze scriptie dan ook nader aan de orde komen.

13 Montijn, *Hoog geboren*, 391.

14 Ibidem, voetnoot 739; Lou Heynens, 'Graaf Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg. Of: Er is geen ander zijn dan anders-zijn', in: R.H.P. Coumans e.a., *Adel aan Maas, Roer en Geul* - deel I (Maastricht 2009) 112-113.

15 Heynens noemt De Blocq als N.S.B.-lid met stamboeknummer 1009, 'rechterhand' van Mussert en burgemeester van Wassenaar gedurende de periode 1942-1945. Hij was inderdaad hoofd van de afdeling Algemene Zaken van de N.S.B. Zie G.R. Zondergeld, 'Blocq van Scheltinga, jhr. Daniël de (1903-1962)' (12 februari 2012), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/blocq> (12 mei 2013).

16 Heynens vermeldt zijn NSB-lidmaatschap en -stamboeknummer (102589) alsmede het feit dat hij lector was bij het nationaal-socialistisch Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, redacteur van het Nationale Dagblad en hoofd perszaken van de N.S.B.

17 Deze jonkheer met NSB-stamboeknummer 93861 was onder meer van 1940-1941 burgemeester van het Overijsselse Tubbergen. Hij bezweek in 1943 in een *Feldlazarett* aan zijn als *Schütze* bij de Waffen-SS aan het Oostfront opgelopen verwondingen. Over hem zie ook M.F.S. Kienhuis, 'Egon Lodewijk Maria Theresia Jozef von Bönninghausen (1899-1943)', in: *Overijsselse biografieën* (Laatst bijgewerkt op: 1-9-2004) op <http://www.wieiswienoverijssel.nl/details2.asp?id=158> (10 maart 2013)

18 Over deze edelman, lid van de Eerste Kamer voor de NSB en in de bezettingstijd burgemeester van Hilversum en daarna Tubbergen, zie Parlement & Politiek op http://www.parlement.com/id/vg09lkygzgze_j_b_m_von_bonninghausen_tot_herinkhave (10 maart 2013)

19 Van der Does was landsadvocaat en gedurende enige tijd lid van het Nationale Front, een van de vele fascistische organisaties in het Nederlandse interbellum. Hij was geen NSB-lid, maar schreef volgens Wikipedia wel mee aan een verkiezingsbrochure voor de NSB waarvan zijn broer Jan van der Does wel lid zou zijn geweest – zie Wikipedia, 'Gerrit Willem van der Does' (versie 10 september 2012 om 16:19 uur) http://nl.wikipedia.org/wiki/Gerrit_Willem_van_der_Does (12 mei 2013). Inderdaad noem De Jong deze Jan als NSB'er; zie L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 4 eerste helft, mei '40-maart '41 (Den Haag 1972) 455. Laatstgenoemde jonkheer komt ook voor op pagina 8 van een in de ondergrondse publicatie *De Oranjekrant (Vivere militare est)*, nummer 3 van 1 februari 1942, gepubliceerde 'schandpaal' van 'onbetrouwbare en gevaarlijke personen'. Op deze lijst treft men overigens wel meer edellieden aan waarvoor in verband met NSB- en/of pro-Duitse sympathieën wordt gewaarschuwd, zoals een jhr. Graafland, een architect uit Den Haag, een jhr. ir. van Wiler (van de firma Begeer) uit Wassenaar, de 'gehele familie Jhr. Van den Brandeler, Bloemendaal', jhr. mr. L.A.M. van Sasse van Ysselt, Janskerkhof 1, Utrecht (over hem zie ook NIOD, Onderzoek advocatuur in bezettingstijd, archief 860, inv.no. 188), jhr. mr. Just Quintus, Rembrandtlaan 1, Arnhem, en jhr. mr. den Beer Poortugaal, Amaliastraat 14, Den Haag. Het korte bestek van de huidige scriptie laat niet toe verder onderzoek te doen naar de vraag in hoeverre de in 1942 ten aanzien van genoemde personen geuite verdachtmakingen na 5 mei 1945 konden worden bewezen.

20 Groeninx was in de samenvatting van Heynens publicist, politicus, bestuurslid Nationale Unie en lid Nederlandse Unie.

21 Van Haersolthe was volgens de gegevens die Heynens opvoer N.S.B.-lid met stamboeknummer 11949 en gemachtigde voor de provincie Zuid-Holland. Voor wat meer (contemporaine) informatie en een afbeelding van deze baron zie www.iisg.nl/ondernemers/pdf/pers-0587-01.pdf alsmede (eveneens met martiale snor): C. van Geelkerken, (red.), *Voor volk en vaderland. Tien jaren strijd van de nationaal-socialistische beweging der Nederlanden. 1931 – 14 december – 1941* (2e druk; z.p. 1943) 381.

22 Van Lynde was onder meer leider van de Hoge Raad van Discipline van de NSB en enige tijd burgemeester van Baarn. Hij beschikte volgens Heynens binnen de NSB over stamboeknummer 6891, dus een relatief laag nummer in vergelijking met een aantal andere genoemde edellieden.

jkvr. Julia Adriana Op ten Noort (1910-1996), aan wie in deze scriptie eveneens nog verdere aandacht zal worden geschonken, haar broer jhr. mr. Laurens op ten Noort (1906-1977)²³, jhr. mr. Sebastian M.S. de Ranitz (1901-1987)²⁴, dr. Ernst Herman ridder van Rappard (1899-1953), aan wie het vierde hoofdstuk van deze scriptie wordt gewijd, diens broer Oscar Emile ridder van Rappard (1896-1962), jhr. dr. C.G.S. Sandberg²⁵, jhr. ir. E.F. Sandberg²⁶ en mr. Karel L.C.M.I. Baron de Wijkerslooth de Weerdensteijn (1901-1975)²⁷.

Het moge duidelijk zijn dat dit geen compleet overzicht betreft van aristocraten die er gedurende de periode 1930 tot 1945 voor kozen zich aan te sluiten bij fascistische dan wel nationaal-socialistische organisaties. Hans de Valk komt op basis van het elektronisch doorzoeken van de Rapporten van de Centrale Inlichtingendienst (CI) voor de periode 1919-1940²⁸ op negenendertig namen.²⁹ Zo vinden we in het jaarbericht A van 1937 over fascistische en nationaal-socialistische organisaties bijvoorbeeld inderdaad als 'leidende personen naast Arnold Meijer in de organisatie' van het 'Nederlandsch Volksfascisme "Zwart Front"' een jhr. Jaq. de Kuyper uit Oisterwijk en een jhr. A.F.H. Just de la Paisières uit Breda³⁰. Een andere edelman die we in de rapporten van de Centrale Inlichtingsdienst tegenkomen is de in 1906 te Brussel geboren, maar in 1933 tot Nederlander genaturaliseerde (en in 1936 in de Nederlandse adel ingelijfde) Charles A.A.M.F.A. graaf von Oberndorff, een NSB-lid dat blijkens de

23 Laurens Pieter Dignus op ten Noort was in de beschrijving van Heynens als NSB.-lid 'activist met functies op Departement van Onderwijs, Koninklijke Marechaussee en Politie'. Enige nadere aandacht zal aan hem worden besteed in hoofdstuk 3 van deze scriptie dat zijn zuster Julia als onderwerp heeft.

24 Volgens Heynens was deze advocaat waarnemend secretaris-generaal van het 'nationaal-socialistisch Departement van Volksvoorlichting en Kunsten' en in het geheim NSB-lid. Op de website *Parlement & Politiek* valt te lezen dat zijn eerste voornaam Sebastiaan was, dus met dubbel-a, en dat zijn lidmaatschap van de NSB na 1940 openbaar werd. Zie http://www.parlement.com/id/vh603122gkro/s_m_s_de_ranitz (14 mei 2013).

25 Heynens vermeldt bij deze persoon enkel zijn NSB-lidmaatschap met stamboeknummer, 28057. Het betreft wellicht de in 1866 geboren en 1954 overleden auteur van met name een aantal publicaties over Zuid-Afrika zoals het in 1943 bij de De Amsterdamsche Keurkamer uitgegeven *Twintig jaren onder Krugers boeren in voor en tegenspoed*. Over deze jhr. Sandberg zie Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2009) 316-317.

26 Volgens het overzicht van Heynens NSB-lid met stamboeknummer 104891, burgemeester van Kampen en voorzitter Waterstaat. Voor een beeld van het antisemitisme van deze man ook H. Vrieling en J.D. van der Molen, 'De aanslag op de synagoge in Deventer', *website Etty Hillesum Centrum* (z.j.) op <http://www.ettyhillesumcentrum.nl/nl/geschiedenis-joods-deventer/8-de-aanslag-op-de-synagoge-in-deventer-> (13 mei 2013).

27 In de samenvatting van Heynens was hij advocaat, burgemeester van Hilversum (1940), lid van de NSB en lid van de Wapen-SS. Heynens verzuimt te noemen dat De Wijkerslooth pas tot de NSB toetrad nadat de door hem zelf opgerichte beweging Nationale Eenheid na een kortstondig bestaan weer was opgeheven. Voordien was hij lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij (de RKSP). Zie Wikipedia, 'Karel Lodewijk Cornelis Maria Ignatius de Wijkerslooth de Weerdesteijn' (versie 2 maart 2013 om 19:55 uur) op http://nl.wikipedia.org/wiki/Karel_Lodewijk_Cornelis_Maria_Ignatius_de_Wijkerslooth_de_Weerdesteijn (14 mei 2013). Tevens recent over hem: Tijn Sinke, Willem de Prater. Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn en collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog (scriptie Onderzoekseminar III, Universiteit Utrecht 2013).

28 Beschikbaar en raadpleegbaar via <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940>.

29 Hans de Valk, 'Distance and attraction: Dutch aristocracy and the political right wing', in: Karina Urbach (red.), *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 78.

30 CI-rapport 'Jaarbericht A 1937. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties'.

rapportage onder de titel van 'perschef voor buitenlandse zaken' als gevolmachtigde voor Mussert in het buitenland optrad.³¹ Een aantal van die namen (zoals bijvoorbeeld die van Ernst van Rappard) uit de CI-rapportage komt ook voor in de lijst van Heynen, maar nog afgezien daarvan valt niet uit te sluiten dat een aantal edellieden als *klein bier* aan de aandacht van de Centrale Inlichtingendienst ontsnapt zal zijn terwijl natuurlijk ook de mogelijkheid bestaat dat sommigen pas na mei 1940 tot de NSB toetraden (de zogenoemde 'meikevers').

Een beetje verder snuffelen in literatuur en op het internet levert al snel namen op die in de lijst van Heynens en soms in de CID-rapporten³² ontbreken. In een aantal gevallen gaat het daarbij om dergelijk grijs verleden, dat kan worden afgevraagd of de betreffende persoon in dit kader nog wel meegeteld mag worden. Een voorbeeld hiervan lijkt mr. dr. Evert B.F.F. baron Wittert van Hoogland en Emiclaer (1875-1959) die gedurende de periode 1941 tot 1943 als voorzitter van de Vereniging van Raden van Arbeid sympathiserend lid van de NSB is geweest, naar eigen zeggen evenwel om te voorkomen dat hij als zou worden ontslagen er NSB'ers op de leidinggevende posities in de Raden van arbeid zouden worden benoemd. Zijn casus lijkt dan ook 'lichter dan licht' en uiteindelijk wordt hij vrijgesproken van collaboratie met de bezetter.³³ Van andere – overigens soms ook wel kleine – gevallen is het bewijs van een actief NSB-lidmaatschap evenwel minder discutabel. Zo komen we in het Overijsselse Heemse, gemeente Hardenberg, een Willem Christiaan Theodoor baron van Ittersum tegen, kringleider van de plaatselijke NSB³⁴, en treffen we in de literatuur en CI-rapportage

31 CI-bericht nr. 19625 van 8 april 1935 alsmede CI-rapport 'Overzicht No. 4 1935', 27-28. Ook (met name) Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 625. De familie von Oberndorff werd in 1936 ingelijfd in de Nederlandse adel (zie de door de Hoge Raad van Adel bijgehouden alfabetische lijst van adellijke familienamen, 1814 – heden op http://www.hogeraadvanadel.nl/adel_dom_adellijst.php [geraadpleegd 13 mei 2013]). De graaf en zijn echtgenote waren volgens het CI-bericht in 1933 tot Nederlander genaturaliseerd. De inlichtingendienst signaleerde terloops in diens eerstgenoemde bericht ook nog even dat de familie von Oberndorff 'geregeld omgang [had] met de familie Jhr. H. Loudon [volgen de adresgegevens] een neef van VON OBERNDORFF'.

32 Vgl. De Valk, 'Distance and attraction', 79.

33 Sjoerd Faber en Gretha Donker. *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'* (3e druk, Zwolle / Den Haag 2010) 47-61. In dit boek wordt overigens gesuggereerd dat de vrijspraak wellicht bij nader inzien niet geheel terecht zou zijn geweest, althans dat er nadien feiten en omstandigheden bekend werden die een ander licht op de zaak hadden kunnen werpen zoals de vermelding van de naam van Witterts 'op een lijst van zeer gegoede leden van de N.S.B. Kring "het Gooi" d.d. 27 januari 1943' (ibidem, 60).

34 A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Van Ittersum. Kroniek van een Overijssels adellijk geslacht* (Zwolle 2009) 115. Van Ittersum zou na de oorlog op grond van zijn collaboratie in het kamp Erika zijn vastgezet en daar (of in Dalfsen) op 26 september 1945 aan tyfus zijn bezwaken. Hierover Henk Eefting, 'Kamp Erika te Ommen', op *het Open Archief. De website met verhalen van 'kinderen van "foute ouders"* (z.d.), <http://cog02.mediamatic.nl/page/1538/nl> (12 mei 2013). CI-rapport 'Beschuwing over de Fascistische beweging in Nederland' van 12 augustus 1925 maakt melding van het feit dat de heer baron van Ittersum en zoon uit het bestuur van het Verbond van Actualisten traden, maar door de afwezigheid van voorletters is het zonder nader onderzoek niet duidelijk of dat dezelfde Van Ittersum betreft. Ook een eerder CI-rapport van 26 januari 1925 over het Actualisme laat voorletters en verdere gegevens onvermeld en verwijst voor wat betreft het dagelijks bestuur enkel naar een 'Ittersum, Baron van', zonder zelfs maar de woon- of verblijfplaats te noemen (terwijl dit voor andere bestuurders wel is gedaan).

ook jhr. mr. W. van der Goes van Naters aan, een tijd lang het hoofd van de juridische afweerdienst van de NSB³⁵, dus alweer wat prominenter binnen de beweging dan de voorafgaande twee edellieden. Soms zijn de details die bekend zijn te beperkt om die naar een specifieke persoon te kunnen herleiden. Zo wordt in het recente standaardwerk van Te Slaa en Klijn over de NSB een ‘NSB-lid jhr. Van Renselaer [sic] Bowier’ genoemd zonder dat daarbij verdere details of zelfs maar voorletters bekend lijken te zijn.³⁶ En in een aantal gevallen kunnen aan een genoemde naam niet zomaar conclusies worden verbonden en vereist eventuele sympathie met het nationaal-socialisme nader onderzoek. Zo noemt het door het – overigens fascistische – Nationaal Front uitgegeven *Nederlandsch Dagblad* van 29 november 1940 een jhr. H.W. Stoop, directeur van de Twentsche Bank te Dordrecht, als één van de vijftientig personen die zitting hadden in het Erecomit  voor Winterhulp Nederland in de provincie Zuid-Holland (de lijst bevat tevens de naam van de later in deze scriptie te bespreken jvr. Julia op ten Noord maar bijvoorbeeld ook die van prof. mr. P.J.M. Aalberse, Minister van Staat en lid van de Raad van State, een gerespecteerd RKSP-politicus die nimmer tot de NSB of enige fascistische of nationaal-socialistische beweging is toegetreden!).³⁷

Al met al ontbreekt echter wel een min of meer compleet kwantitatief overzicht van adellijke steun aan Nederlandse fascistische en nationaal-socialistische partijen, bewegingen en organisaties gedurende de periode 1930-1945 (middels lidmaatschap of

35 Zie onder meer Bas Kromhout, *De Voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam / Antwerpen 2012) 65 en Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 541-542. Van der Goes speelde een rol bij de ‘opstand’ van ds. G. van Duyl c.s. tegen Mussert en werd in 1937 als N.S.B.-lid geroyeerd.

36 Te Slaa en Klijn, *Opkomst*, 317. De bron waarin deze jonkheer wordt genoemd is een brief van mr. H Reydon (1896-1943), op dat moment NSB-kringleider voor Amsterdam (maar hij zou nadien nog talloze andere functies binnen de beweging bekleden zoals onder meer redactielid van *Volk en Vaderland* en het *Nationale Dagblad*) aan de NSB-propagandaleider F. E. Farwerck (1889-1969), een vermogende Hilversumse tapijtfabrikant en voormalige Vrijmetselaar. Het geslacht Bowier behoort tot de Nederlandse adel sedert de verheffing bij K.B. van 5 sept. 1821, nr. 21, van Hugo Bowier. Bij K.B. d.d. 24 dec. 1874, nr. 19, werd Jhr. Marten Wilhelmus Bowier (1822-1889) toegestaan zijn geslachtsnaam te wijzigen in Van Rensselaer Bowier, dus met toevoeging van de achternaam van zijn moeder Johanna Jacoba Sara van Rensselaer (1795-1830; vader jhr. mr. Jan Bowier, 1793-1853, kreeg in twee huwelijken overigens maar liefst 25 kinderen). Zie *Nederland's Adelsboek* 38 (1940) 470-471, 473-477, 53 (1960) 318-320 en 72 (1981) 429-431. Er is nageslacht bekend van deze tak Van Rensselaer Bowier, maar of daartoe ook iemand behoorde die lid was van de NSB en, zo ja, wie dat dan was, liet zich in het kader van de naspeuringen ten behoeve van deze scriptie niet zo snel nagaan.

37 ‘‘Winterhulp Nederland’’. Erecomit  in de provincie Zuid-Holland’, *Nederlandsch Dagblad*, 29 november 1940. De stichting Winterhulp Nederland werd op 22 oktober 1940 door de Duitse rijkscommissaris Dr. Arthur Seyss-Inquart opgericht als organisatie ten behoeve van maatschappelijke hulpverlening. Dit in navolging van het *Winterhilfswerk des Deutschen Volkes*. Overigens komt men ook elders nog wel edellieden met anti-democratische sympathieën tegen. Zo noemt De Jonge de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië die in 1935 NSB-coryfeeën als Mussert en De Marchant et d’Ansembourg ontving, jhr. mr.B.C. de Jonge (geen familie bij mijn weten) ‘een onverbloemd sympathisant met het facisme’ (A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (2e druk, Den Haag 1979) 106). Hetgeen in F.J.M. Otten, ‘Jonge, jhr. Bonifacius Cornelis de (1875-1958)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 november 2013) op <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/jonge> (4 juni 2014), in ieder geval ten aanzien van suggesties van voorliefde voor de NSB, iets genuanceerd wordt: ‘Ofschoon ‘‘in menig opzicht sympathiek’’ staande tegenover de nationaal-socialistische beginselen, was De Jonge een vastbesloten tegenstander van de door de NSB gevoerde oppositie tegen de Nederlandse regering’.

activiteiten anderszins; het enkele stemmen op politieke partijen van dergelijke signatuur wordt hier om redenen van gebrek aan aantoonbaarheid buiten beschouwing gelaten) en het laat zich ook niet aanzien dat er ooit een dergelijke volledige kwantitatieve analyse zal kunnen worden uitgevoerd. Op de eerste plaats zijn de betreffende gegevens bij lange na niet volledig (zo is er van de NSNAP-Van Rappard geen ledenlijst bekend³⁸ en zijn die der NSB incompleet) en ten tweede betreft het een dermate groot aantal personen dat op enig moment aangesloten is geweest bij een fascistische of nationaal-socialistische organisatie (alleen al van de NSB zijn per september 1939 al bijna honderdduizend Nederlanders, toen 1,25 procent van de bevolking, korte of langere tijd lid geweest van de NSB³⁹), dat een deugdelijke analyse enkel kan plaatsvinden met behulp van geautomatiseerde systemen. Maar daarvoor dienen dan wel eerst alle – beschikbare – gegevens gestructureerd in de daartoe te gebruiken bestanden te zijn ingevoerd, en tot iets dergelijks is tot op heden geen initiatief genomen. Het blijft dus behelpen met een kwantitatieve inschatting op basis van bovengenoemde, wat ik zou willen noemen min of meer toevalsvondsten. Desondanks durft Kuiper wel (maar zonder vermelding van wat voor bronnen dan ook) te stellen dat gedurende de Tweede Wereldoorlog meer Nederlandse edellieden aan het verzet hebben deelgenomen, dan er collaboreerden met de Duitse bezetter.⁴⁰ Maar aan

38 Hans Jacobs, *De Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP)-Van Rappard 1931 - 1941, Troelstra Beweging Nederland (TBN) 1938 - 1941: van oppositie tot collaboratie* (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam 1988) I.

39 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 22. De auteurs citeren in dit kader de anekdote dat dit Van Geelkerken gebracht zou hebben tot zijn gekscherende uitspraak 'dat het moment naderde waarop hij Mussert kon melden: "Leider, het Nederlandse volk is lid geweest"' (Boudewijn van Houten, *Fout. Lebensbericht meines Vaters* (Antwerpen / Amsterdam 1987) 54; Boudewijn van Houten is de zoon van Reinier van Houten, onder meer directeur van de NENASU, de NSB-uitgeverij, en neef van Herman J. van Houten, landbouwkundig ingenieur en eveneens NSB-prominent). Op het internet circuleert op <http://www.home.zonnet.nl/gijsen5/NSB%20stamboek.htm> (10 maart 2013) nog wel een lijst met N.S.B.-leden en -stamboeknummers. Los van het feit dat niet alle namen in dit overzicht juist gespeld (b)lijken te zijn, hetgeen vragen oproept over de betrouwbaarheid en herkomst van dit "document", is dat overzicht met 799 namen natuurlijk verre van compleet. Op deze lijst staan negen aristocraten, allen personen die ook door Heynens worden genoemd. Verder worden nog W. van Ittersum en een C.W. von Lützwow vermeld. Deze laatste achternaam komt op de lijst van de Hoge Raad van Adel niet voor, maar behoort wel toe aan een Duits adelijk geslacht (zie onder meer <http://www.vonluetzwow.de/> en http://de.wikipedia.org/wiki/L%C3%BCtzow_%28Adelsgeslecht%29, beiden op 10 maart 2013 geraadpleegd). Blijkbaar heeft geen inlijving in de Nederlandse adel plaatsgevonden. Overigens heeft C.W. de bezetting niet meegemaakt: 'In den nacht van den Eersten op den Tweeden Pinksterdag [1940] werd[deze] Nederlandsche nationaal [socialist] tijdens een trein-transport afgemaakt'; zie: J. de Haas (bew.), *Vijf dagen terreur* (Amsterdam z.j.). Het geschriftje waarin dit werd vermeld betreft (zoals de titel al doet vermoeden) een contemporaine uitgave van onversneden nationaal-socialistische snit (uitgave "Het Bolwerk"). Ik probeerde ook het aantal personen op deze lijst dat tot het patriciaat behoorde te achterhalen. Voor sommige namen is het eenvoudig naam te gaan dat zij tot de in het *Blauwe Boekje* opgenomen geslachten behoren (bijvoorbeeld Von Brucken Fock, Doude van Troostwijk, de Kock van Leeuwen, Niënhuis Ruys, Rost van Tonningen, Van Lankeren Matthes, Speck Obereen, Tielenius Kruythoff, Trip en Twiss; in geval van zogenaamde *double-barrelled names* is dat inderdaad sneller en eenvoudiger vast te stellen), in andere gevallen zijn er geslachtsnamen waar enkel een specifieke familie tot het patriciaat behoort, en andere naamdragers niet, bijvoorbeeld een veel voorkomende naam als Bakker). Al met als komt ik tot een voorzichtige schatting van zo'n 25 patricische namen. En inderdaad zegt het dragen van een klinkende, dubbele naam op zich niets, want daarvan treffen we er verder nog wel een aantal op de lijst aan, zoals C.W. Heufke Kantelaar, J. van Hoey Smith, Ir. A. Honig van der Bossche, P.G. de Jager Meezenbroek en F.J. Jelgerhuis Swildens. Om er maar een paart bij naam te noemen.

40 Yme Kuiper, 'Adel, Nation und Staat in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert', in: Maarten van Driel, Meinhard Pohl en Bernd Walter (red.), *Adel verbindet - Adel verbindt. Elitenbildung und Standeskultur in Nordwestdeutschland und den Niederlanden vom 15. bis 20. Jahrhundert* (Paderborn 2010) 229.

dergelijke kwantitatieve speculatie zal ik mij zelf in deze scriptie verder niet wagen.

Het doel waarvoor ik mij met deze scriptie aan het werk heb gezet, is om te trachten te begrijpen waarom aristocraten voor een lidmaatschap van en/of het ontplooiën van activiteiten voor nationaal socialistische organisaties kozen. Wat was er zo aantrekkelijk aan het nationaal-socialisme dat een aantal edellieden dergelijke zo fundamentele keuzes maakte dat het hen zelfs in conflict met hun familie aan adellijk milieu, hun stand bracht?⁴¹ De Valk concludeert dat als we de persoonlijke en sociale omstandigheden van de door hem gevonden negenendertig 'black- or brown-shirted nobles' onderzoeken, 'it seems that failure, resentment, and nostalgia played a part in attracting many of them to the extreme right'. Het laat voor de Valk een sterke indruk achter dat het de 'less successful members of their class and families' betrof.⁴² In deze scriptie wil ik mede pogen te achterhalen of die stelling van De Valk niet wat erg kort door de bocht is.

Hiertoe wil ik nagaan in hoeverre de hieronder te noemen personen die ik aan nader, zij het toch wel summier, biografisch onderzoek zal onderwerpen “typische” vertegenwoordigers van hun stand en milieu waren, dan wel of zij nu juist weinig gemeen hadden met hetgeen in het algemeen als “typisch” adellijk kan worden beschouwd.

Daarna zal ik ingaan op de vraag waarom de drie onderzochte personen zonder reserve, naar het lijkt, kozen voor het nationaal-socialisme, en dit zowel op basis van hun eigen uitspraken ter zake als op basis van wat ik verder nog als verklaringen heb kunnen vinden.

Teneinde om op deze vragen een begin van een antwoord te kunnen vinden, moest het onderzoeksveld drastisch worden ingeperkt om aldus deze korte studie nog enigszins behapbaar te maken.

Voor een deel is die beperking al aangelegd door te kiezen voor de adel in Nederland in plaats van bij de analyse ook het patriciaat te betrekken. Op zich zou die combinatie niet onlogisch zijn geweest. Niet alleen vanwege de gezamenlijkheid van

41 Vgl. Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 111, die dezelfde verbazing uitspreekt.

42 De Valk, 'Distance and attraction', 80, 88.

adel en patriciaat als 'notabelenelite'⁴³, maar ook bestaan van sommige families zowel een adellijke als burgerlijke, patricische tak (bijvoorbeeld de families Trip en Wichers).⁴⁴ Wie tot de Nederlandse adel behoort, is echter eenduidig bepaalbaar, terwijl dit voor het patriciaat niet het geval is. Adel is in Nederland nog immer wettelijk geregeld⁴⁵ en op basis daarvan wordt door de Hoge Raad van Adel het zogenoemde filiatieregister van de Nederlandse adel bijgehouden, de officiële centrale registratie van de adel van het Koninkrijk der Nederlanden van 1814 tot heden. Het *Nederlandse Adelsboek*, in de wandelgangen het Rode Boekje genoemd, vormt daarbij een ware *Fundgrube* aan genealogische en aanvullende informatie. Zo is het klip en klaar of men – om Godfried Bomans te parafraseren – het is of niet.

Het begrip patriciaat kent daarentegen geen enkele bescherming. Om in de bundel *Nederland's Patriciaat*, het zogenaamde *Blauwe Boekje*, te worden opgenomen stelt de uitgever, het Centraal Bureau voor Genealogie als vrij poly-interpretabele eis enkel dat de betreffende familie 'tenminste gedurende de laatste 150 jaar onafgebroken een vooraanstaande rol in de Nederlandse samenleving [heeft] gespeeld en tot op de huidige dag op de voorgrond [treedt] met prominente bestuurders, wetenschappers, officieren of zakenlieden'.⁴⁶ Neem daarbij het feit dat het betreffende geslacht dat opname in de reeks verzoekt de uitgave ook nog eens voor een groot deel zelf zal moeten bekostigen, zodat niet uitgesloten kan worden geacht dat sommige families die op zich aan de criteria voldoen opteren voor een leven buiten het *Blauwe Boekje*, dan zal duidelijk zijn dat het begrip patriciaat op zich te diffuus en daarom niet goed bruikbaar is om als basis voor verdere analyse te dienen.

Verder zal ik mij uitsluitend richten op adellijke voorkeur voor die organisaties die zichzelf in de periode 1930 – 1945 nationaal-socialistisch noemden, waarbij het, zoals we nog zullen zien, voor wat betreft deze scriptie in feite neerkomt op de NSB, de Nationaal Socialistische Beweging, en de NSNAP-Van Rappard, de Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij, een afsplitsing van de in 1931 opgerichte

43 Montijn, *Hoog geboren*, 22.

44 Ook werd en wordt door adel met patriciaat getrouwd (en natuurlijk ook met "gewone" burgers, dat spreekt). Zo was de moeder van Meinoud Rost van Tonningen (het geslacht Rost van Tonningen is opgenomen in *Nederland's Patriciaat* 80 (1996)) een jonkvrouw Menauda Sara Johanna van den Bosch (1868-1946). De namen Trip en Wichers zijn overigens als voorbeeld volstrekt willekeurig gekozen en deze keuze suggereert dan ook geen enkele associatie met het fascisme of nationaal-socialisme.

45 In de Wet op de adeldom 1994.

46 Centraal Bureau voor Genealogie, informatieblad *Publicatie van een genealogie in Nederland's Patriciaat* (februari 2013) op <http://www.cbg.nl/page/73/nederland%27s+patriciaat> (16 mei 2013).

NSNAP. Het zou in het kader van deze scriptie te ver voeren om diep in te gaan op het eventuele onderscheid tussen fascisme en nationaal-socialisme (en de mogelijke invloed die dat weer zou kunnen hebben op door edellieden gedane afwegingen en gemaakte keuzes) zodat ik hier korthedshalve wil verwijzen naar hetgeen De Jonge hierover opmerkt in zijn toen baanbrekende monografie over het nationaal-socialisme in Nederland.⁴⁷ Waar dat nuttig is voor het begrip omtrent de door de betreffende personen gemaakte keuzes, zal in de volgende drie hoofdstukken vanzelfsprekend op specifieke aspecten van het (Nederlandse) nationaal-socialisme nader worden ingegaan.

De derde en belangrijkste vernauwing van het onderzoeksveld betreft het aantal biografisch te ontleden personen. Het is vanzelfsprekend ondoenlijk in het kader van deze korte scriptie zelfs maar alle door Heynens genoemde personen te analyseren, laat staan dat er nog meer edellieden in het onderzoek betrokken zouden worden. Vanzelfsprekend **kan** een dergelijke beperkte studie ook niet de pretentie hebben om “de” beweegredenen van alle Nederlandse adellijke nazi-sympathisanten om het nationaal-socialisme te omarmen te analyseren of zelfs maar te beschrijven. Voor een dergelijke exercitie zijn de biografische notities over een beperkt aantal personen volstrekt onvoldoende⁴⁸, nog afgezien van de fundamentele vraag of de onderzoeker / biograaf sowieso in staat geacht kan worden een de innerlijke beweegredenen zijn of haar onderzoeksobjecten volledig te doorgronden.⁴⁹

Ik heb er voor gekozen drie exponenten van een adellijke keuze voor het nationaal-socialisme te onderzoeken, waarbij alle drie wezenlijk van de andere twee verschillen. Op deze manier wordt er weliswaar geen representatieve steekproef gecreëerd, maar wordt het onderzoek in ieder geval wel vanuit een aantal verschillende invalshoeken belicht. Alle drie de personen komen ook in het hierboven al genoemde overzicht van Heynens voor.

Het eerste “onderzoeksobject” is Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg, een rooms-katholiek politicus, initieel actief

47 A.A. Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (2e druk, Den Haag 1979) 15-17. Hierover tevens in de inleiding van Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 23-26.

48 Vgl. Hans Renders, De grenzen van representativiteit. *Biography, Life Writing and Microhistory* (paper 21st International Congress of Historical Sciences, Amsterdam, 23 augustus 2010) 5, op <http://www.rug.nl/research/biografieinstituut/documenten> (10 maart 2013).

49 Mede wegens het ontbreken van enig inzicht in de psychologie zal schrijver dezes zich overigens inspannen zich niet schuldig te maken aan gepyschologiseer en speculaties waaraan sommige biografen zich zo gemakkelijk lijken over te geven.

binnen de RKSP maar daarna binnen de NSB. De keuze voor hem vond plaats op basis van een aantal kenmerken. Ten eerste betreft het hier een edelman uit de hogere adel zoals we zullen zien. Op de tweede plaats was deze graaf zeer katholiek, een gegeven dat een geheel eigen dynamiek creëerde. En tenslotte betreft het een NSB'er van het meer traditionele soort die niet koos voor de factie van Rost van Tonningen en consorten en zich op het eerste gezicht ook niet inliet met de Nederlandse SS (maar wel enige tijd begunstigend lid was van de Germaanse SS zoals nog zal blijken).

Vervolgens zal ik mijn biografische pijlen richten op jonkvrouw Julia Adriana op ten Noort. Anders dan de hierboven genoemde graaf koos deze NSB'ster al snel voor de meer radicale, volkse richting van de beweging, het pad dat door Rost van Tonningen werd ingeslagen en waar ook diens latere echtgenote Florentine Heubel voor koos. Daarbij is haar eerdere inzet voor de Oxford groep ook interessant omdat die beweging nogal wat aanhang onder de zogenaamde hogere klassen genoot.

Tenslotte komt dr. Ernst Herman ridder van Rappard aan de orde. Deze hooggeleerde heer was geen lid van de NSB, maar voelde zich thuis binnen de nog veel extremere en naar Duits voorbeeld opgezette – en uiteindelijk zijn eigen – NSNAP. Van Rappard is niet alleen een exponent van het meest vergaande, rabiate antisemitisme van de drie, zijn NSNAP was ook de enige partij die onverkort en onverbloemd koos voor het integraal opgaan van Nederland in het Duitse rijk.

In het eerste hoofdstuk zal het theoretisch en historiografisch kader worden samengevat in het licht waarvan de daarna te volgen biografische schetsen van mijn drie verkozen onderzoeksobjecten zullen worden geplaatst. Allereerst zal hierbij het begrip adel voor het doel van deze scriptie worden behandeld ten einde tot een aantal kenmerken te komen aan de hand waarvan ik de drie personen nader zal onderzoeken. Vanzelfsprekend is het niet mogelijk om “de” kenmerken van de adel te bepalen – er bestaat niet zoiets als “de” adel en vastomlijnde kenmerken, zo al te achterhalen, doen afbreuk aan het feit dat ook de adel uit individuele personen bestaat, ieder met hun eigen kenmerken en achtergrond. Toch meen ik dat het op basis van de nader te bespreken literatuur mogelijk zal zijn om een aantal variabelen dat op een groot gedeelte van de aristocratie van toepassing is als een soort grootste gemene deler vast te stellen.

Vervolgens komt, na een korte samenvatting van de belangrijkste kenmerken van

het (Nederlandse) nationaal-socialisme, de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme aan bot: wie kozen er voor om zich aan te sluiten bij, en/of actief te worden in of ten behoeve van een nationaal-socialistische organisatie, welke groepen in de samenleving sprak dit aan. En met name: waarom sprak het nationaal-socialisme als politieke richting sommige bevolkingsgroepen wellicht meer aan dan anderen. Tenslotte zullen deze twee verkenningen met elkaar worden verbonden in een korte, algemene historiografische beschouwing over aristocratische keuzes voor het nationaal-socialisme.

Omdat de literatuur over de combinatie adel en nationaal-socialisme in Nederland tamelijk beperkt is⁵⁰, neem ik de vrijheid bij mijn theoretische en historiografische verkenningen ook onderzoek in Duitsland, waar aan het discours over de verhouding tussen adel en nationaal-socialisme al eerder en meer aandacht werd besteed, te betrekken. Hierbij dienen twee belangrijke kanttekeningen in het achterhoofd te worden gehouden. Op de eerste plaats zal ik dat wel doen met de nodige voorzichtigheid want men kan de adel in Duitsland en het standpunt dat verschillende Duitse aristocraten ten aanzien van het nationaal-socialisme innamen nu eenmaal niet zomaar vergelijken met de Nederlandse situatie. Niet alleen zijn er bij de Duitse adel nogal wat regionale verschillen en is de Nederlandse adel in veel mindere mate een militaire klasse of landadel dan dat in Duitsland het geval is⁵¹, ook is Duitsland sedert 1918 geen monarchie meer. Door het toch wel vrij abrupte einde van het Duitse keizerrijk hield de adel in Duitsland eveneens formeel op te bestaan⁵² – een breekpunt in de rol van adel dat niet onderschat mag worden en dat aan Nederland op een dergelijk drastische wijze is voorbij gegaan.⁵³ Dit nog afgezien van traumatische frontervaringen gedurende de Eerste Wereldoorlog waaraan veel Duitse adellijke oud-officieren aan blootgesteld

50 Zie onder meer De Valk, 'Distance and attraction', 77 en Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 111. Kuiper meent dat in de Nederlandse historiografie in het algemeen betrekkelijk weinig aandacht aan adelsgeschiedenis wordt besteed: Yme Kuiper, 'Adel, Nation und Staat in den Niederlanden', 229.

51 Jaap Dronkers, 'Has the Dutch nobility retained its social relevance during the 20th century?', *European Sociological Review* 19 (2003) 83. De Nederlandse adel is volgens de auteur met name 'civil (*noblesse de la robe*), rather than military (*noblesse de l'épée*) or landed'.

52 De Duitse *Weimarer Reichsverfassung* van 1919 bepaalde in artikel 109, en die specifieke wetstekst geldt nog steeds (zie <http://www.gesetze-im-internet.de/wrv/>): "Adelsbezeichnungen gelten nur als Teil des Namens und dürfen nicht mehr verliehen werden". Oostenrijk ging nog een stapje verder. Krachtens het de wet van 3 april 1919 betreffende de 'Aufhebung des Adels, der weltlichen Ritter- und Damenorden und gewisser Titel und Würden', in het kort het *Adelsaufhebungsgesetz*, is het bijvoorbeeld zelfs niet meer toegestaan de aanduiding van adelschap 'von' in de naam te gebruiken. En die beperking geldt heden ten dage nog steeds, talrijke gevoerde juridische procedures ten spijt.

53 Weliswaar veranderde ook ten onzent de rol van de adel en heeft bijvoorbeeld de invoering van het algemeen kiesrecht en voortschrijdende democratisering zeker zijn effect gehad op de rol en het (zelf)beeld en de identiteit van de adel, maar dat is een meer gelijkmatige ontwikkeling – en vanuit een ander vertrekpunt – geweest dan dat in Duitsland het geval was.

waren geweest⁵⁴, iets dat op de Nederlandse situatie in de regel vanzelfsprekend allerminst van toepassing is. Ten tweede beoog ik geenszins een poging tot comparatieve geschiedschrijving te wagen. Daartoe is het bestek van deze scriptie ook veel te kort.

In het tweede tot en met vierde hoofdstuk noteer ik een aantal biografische schetsen van de bovengenoemde drie personen. Ik gebruik hier zeer bewust het woord schetsen aangezien het zeker niet mijn bedoeling is om hier min of meer complete levensbeschrijvingen op te lepelen. Mijn doel is vooral de typisch adellijke karaktertrekken, attitudes, momenten en punten naar boven te halen, dan wel die punten die nu juist een indicatie zouden kunnen zijn van a-typisch gedrag, dus van een houding of beslissingen die minder lijken te passen bij de generieke adellijke kenmerken die ik het eerste hoofdstuk boven tafel hoop te hebben gebracht. Ik doe dat door de focus te richten op twee aspecten van en periodes in het leven van de betreffende persoon: de jeugd- en vormingsjaren⁵⁵ en het moment van toetreden tot een nationaal-socialistische beweging (in twee gevallen betrof dat de NSB en in één geval een NSNAP⁵⁶). Volledige biografieën van de drie in deze scriptie besproken aristocraten zal de lezer dan ook niet aantreffen en met name de verdere levens van de drie ná hun publiekelijke keuze voor het nationaal-socialisme en de rol die zij gedurende de bezettingsjaren 1940-1945 speelden zullen enkel worden aangestipt.

De scriptie zal worden afgesloten met een aantal voorzichtige conclusies.

Tenslotte nog enige opmerkingen over de wijze van onderzoek, vooral daar waar het de biografische notities in de hoofdstukken twee tot en met vier betreft. Ik heb voor mijn onderzoek zowel van bestaande secundaire literatuur gebruik gemaakt, als van gegevens die ik vond in bronnen die berusten bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging bij het Nationaal Archief (CABR-NA) en in een aantal archieven in

54 Vgl. Mark Mazower, *Duister continent. Europa in de twintigste eeuw* (Amsterdam / Antwerpen 2001) 96-106 waarin deze historicus in de vertaling van Tinke Davids een aantal pagina's aan de 'oorlog en de vernietiging van lichamen' (en de gevolgen daarvan op de samenlevingen van de belligerenten!) wijdt. Zie tevens bijvoorbeeld Alan Kramer, 'The First World War as cultural trauma', in: R.J.B. Bosworth (red.), *The Oxford handbook of fascism* (Oxford 2009) 32-51 en in ibidem: Richard Bessel, 'The First World War as totality', 52-69.

55 Vgl. Hans Renders, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) .De auteur stelt in deze uitgave van het Kossmann Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen dat 'de kinderjaren vaak een incubatietijd [zijn] voor later in het leven ontwikkelde opvattingen'.

56 We schrijven hier bewust 'een' omdat, zoals we nog zullen zien, er uiteindelijk verschillende partijtjes met die naam zouden zijn.

beheer bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).⁵⁷ Hierbij moet echter wel de kanttekening worden geplaatst dat helaas het onderzoek in de genoemde archieven beperkt is gebleven, met name in verband met de ten tijde van het onderzoek zeer beperkte openingstijden van de studiezaal van het Nationaal Archief. Om die reden heb ik, waar mogelijk, ook nogal veel gebruik gemaakt van eerder gedaan archiefonderzoek.⁵⁸ Als primaire bronnen raadpleegde ik verder nog elektronisch een aantal kranten en een reeks rapporten van de Centrale Inlichtingendienst uit de periode 1925-1940.⁵⁹ Waar ik uit dergelijke bronnen citeer, heb ik de tekst omwille van de leesbaarheid zoveel mogelijk naar de huidige spelling aangepast (dus zonder vervoegingen van het lidwoord 'de' en zonder sch, dubbele o's en e's en dergelijke), zonder de oorspronkelijke tekst geweld aan te doen en met handhaving van eventuele spelfouten uit het origineel. In het geval dat ik gebruik maak van bronnenuitgaven (zoals bijvoorbeeld de door Fraenkel-Verkade en Barnouw bezorgde correspondentie van Meinoud Rost van Tonningen) of mij op citaten in secundaire literatuur uit primaire bronnen beroep, heb ik dergelijke bronnen niet geverifieerd aan de hand van het origineel. De tijd ontbrak daartoe. Verder zal het de lezer opvallen dat sommige noten nogal uitgebreid zijn. Hiervoor werd gekozen teneinde de geïnteresseerde lezer in staat te stellen nadere details te vinden (dan wel, in sommige gevallen, mogelijke vertrek- of aanknopingspunten voor verder onderzoek⁶⁰) zonder dat dit de tekst van het betoog zelf onnodig lang en complex zou maken.

⁵⁷ Of *NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies* zoals de naam sedert 9 december 2010 voluit luidt toen het NIOD, voorheen RIOD, fuseerde met het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies.

⁵⁸ Dit betreft met name de gedegen bachelor-scriptie van Machelien Vlasblom over Julia op ten Noort en de al niet minder doorwrochte doctoraalscriptie van Martin Bruinsma over Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg.

⁵⁹ Voor de respectievelijke URL's zie de literatuurlijst achterin deze scriptie.

⁶⁰ Dit is ook de reden dat in deze inleiding nogal uitvoerig aandacht wordt besteed aan andere Nederlandse edellieden dan de in deze scriptie te bespreken die de keuze voor het nationaal-socialisme maakten.

1. Nederlandse adel en het nationaal-socialisme

‘Een heer is een heer,’ verklaarde mevrouw van Vliesvleugel, ‘men is het of men is het niet.’ ‘Zeer juist,’ mompelde haar man eerbiedig. (...) ‘Is men het,’ vervolgde mevrouw, ‘dan is men het ook, maar is men het niet, welnu, dan is men het ook niet.’ ‘En wordt men het ook niet,’ voegde haar man er aan toe. ‘En wordt men het ook niet,’ herhaalde mevrouw, ‘wat men ook doet en wat men ook probeert. Terwijl, als men het is, men ook gerust kan zijn, want men is het.’ ‘En blijft het ook,’ meende haar man. ‘En blijft het ook,’ bevestigde mevrouw, ‘wat men ook doet en wat er ook gebeurt. Dit is onze overtuiging. Ik hoop dat u de zaak eveneens zo ziet?’

– Godfried Bomans⁶¹

Teneinde de lezer enig houvast te bieden bij het onderscheiden van het kader waarbinnen de drie onderzochte edellieden worden geplaatst, is het van belang de criteria te schetsen aan de hand waarvan zal worden nagegaan hoe “typisch adellijk” - of juist niet - de drie individuen kunnen worden geacht te zijn geweest. Een korte toelichting op de Nederlandse adel in het algemeen mag daarbij voor de volledigheid niet ontbreken. Tevens zal in dit hoofdstuk kort worden aangegeven wat het (Nederlands) nationaal-socialisme behelsde en wordt summier ingegaan op wat er bekend is over de achterban van dat nationaal-socialisme. Dit teneinde de drie onderzochte edellieden tegen die achtergrond te kunnen plaatsen. Getalsmatige vergelijkingen zullen wat dat betreft helaas ontbreken, niet alleen omdat gedegen kwantitatief onderzoek in het bestek van deze scriptie niet haalbaar bleek, maar ook omdat er, zoals we hieronder zullen zien, nog steeds vrijwel geen diepgaand, getalsmatig onderbouwd onderzoek (b)lijkt te zijn gedaan naar de achterban (dus zowel leden, begunstigers en kiezers) van nationaal-socialistische en fascistische partijen, bewegingen en groeperingen in Nederland gedurende het interbellum. Aldus beoogt dit hoofdstuk de context te schetsen waarbinnen de nationaal-socialistische graaf, jonkvrouw en ridder besproken zullen gaan worden.

⁶¹ Godfried Bomans, 'Erik of het klein insectenboek', in: idem, *Werken I, Romans. Kronieken. Dagboeken*. Bezorgd door Annemarie Feilzer en Peter van Zonneveld (Amsterdam 1996) 312-313.

Adel

Met de 23 januari 1579 gedateerde Unie van Utrecht spraken ‘het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen, en de graafschappen en landen van Holland, Zeeland, Utrecht en de Friese Ommelanden tussen Ems en Louwers’, kortom de provincies in de Noordelijke Nederlanden, af om zich ‘zonder zich in elk geval uit het Heilige Roomse Rijk te willen terugtrekken (...) met elkaar [te] verbinden, confedereren en verenigen (...) om ten eeuwig en dage bijeen te blijven in alle vormen en op alle manieren alsof zij slechts één provincie waren’.⁶² Hiermee werd een eerste stap gezet op weg naar de wat vreemde positie die de adel in Nederland gedurende ruim twee eeuwen zou hebben. De tweede stap volgde in 1581 toen de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden met het Plakkaat van Verlating verkondigden ‘de Koning van Spanje te hebben afgezet’ waarmee deze ‘*ipso jure* van zijn heerschappij, rechten en erfrecht’ over de Verenigde Nederlanden vervallen was verklaard.⁶³ Vanaf dat moment was er feitelijk (de opstand tegen de Spaanse heerschappij werd immers pas formeel in 1648 afgesloten met de Vrede van Münster) geen vorst meer die zeggenschap had over de Republiek der Verenigde Nederlanden en kon er dus ook geen sprake meer zijn van verheffingen in de adelstand want die worden immers een koninklijk prerogatief geacht, en de koning was nu juist afgezworen.⁶⁴ Weliswaar kreeg het vorstelijk huis Van Oranje-Nassau in de volgende eeuwen een steeds belangrijker rol in die republikeinse samenleving met een stadhouderschap dat sinds 1747 zelfs erfelijk werd, maar de stadhouder was en bleef in dienst van de provincies. Van inheemse adelsverheffing door deze kon dus geen sprake zijn, maar de reeds bestaande adel bleef de facto wel bestaan⁶⁵. Sterker nog, die bestaande adel behield tot 1795 ook haar invloed, en had zelfs door onder meer haar

62 Coos Huijsen en Geert Waling (inleiding en duiding), *De geboortepapieren van Nederland. De Unie van Utrecht, de Apologie van Willem van Oranje en het Plakkaat van Verlating in hedendaags Nederlands* (Amsterdam 2014) 49, 51. In overeenstemming met hetgeen we in het slot van de inleiding schreven over leesbaarheid en spelling, wordt voor de citaten uit de Unie van Utrecht en het Plakkaat van Verlating gebruik gemaakt van genoemde “hertaalde” versie in plaats van de wat moeilijker leesbare originele tekst. De liefhebber van dat laatste zij verwezen naar de website van het Nationaal Archief op <http://www.gahetna.nl/webexpo/item/een-tegen-allen> waar een afschrift van het origineel elektronisch is tentoongesteld (transcripties zijn natuurlijk ook beschikbaar, zoals op <https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/unievanutrecht.html>, zij het dat in deze betreffende versie de inleidende overwegingen ontbreken).

63 Huijsen en Waling, *De geboortepapieren van Nederland*, 165.

64 Montijn, *Hoog geboren*, 30.

65 Wel gebeurde het dat ingezetenen van de provincies door buitenlandse vorsten werden geadeld. Voor een voorbeeld zie voetnoot 68 over Gijsbert van Hogendorp (1668-1750). Vgl. Moes, *Onder aristocraten*, 24. Er was natuurlijk ook sprake van voorvaderen van buiten het grondgebied van wat later Nederland zouden vormen van in later tijd Nederlandse edellieden die door zo’n vreemde vorst in de adellijke stand waren verheven. De eerste adellijke verheffing van een voorvader van de in deze scriptie te bespreken Max de Marchant et d’Ansembourg betrof bijvoorbeeld Thomas Marchant, heer van Ansembourg, Useldange, Kaeler en Septfontaines (in Luxemburg) die door Koning Karel II van Spanje op 8 augustus 1681, ruim een maand voor zijn overlijden, in de adelstand werd verheven met het recht zijn voorvaderlijk wapen te voeren (*Nederlands Adelsboek* 88 (1999) 98, 100).

vertegenwoordiging in de Staten via de ridderschappen een ‘aanzienlijke rol in het landsbestuur’.⁶⁶

Met de vlucht in 1795 van stadhouder Willem V naar Engeland en het uitroepen van de Bataafse Republiek in dat zelfde jaar kwam aan die rol aan tamelijk abrupt einde. De invloed van de Fransen, waar zich immers zo’n zes jaar tevoren een revolutie had voltrokken die aan de adel als stand en instituut (alsmede – letterlijk – aan een groot aantal edellieden) een *rücksichtslos* einde had gemaakt, deed zich gevoelen. En dat zou zo blijven tot aan het einde van de periode van Franse overheersing, toen op 30 november 1813 de zoon van stadhouder Willem V, Willem Frederik, als Oranjevorst een glorieuze comeback maakte op het Scheveningse strand (gemaks- en korthedshalve gaan we hier voorbij aan de periode dat Lodewijk Napoleon koning was van het Koninkrijk Holland, van 5 juni 1806 tot 9 juli 1810, en de daaropvolgende periode waarin het Nederlands grondgebied deel uitmaakte van het Franse keizerrijk).

Op 2 december 1813 vond de acclamatie plaats van Willem Frederik tot Soeverein Vorst Willem de Eerste van Nederland, niet als stadhouder Willem VI dus. De vorst proclameerde bij deze gelegenheid onder meer plechtig:

Gij wilt het, Nederlanders! dat ik u meer zijn zal, dan ik u, zonder mijn afwezigheid, zoude geweest zijn. Uw vertrouwen, uwe liefde legt de soevereiniteit in mijne handen, en van alle zijden dringt men op de aanneming daarvan, wijl de nood van het Vaderland, wijl de toestand van Europa dit vordert.

Welaan dan, ik zal mijne bedenkingen aan uwe wensen opofferen; ik aanvaarde wat Nederland mij aanbiedt, maar ik aanvaarde het ook alleen onder waarborging ener wijze constitutie, welke uwe vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert; ik aanvaarde het, in het volle gevoel der verplichting, welke mij deze aanneming oplegt.⁶⁷

Door een commissie die onder leiding stond van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834)⁶⁸ werd er snel werk van gemaakt om die ‘wijze constitutie’ te realiseren en op 29 maart 1814 werd de aldus ontworpen Grondwet goedgekeurd door een 'Grote

⁶⁶ Montijn, *Hoog geboren*, 31. Zie ook: Hoge Raad van Adel, ‘Adeldom’ (zonder versiedatum) op <http://www.hogeraadvanadel.nl/adeldom.php> (21 mei 2014).

⁶⁷ ‘Proclamatie van Z.H. Willem Frederik, Prince van Oranje-Nassau enz. enz. enz., houdende aanneming door hoogstdezelve van de soevereiniteit van Nederland van de 2. december 1813’, *Staats-Courant*, 1813 no.2, op <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi8rkak8hrwe> (21 mei 2014). Zie ook: H.T. Colenbrander (uitg.), *Ontstaan der grondwet*, bronnenuitgave, Eerste Deel 1814 (Den Haag 1908) 26.

⁶⁸ Van Hogendorp werd in 1815 met de titel graaf zelf in de adelstand verheven. Overigens werd een telg uit het geslacht Van Hogendorp waartoe Gijsbert Karel behoorde (maar geen voorvader van hem), Gijsbert van Hogendorp (1668-1750) door keizer Karel VII (1697-1745) tot rijksgraaf van het Heilige Roomse Rijk verheven, hetgeen bij keizerlijk decreet van keizer Frans I van 14 mei 1748 werd bevestigd. Ook werd een Dirk van Hogendorp gedurende de Napoleontische tijd (in 1811) verheven tot *Comte de l’Empire*. Zie *Nederlands Adelsboek* 12 (1914) 319.

Vergadering representerende de Verenigde Nederlanden'.⁶⁹ Artikel 42 van de nieuwe Grondwet bepaalde:

De Soevereine Vorst verheft in de adelstand. Al, wie door de Soevereine Vorst in de adelstand verheven wordt, brengt het bewijs daarvan ter kennis van de Staten zijner Provincie of Landschap en deelt aanstonds in alle de voorrechten daaraan verbonden, bijzonderlijk in de bevoegdheid om beschreven te worden in de ridderschap, mits voldoende aan de vereisten voor dezelve bepaald.

Hieraan voegde artikel 45 nog toe dat het geen ‘Niederlander geoorloofd [was] in het vervolg vreemde adeldom aan te nemen’. Hiermee (en met de instelling in 1814 van de Hoge Raad van Adel) was (de verlening van) adeldom op Nederlands grondgebied voor het eerst formeel en grondwettelijk geregeld⁷⁰, waarbij de institutionele positie van de adel ook nog eens bevestigd werd door artikel 77 van de Grondwet dat de instelling van ‘Edelen of Ridderschappen’ in de ‘Provinciën of Landschappen’ regelde.⁷¹ Een tijdje werd er ook adel gecreëerd door de heren (van vrouwen was in deze geen sprake) simpel te benoemen in ridderschappen, maar sinds 1817 (en in Limburg na 1842) vond benoeming enkel nog plaats door erkenning, verheffing of inlijving.⁷² Hierbij verstond men (en verstaat men nog steeds) onder erkenning de formele bevestiging van lokale Nederlandse adeldom (de huidige Wet op de adeldom noemt dit in het vierde lid van artikel 2 ‘inheemse adel’) van vóór 1795⁷³, onder verheffing de benoeming van geheel

⁶⁹ Zie Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, Parlement & Politiek, ‘De Grondwet van 1814’ en ‘Vergadering van Notabelen, 29 maart 1814’ (beide zonder versiedatum) op respectievelijk http://www.parlement.com/id/vh8lnhrs-r2yz/de_grondwet_van_1814 en http://www.parlement.com/id/vh0kay0yx3y6/vergadering_van_notabelen_29_maart_1814 (21 mei 2014). Van de 600 daartoe aangezochte notabelen kwamen er die dag 474 in Amsterdam bijeen. Onder de notabelen bevonden zich ook twee Van Rappard's (Hendrik Anton, 1767-1845 en Bernard, 1750-1819) en een Hendrik Jan Op ten Noort (1769-1857), verwant derhalve met twee van de in deze scriptie te bespreken edellieden.

⁷⁰ De geïnteresseerde lezer zij verwezen naar E.J. Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht. Wettelijke adeldom als historisch gegroeid instituut* (De Haag 2012). Dit boek betreft de handelseditie van de dissertatie waarop de huidige secretaris van de Hoge Raad van Adel in 2012 aan de Universiteit Maastricht promoveerde.

⁷¹ Voor lidmaatschap van een ridderschap konden overigens nog wel aanvullende (en per ridderschap verschillende) vereisten gelden in plaats van enkel adeldom, vereisten zoals bijvoorbeeld bewoning van een ridderhofstad, een bepaald vermogen, of het (niet geheel objectief te bepalen) voeren van een adellijke levensstijl die al stamden uit de tijd van vóór 1795 en waren vastgelegd in tamelijk complexe reglementen. Vgl. Christoph ten Houde de Lange, ‘Adel, patriciaat en elite’, in: Arnold Gevers e.a. (red.), *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties* (Hilversum 2007) 210. Een voorbeeld van dergelijke reglementen zijn de *Reglementen voor de Ridderschap in het Hertogdom Limburg* van 6 mei 1842 die op <http://books.google.nl/books?id=ADZUAAAacAAJ> beschikbaar zijn. Op pagina 8 onder nummer 3. treffen we Jean-Baptiste Ferdinand Joseph graaf de Marchant et d'Ansembourg (1782-1854) aan, de overgrootvader van Max de Marchant et d'Ansembourg die in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen, en die krachtens het Organieke Besluit van 16 februari 1816 ook toen al was geadmitteerd in de Ridderschap van Limburg. Als één van de in acht te nemen bepalingen van dit reglement gold onder meer het vereiste van ‘een zekere te bepalen gegoedheid’ (art. 8 sub e op pagina 5).

⁷² Hoge Raad van Adel, ‘Adeldom’ (zonder versiedatum) op <http://www.hogeraadvanadel.nl/adeldom.php> (21 mei 2014).

⁷³ De Van Wassenaers bijvoorbeeld vormen een dergelijk oud geslacht dat al lang vóór 1814 tot de adellijke stand behoorde. Er circuleert een rijmpje van onbekende origine: ‘Brederode, de edelste / Wassenaer, de oudste / Egmond, de rijkste / Arkel, de stoutste’. Otto baron van Wassenaer verzuchtte dan ook in 1822 in een brief aan zijn broer Arend: ‘Het is ook wat vreemds dat de adel der Wassenaeren die hier bestond voor dat Nassauw [sic] hier bekend was thans moet erkend worden door hun [sic] om nog te blijven bestaan, maar het zij zo, alia tempora aliae mores’ (‘Yme Kuiper, ‘Van heerlijkheid naar familiestichting. De Van Wassenaers (van Catwijck) in de 19de en 20ste eeuw’, in: H.M. Brokken (red.), *Heren van Stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Den Haag 2000), 202, als geciteerd in: Montijn, *Hoog geboren*, 39. Hoeveel oude adellijke geslachten er rond 1795 nog over waren, is niet geheel duidelijk. Een internetbron vermeldt bijvoorbeeld voor Holland dat ‘er in 1550 nog 29 adellijke geslachten in Holland [leefden], een eeuw later waren er nog 21 over, in 1700 nog maar

nieuwe adel en onder inlijving het opnemen in de Nederlandse adel van adel van oorspronkelijk buitenlandse origine. De Grondwetsherzieningen van 1815 (toen Nederland een Verenigd Koninkrijk werd en de Soevereine Vorst Willem de Eerste werd *geügraded* tot Koning Willem I) en 1840 veranderden in dit opzicht weinig.

De ingestelde ridderschappen boden de adel formeel zeggenschap in het landsbestuur want de Provinciale Staten waren vanaf 1815 samengesteld uit leden die werden gekozen door drie standen, namelijk door de Edelen of Ridderschappen, door de Steden en door de Landelijke Stand.⁷⁴ En de Provinciale Staten benoemden op hun beurt weer de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (die van de Eerste Kamer werden door de Koning zelf benoemd).⁷⁵ Op papier had de adel op die wijze een belangrijke vinger in de pap waar het het landsbestuur betrof⁷⁶, zij het dat in de praktijk Koning Willem I nogal absolutistische trekjes vertoonde en zich aan de formele, grondwettelijke vereisten (zoals onder meer ook aan besluitvorming voorafgaande raadpleging van de Raad van State) niet veel gelegen liet liggen.⁷⁷ En ook overigens werden in hun algemeenheid eventuele adellijke privileges die gedurende het *ancien régime* hadden bestaan na 1814 niet hersteld.⁷⁸

Met de Grondwetsherziening van 1848 werd de bepaling omtrent het verlenen van adeldom in artikel 63 bondig geherformuleerd: ‘De Koning verleent adeldom. Vreemde adeldom kan door geen Nederlander worden aangenomen’. Maar wat belangrijker was: de ‘Edelen of Ridderschappen’ keerden in de nieuwe Grondwet niet meer terug. En daarmee, met het afschaffen van de standenmaatschappij, behoorde de formele rol van de adel in het landsbestuur - naar het zich laat aanzien definitief - tot het verleden. Maar niet de adel zelf, zij het dat sedert 1994 met inwerkingtreding van de Wet op de adeldom verheffing in de adel uitsluitend nog plaats kan vinden ten aanzien van leden van het

twalf en in 1750 zelfs maar zes adellijke families’ (‘Nog zes adellijke families’, <http://members.home.nl/m.tettero/Adel.html> (7 juli 2014)).

74 Artikel 129 grondwet 1815. In de versie van 1814 werd nog bepaald dat de samenstelling werd geregeld door de Soevereine Vorst, die uit elke Provincie of Landschap een commissie benoemde om hem dienaangaande van advies te dienen (artikel 74).

75 Artikelen 79 en 80 van de Grondwet van 1815.

76 Zie voor een bondige beschrijving over de ‘adel en de ridderschappen in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden’: Steven Bouman, *De Ridderschap der Provincie Groningen (1814-1853). Een adellijk gezelschap onder een vergrootglas* (Den Haag 2012) 13-16. Ook: Montijn, *Hoog geboren*, 37-38.

77 Zie Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam 2013). ‘De koning alleen besluit’, zo vat Koch de houding van Willem I bondig samen (p. 317). Hij ‘regeerde bij voorkeur zelf’ (p. 315). ‘Heersen, regeren, besluiten, besturen – zelfs het administreren beschouwde hij als zijn taak, als een koninklijk prerogatief welhaast’ (p. 369). Zie ook Ido de Haan, ‘Een nieuwe staat’, in: Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013), 24: ‘Le roi décide seul’.

78 De Haan, ‘Een nieuwe staat’, 18.

koninklijk huis. Maar dat is voor het onderwerp van deze scriptie verder niet van belang. Met het voortbestaan van de adeldom behoort Nederland in Europese context wel tot de uitzonderingen. Immers, zonder monarchie geen adel. Het feit dat in Duitsland en Oostenrijk in 1918 met de ondergang van de monarchie in die landen tevens een abrupt einde kwam aan de Duitse en Oostenrijkse adel, en niet alleen van de macht van die adel (zoals die in Nederland ook al sinds 1848 verdwenen was), maar van de adel als instituut, was in die landen niet alleen een breuk in de geschiedenis, maar met name in veel gevallen ook een traumatische ervaring voor de leden van de geslachten die het betrof. Een schokkende ervaring die wellicht ook doordrong tot en zo gevoeld werd door Nederlandse adel, en dan met name binnen die families die verwanten in dergelijke landen hadden (zoals bijvoorbeeld de later in deze scriptie te bespreken De Marchant et d'Ansembourg) – het gevaar van totale teloorgang van wat nog restte aan adel leek immers niet geweken.

Toch was het geenszins zo, dat de Nederlandse adel na 1848 zonder macht en – met name – invloed bleef. Nog lange tijd zou de adel oververtegenwoordigd zijn in de hogere echelons van wat nog decennia lang een de facto standenmaatschappij zou blijken. Zo waren van de zesentwintig minister-presidenten die ons land gedurende de periode 1848 tot 1940 had er bijvoorbeeld tien van adel⁷⁹ en volgden in de decennia na 1848 aristocratische zonen nog regelmatig hun vaders op in het pluche van de Haagse Eerste- en Tweede Kamer-banken.⁸⁰

Die invloed is ook iets dat de Nederlandse monarchie bewust lijkt te hebben bewerkstelligt: Willem I (maar ook zijn zoon en, zijn het in mindere mate, kleinzoon, de koningen Willem II en III) gingen na 1815 nogal voortvarend te werk met verheffingen in de adelstand⁸¹, waarbij krachtens het Besluit van de Soevereine Vorst van 13 februari 1815, nr. 60 (Stb. 15), lid 2, het recht aan leden van de Nederlandse adel werd verleend het predicaat jonkheer c.q. jonkvrouw te gebruiken, tenzij een titel (van hoog naar laag in de mannelijke vorm: prins, hertog, markies, graaf, burggraaf, baron en ridder) werd

79 Montijn, *Hoog geboren*, 43. Overigens hadden de heren in het begin formeel niet de titel van premier of minister-president maar waren zij als, bijvoorbeeld, minister van binnenlandse zaken *primus inter pares* onder de ministers.

80 Moes, *Onder aristocraten*, 70.

81 Ibidem, 43-44. Moes baseert zijn samenvatting op jhr. C.C. van Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* ('s-Gravenhage 1966) 60-61. Zie ook: K. Bruin, 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987) 141-164, 186-190.

verleend.⁸² Hierin was Nederland overigens niet uniek: bijvoorbeeld ook in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije was er met name in de tweede helft van de negentiende eeuw (waar dat ten onzent juist tot 1848 gold) sprake van een ‘inflationäre Zahl von Nobilitierungen’ teneinde ‘die Spitzen der bürgerlichen Gesellschaft für die Monarchie zu gewinnen’ waarbij dergelijke ‘Neuadel (ohnehin meist nur Briefadel) im letzten ein Scheinadel, ein kostümiertes Bürgertum war’.⁸³ Sowieso menen de socioloog Dronkers en zijn evenknie en tevens cultureel antropoloog Kuiper dat de hedendaagse Nederlandse adel in het algemeen niet zo verschilt van de Duitse als wel eens wordt verondersteld, althans niet waar het de voorsprong bij het maken van carrière en de huwelijkspolitiek betreft.⁸⁴ Ook ten aanzien van een aantal andere punten stellen Dronkers en Kuiper dat bepaalde opvattingen over de ‘huidige’ (in 2006) adel niet juist zijn, zoals het imago dat de adel nog steeds landhuizen en kastelen bewoont.⁸⁵ Het voert te ver om in deze scriptie aandacht te besteden aan de vraag of een dergelijk beeld voor wat betreft de periode van het interbellum wellicht toch anders geduid moeten worden, maar het imago van de adellijke woning brengt ons wel bij de vraag welke kenmerken (dus anders dan het aan Godfried Bomans ontleende formele en vanzelfsprekende kenmerk dat men ‘het is’ of niet) we dan wel kunnen identificeren om de “meetlat” te vormen waarlangs we de drie in deze scriptie te behandelen edellieden kunnen leggen teneinde te kunnen bepalen hoe “typisch adellijk” zij waren (of juist niet).

Het eerste belangrijke kenmerk valt onder het wat anachronistische begrip netwerk onder te brengen. Ook zou van sociaal kapitaal gesproken kunnen worden. Hieronder vallen dan zowel de huwelijksbetrekkingen en familiebanden als de, met name in de studententijd of militaire carrière gesmede vriendschappelijke banden. Beiden componenten vormen ook een indicatie van mogelijke redenen waarom de adel

82 Hoge Raad van Adel, ‘Adeldom: predikaat of titel. Richtlijnen voor het gebruik van adellijke titels en predikaten’ (versie november 2011) op http://www.hogeraadvanadel.nl/adeldom_predikaatofitel.php (22 mei 2014). Op de door de Hoge Raad van Adel bijgehouden *Alfabetische lijst van adellijke familienamen, 1814 – heden* (http://www.hogeraadvanadel.nl/adeldom_adellijst.php) valt te zien dat er nauwelijks prinselijke titels zijn verleend en dat ook de titels burggraaf en markies tot de uitzonderingen behoren. Hertogelijke families komen op de lijst in het geheel niet voor. De drie objecten van deze scriptie voerden de titel graaf, het predicaat jonkvrouw en de titel ridder.

83 Heinz Dollinger, ‘Das Leitbild des Bürgerkönigtums in der europäischen Monarchie des 19. Jahrhunderts’, in: Karl Ferdinand Werner (red.), *Hof, Kultur und Politik im 19. Jahrhundert. Akten des 18. Deutsch-französischen Historikerkolloquiums. Darmstadt vom 27-30. September 1982* (Bonn 1985) 332-33. Zo werd de overgrootvader van de Duitse CDU-politicus en voormalige Bondsprezident (1984-1994) Richard Karl Freiherr von Weizsäcker (*1920), de laatste minister-president van het koninkrijk Württemberg (1906-1918), Karl Hugo (von) Weizsäcker (1853-1926), pas in 1897 door koning Wilhelm II in de (persoonlijke) adelstand verheven, waarbij eerst in 1916 het erfelijk predicaat *Freiherr* werd verleend. Zie o.m. Richard von Weizsäcker, *Vier Zeiten* (Berlijn 1999) 27.

84 J. Dronkers en Y.B. Kuiper, ‘Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel’, *Christen Democratische Verkenningen* 26 (2006) 46-47.

85 Ibidem, 47. Vgl. Montijn, *Hooggeboren*, 242-248.

in Nederland ook na 1848 haar maatschappelijke positie van invloed en macht tot lang in de twintigste eeuw wist te behouden. Adellijke homogamie, huwelijken zoveel mogelijk op basis van *Ebenbürtigkeit* of althans met huwelijkspartners van adel, vormt volgens de socioloog Dronkers een belangrijke verklaring van het voortduren van het ‘constant noble advantage’ in de twintigste eeuw.⁸⁶ Ook de ‘magt der vriendschap’⁸⁷ vormt zo’n verklaring waarbij edellieden hun sociaal kapitaal wisten te vergroten door tegelijkertijd de burgerlijke modernisering te omarmen door bijvoorbeeld universitaire studies te volgen, maar daarbij tevens de voordelen genoten van adellijke netwerken binnen studentencorpora⁸⁸ of, na de studie, het lidmaatschap van een ridderlijke orde (zoals bijvoorbeeld de de protestantse Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, en Johanniter Orde en de katholieke Soevereine Militaire Orde Malta⁸⁹) of een ridderschap.⁹⁰ Bij de bespreking van de drie individuele edellieden in de volgende hoofdstukken zal dus aandacht worden besteed aan dergelijke lidmaatschappen en aan de familiere “ketting”.⁹¹

Het tweede te bespreken kenmerk kunnen we onder het begrip vermogen scharen. Dit omvat zowel het zichtbare vermogen in de vorm van een kasteel of soortgelijke met adel geassocieerde woonvorm en bijbehorende landerijen als de minder makkelijk zichtbare financiële positie en, daarmee, de relatieve onafhankelijkheid van het wel en wee van de maatschappij rondom het adellijk gezin. Volgens de historica Dorine Hermans bezaten voor de oorlog ‘de meeste edelen een groot familiekapitaal, dat het hun mogelijk maakte adellijk te leven’ wat inhield ‘dat je rentenierde op een landgoed

86 Jaap Dronkers, ‘Declining Homogamy of Austrian-German Nobility in the 20th Century? A Comparison with the Dutch Nobility’, *Historical Social Research* 33 (2008) 3, 11.

87 Moes, *Onder aristocraten*, 92.

88 Simon Unger en Jaap Dronkers, ‘Why and how does the Dutch nobility retain its social relevance?’, *Virtus* 19 (2012) 95., ook n13 waar verwezen wordt naar Jaap Dronkers en Seraphine M. M. Hillege, ‘Board Membership of Traditional Male Fraternities and Access to Dutch Elites: A Disappearing Avenue to Elite Positions?’, *European Sociological Review* 14 (1998) 191-203. Ook: Serafine Hillege en Meindert Fennema, ‘Studentencorpora en elitevorming’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19 (1992) 96-118. Hierin concluderen de auteurs onder meer dat de ‘rekrutering voor de elite uit de senaten van de corpora (...) zeer sterk beïnvloed [wordt] door de mate waarin de aristocratie in de senaat [het dagelijks bestuur van een dergelijke studentenvereniging – PJS] is vertegenwoordigd. (...) De studentencorpora lijken hier inderdaad een retort voor de amalgamatie van het aristocratische en burgerlijke element in het proces van elitevorming. Zo komen wij tot de conclusie dat ondanks het verdwijnen van de standenmaatschappij rond 1848 het aristocratische element zich staande heeft weten te houden door zich te verbinden met de burgerij. De studentencorpora vormden in dat proces een smeltkroes waarin de habitus van adel en patriciaat met die van de opstrevende burgerij versmolten tot een nieuwe levensstijl en een nieuwe *esprit de corps*’.

89 Over dergelijke ordes maar ook adellijke verenigingen en ridderschappen zie Montijn, *Hoog geboren*, 297 e.v.

90 Unger en Dronkers, ‘Why and how’, 96-97, 100. Bij dit artikel dient wel opgemerkt te worden dat het onderzoek plaatsvond op basis van een in 2005 gehouden enquête onder leden van de Nederlandse adel. De conclusies van de beide onderzoekers kunnen daarom niet zonder meer geëxtrapoleerd worden naar het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste. Toch meen ik dat, bijvoorbeeld, het lidmaatschap van een ridderlijke orde een indicatie vormt en vormde van een bewuste keuze voor adellijk leven.

91 Stephan Malinowski, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlijn 2003) 50.

of kasteel, waar je eerbiedig werd bediend door personeel'.⁹² Waar zichtbare tekenen van welstand⁹³ met name het (ouderlijk) bezit van een kasteel, landhuis of landgoed zijn, zal wat betreft dit kenmerk daarop in de navolgende hoofdstukken de focus liggen. De verdere vermogenspositie en financiële tegoeden zijn minder gemakkelijk te achterhalen en daarom zal wat dat betreft met name worden gezien in hoeverre (groot)ouders van de drie onderzochte personen voorkomen op de in de jaren tussen 1848 en 1917 ieder jaar in de *Nederlandse Staatscourant* met het oog op verkiesbaarheid in de Eerste Kamer gepubliceerde lijsten van hoogstaangeslagenen.⁹⁴

Als derde en laatste (maar ook meest zachte en subjectieve) verzamelbegrip valt de adellijke levensstijl en -houding te noemen. Het is tamelijk moeilijk om dergelijke begrippen tastbaar te maken, om daarvan zichtbare verschijningsvormen te vinden. Als er - om maar een voorbeeld te noemen - al sprake van een "dialect van de adel" zou zijn⁹⁵, dan is het niet alleen moeilijk te achterhalen wat dat dialect dan wel was gedurende het interbellum, maar ook vrijwel ondoenlijk om daadwerkelijk gesproken voorbeelden te achterhalen teneinde te kunnen bepalen of de betreffende persoon al dan niet in dergelijk adellijk idioom gebruikte. En nog afgezien daarvan - maar dat geldt ook voor andere dergelijke kenmerken - is het gebruik van dergelijk dialect niet exclusief voorbehouden aan de adel, maar kan ook worden aangetroffen bij het patriciaat dan wel (hogere) burgerij die zich de uiterlijke vormen van een dergelijke status wenst aan te meten.⁹⁶ Ook kenmerken van een adellijke levensinstelling als eer, een aristocratische houding, het in toom houden van emoties, plichtsgevoel, opofferingsgezindheid, ridderlijkheid en dergelijke⁹⁷ laten zich moeilijk vertalen tot empirisch meetbare

92 Dorine Hermans, 'Als je wat was, was je rentenier', *Adel, Elsevier Speciale Editie*, 2008, 65.

93 Moes, *Onder aristocraten*, 208. Ook p. 63 e.v. en 122 e.v.

94 Ibidem, 50-52 en 206-208 (de laatstgenoemde bladzijden behandelen de personele belasting als indicator voor aristocratische levensstijl in de door Moes onderzochte periode 1848-1914). Voor wat betreft de lijsten met hoogstaangeslagenen heb ik dankbaar geput uit de door Moes aangelegde bronnenverzamelingen alsmede naar dergelijke overzichten in kranten gezocht via kranten.kb.nl / kranten.delpher.nl.

95 Agnies Pauw van Wieldrecht, *Het dialect van de adel* (5e druk, Amsterdam 1991).

96 Historica Montijn noemt dit 'de patricische pretenties van de Nederlandse bovenlaag. De niet-adellijke "aanzienlijken" schurkten graag tegen de aristocratie aan, en dat kwam doordat het onderscheid tussen de twee groepen historisch gezien iets kunstmatig had'. Vgl. Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (6e druk, Amsterdam 2000) 16. Los daarvan lijkt het, als men het boekje van Pauw van Wieldrecht zo doorbladert, dat sommige woorden uit het hedendaags (althans: in de jaren negentig van de vorige eeuw) adellijk spraakgebruik gewoon oudere woorden en begrippen zijn die om een of andere reden binnen (bepaalde delen van) de adel langer deel van het dagelijks spraakgebruik bleven uitmaken dan binnen de bevolking in het algemeen. De voorkeur voor het dialectwoord 'markies' in plaats van 'zonnenscherm' (Pauw van Wieldrecht, *Het dialect*, 34) lijkt bijvoorbeeld voorbij te gaan aan het feit dat een markies een andere vorm heeft dan een modern zonnenscherm en dat in het verleden de meeste zonnenscherm in de regel de vorm van een markies hadden.

97 Marcus Funck en Stephan Malinowski, 'Geschichte von oben. Autobiographien als Quelle einer Sozial- und Kulturgeschichte des deutschen Adels in Kaiserreich und Weimarer Republik', *Historische Anthropologie* 7 (1999) 245 alsmede Montijn, *Hoogeboren*, 106 e.v.

variabelen en zijn niet bepaald zicht- of tastbaar (tenzij bijvoorbeeld eergevoel gepaard zou gaan met duelleren, maar van die wijze van het verkrijgen van satisfactie was in het Nederland van de twintigste eeuw hoegenaamd geen sprake meer⁹⁸). Sommige kenmerken zoals een neiging tot afwijzing van materialisme, met inbegrip van de regelmatig beschreven weigering om over geld te praten⁹⁹, laten zich uit verklaringen van de betrokken persoon in woord en geschrift wellicht met wat meer gemak destilleren, maar de focus zal toch met name liggen op die kenmerken die ook daadwerkelijk zichtbaar of althans aantoonbaar aanwezig waren, zoals bijvoorbeeld het beoefen van de jacht als tijdverdrijf. Een ander redelijk (vanzelf)sprekend uiterlijk kenmerk van adellijk decor en standsbesef lijkt het voeren en gebruik van de adellijke titel of predicaat en van het familiewapen - ziet de persoon daarvan af, dan lijkt deze aan die status minder waarde te hechten.¹⁰⁰

DE JACHT ALS ADELIJK TIJDVERDRIF: NSB-LID EGON VON BÖNNINGHAUSEN (1899-1943) IN LANDELIJKE OUTFIT OMSTREEKS 1937

Het moge duidelijk zijn dat de bovengenoemde drie verzamelbegrippen voor de verschillende adellijke kenmerken geenszins de pretentie hebben om aldus een volledige staalkaart voor een adellijke lakmoesproef te bieden. Niet enkel vanwege het ontbreken van elke volledigheid en het feit dat veel kenmerken nu eenmaal niet specifiek adellijk waren (er woonde ook *in bonis* geraakte hogere burgerij in landhuizen om maar eens wat te noemen), maar ook en voornamelijk omdat de mate waarin aan kenmerken werd voldaan niet empirisch eenduidig en getalsmatig op een schaal is vast te stellen. Met andere woorden: het is niet mogelijk om aan de hand van de gehanteerde criteria een veelzeggende, eenduidige en empirisch onderbouwde soort van “A-schaal” te ontwikkelen die de mate van adellijkheid bepaalt¹⁰¹, dit eens te meer daar het ontwikkelen van een dergelijk model - indien al mogelijk voor dit onderwerp en

98 Zie Montijn, *Hooggeboren*, 127 e.v.

99 Funck en Malinowski, ‘Geschichte von oben’, 245. Over het ‘onderwerp “geld”’ als ‘algemeen taboe’ zie o.a. Montijn, *Hooggeboren*, 251-252.

100 Voorzichtigheid is bij deze conclusie geboden. Het kan immers ook zo zijn dat daarmee nu juist de vanzelfsprekendheid van de adellijke stand wordt onderstreept. Deze behoeft dan immers geen bewijs voor de buitenwacht.

101 Dit in analogie met de door Theodor Adorno (1903-1969) ontwikkelde F-schaal, de *California F-scale*, waarmee aan de hand van een persoonlijkheidstest de mate van autoritaire persoonlijkheid bepaald zou kunnen worden waarover later in dit hoofdstuk kort iets meer.

dergelijke variabelen - gedegen kennis van methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek zou vereisen die schrijver dezes ontbeert maar ook overigens omdat een dusdanige sociologische/antropologische diepgang buiten het bestek van deze bachelorscriptie geschiedenis zou vallen. Er zal daarom worden volstaan met het vertrouwen op enig *Fingerspritzengefühl* waarbij bij het aanwezig vinden van een aantal factoren een hogere mate van adellijkheid zal worden voorondersteld dan bij het geheel of weinig aanwezig zijn van dergelijke kenmerken.

Bij dit alles dienen we dan tenslotte tevens nog de omvang van de Nederlandse adel in onze onderzoeksperiode, het interbellum, te noemen, zij het dat gedetailleerde demografische gegevens lijken te ontbreken. Historicus Hans de Valk noemt in zijn artikel over de verhouding van de Nederlandse aristocratie tot ultra rechts in de periode 1918-1939 een aantal van circa 7.000 personen, behorende tot ongeveer 250 adellijke families op een bevolking van 8 miljoen inwoners kort voor de Tweede Wereldoorlog.¹⁰² In een artikel in NRC Handelsblad noemt de journalist Bastiaan Bommeljé een aantal van 7.200 adellijke personen rond 1940¹⁰³, dus ondanks het feit dat de getallen nergens exact of onderbouwd worden weergegeven, lijkt over dit aantal wel een zekere consensus te bestaan.¹⁰⁴ De adel maakte eind jaren dertig van de vorige eeuw derhalve ca. 0,0875% van de bevolking uit.¹⁰⁵ Van die groep kan maximaal zo'n 10% als behorend tot de Rooms-Katholieke kerk worden gerekend.¹⁰⁶

102 De Valk, 'Distance and attraction', 74. De Valk noemt hierbij evenwel niet de (statistische) bron waarop hij deze aantallen baseert. Volgens het door het Centraal Bureau voor de Statistiek bijgehouden overzicht *Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899* (versie 15 januari 2014) telde ons land op 1 januari 1940 8.834.000 inwoners. Zie <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37556&D1=0-10&D2=a&HD=140709-1234&HDR=T&STB=G1> (9 juli 2014). Volgens de Nederlandse Adelsvereniging telt de Nederlandse adel 'momenteel zo'n 11.000 leden of 0.07% van de bevolking. Er behoren 324 geslachten tot de Nederlandse adel' (zie <https://www.adelsvereniging.nl/over-ons/geschiedenis> (9 juli 2014)).

103 Bastiaan Bommeljé, 'Onze adel heeft het altijd moeilijk gehad', *NRC Handelsblad*, 23 januari 1997 op <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Adel/nedadel.html> (9 juli 2014).

104 De heer dr. Conrad Gietman, wetenschappelijk medewerker Hoge Raad van Adel berichtte schrijver dezes nog per e-mail d.d. 9 juli 2014: 'De meest recente informatie over het aantal personen dat tot de Nederlandse adel behoort, betreft eind 2013 en is te vinden in E. Wolleswinkel, 'Adeldom, een creatie van de Vorst', in: C. Schimmelpenninck van der Oije, e.a., *Wapenregister van de Nederlandse adel. Hoge Raad van Adel 1814-2014* (S.I. 2014) 49 noot 119. Het gaat volgens deze telling om 8659 personen. De telling is gebaseerd op aantal personen met adellijke titel of predicaat in de gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens. Naar schatting van Wolleswinkel wonen daarnaast nog 2000 Nederlandse edelen in het buitenland.'

105 Het lijkt verleidelijk te pogen na te gaan of de adel binnen het ledenbestand van de NSB onder- of oververtegenwoordigd was. Helaas ontbreken daartoe echter de benodigde gegevens. Als we het aantal edellieden op basis van de gegevens in de inleiding van deze scriptie zouden schatten op maximaal 40 en het totaal aantal personen dat ooit gedurende kortere of langere tijd lid was van de NSB op 100.000, dan zou het percentage edellieden 0,04% bedragen en zou er van een kleine ondervertegenwoordiging sprake zijn. Gaan we uit van 40 personen op een ledenbestand van ca. 50.000 waarover de NSB beschikte toen zij in de jaren dertig op haar grootst was, dan bedraagt het percentage 0,08% waarmee het dus verhoudingsgewijs een afspiegeling van de totale samenleving zou vormen. Maar nogmaals: zonder exactere gegevens zijn dergelijke analyses uitermate speculatief.

106 E-mail van Conrad Gietman d.d. 28 mei 2014. Gietman baseert zijn schatting zowel op een overzicht van de adelsverheffingen van 1815 tot 1940 in C.C. van Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* ('s-Gravenhage, 1966) 55-73 (aldaar op pag. 65) als op zijn eigen schatting van 10% voor Gelderland in zijn bijdrage 'Katholieke adel in een protestants gewest, 1621-1795', in: Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (red.), *Adel en Ridderchap in Gelderland - Tien eeuwen geschiedenis*, 177-210. In andere provincies lag dat percentage - denkt hij - veel lager.

Neuadel

Als onderdeel van dit hoofdstuk waarin de adel nader wordt toegelicht, besteden we nog kort (omdat het strikt gesproken buiten het bestek van deze scriptie valt), en wat vooruitlopend op de volgende paragraaf over het nationaal-socialisme, aandacht aan een geheel ander aspect dat aan dat begrip kleeft, namelijk de zienswijze op adel zoals die door het (met name Duitse) nationaal-socialisme werd beleden. Die zienswijze was ambivalent. Ten aanzien van de “traditionele” adel, dus de Duitse adel zoals die vóór 1918 bestond, was het nationaal-socialisme niet altijd positief¹⁰⁷, maar tegelijkertijd was er binnen de nationaal-socialistische filosofie wel plaats voor een *Neuadel* omdat maatschappelijke elitevorming uitstekend in hun wereldbeeld van ongelijkheid paste. In de woorden uit 1930 van de NSDAP-ideoloog en latere Minister van de bezette oostelijke gebieden Alfred Rosenberg (1893-1946):

Durch die Männer aber, die im Kampf um das kommende Reich in den vordersten Stellungen - geistig, politisch, militärisch gestanden haben, ist die Grundlage für das Entstehen eines neuen Adels gegeben. (...) Der neue Adel wird also Bluts- und Leistungsadel sein. (...) Der deutsche Adelsorden wird in erster Linie ein Bauernadel und Schwertadel sein müssen, weil in dem Blut, das diese Berufe ergreift, die rein physische Gesundheit am sichersten gewahrt erscheint, damit aber auch die Voraussetzung zur Zeugung gesunder Nachkommen am wahrscheinlichsten ist. Vorsichtiger wird man sein bei Verleihung des Adelstitels an Künstler, Gelehrte, Politiker, wobei große Leistungen jedoch auch große Ehren bedingen. Die alte Demokratie zahlte mit Geld, mit nichts als Geld, das neue Deutschland wird mit Ehren die Volksschuld an seine großen Führer abzutragen wissen. Seit 1918 ist der alte Adel nur Namensbezeichnung, keine gesetzlich begründete Gemeinschaft. Das entstehende Reich wird diese Adelsgemeinschaft nicht herstellen, sondern die Bestätigung des Adelstitels von der persönlichen Bewährung im Kampf für Deutschland abhängig machen. (...) Durch diese Regelung ist der Adel nicht mehr an eine Kaste gebunden als waagerechte

Volgens Bommeljé (t.a.p.): ‘Ondanks de afname van het aantal adellijke families is de getalssterkte sedert 1940 toegenomen van omstreeks 7.200 tot rond de 10.000 personen, voornamelijk omdat de rooms-katholieke edelen omvangrijke gezinnen hebben gesticht. Oorspronkelijk maakten zij slechts één zevende van het totaal uit, maar hun aandeel breidt zich nog steeds relatief sterk uit’.

107 Al in 1923 schreef Adolf Hitler over een in zijn ogen degenererende adel: ‘Wie verheerend aber die Folgen einer dauernden Mißachtung der natürlichen Voraussetzungen für die Ehe sind, mag man an unserem Adel erkennen. Hier hat man die Ergebnisse einer Fortpflanzung vor sich, die zu einem Teile auf rein gesellschaftlichem Zwang, zum anderen auf finanziellen Gründen beruhte. Das eine führte zur Schwächung überhaupt, das andere zur Blutvergiftung, da jede Warenhausjüdin als geeignet gilt, die Nachkommenschaft Seiner Durchlaucht - die allerdings dann danach aussieht - zu ergänzen. In beiden Fällen ist vollkommene Degeneration die Folge’ (Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München 1943) 270. Maar de adel kon ook nuttig zijn. Daarover o.m. Eckart Conze, “Only a dictator can help us now”: aristocracy and the radical right in Germany’, in: Karina Urbach (red.), *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 145. En na de 20ste juli 1944 en de mislukte aanslag op Hitler door Claus Graf Schenk von Stauffenberg was een groot deel van de adel verdacht. Een ander voorbeeld van die ambivalentie is in zekere zin het zogenoemde *Prinzenerlass* uit 1940 waarmee frontinzet verboden werd voor leden tot 1918 regerende Duitse vorstenhuizen (in 1943 gevolgd door het verbod om dienst te nemen in de *Wehrmacht*). Dit uit angst voor monarchale adhesiebetuigingen zoals geschiedde nadat in het voorjaar Wilhelm van Pruisen aan zijn aan het Franse front opgelopen verwondingen was overleden.

Gesellschaftsschicht, sondern er geht senkrecht hindurch durch alle Stände des Volkes und wird alle gesunden, starken, schöpferischen Kräfte zur höchsten Leistung anspornen ...¹⁰⁸

Met name de als landbouwingenieur opgeleide NSDAP-politicus R. Walther Darré (1895-1953) werkte de idee van een nieuwe adel in zijn in 1930 verschenen boek *Neuadel aus Blut und Boden* tamelijk gedetailleerd uit. Het stond toen, in de tijd dat hij het boek schreef, volgens de auteur

ganz schlimm um unseren Adel. Von wenigen Ausnahmen abgesehen, hat der nachkriegszeitliche deutsche Adel auf staatlichem Gebiete verhältnismäßig so wenig für den Wiederaufbau unseres Reiches und unseres Volkes getan, daß er nur in Einzelfällen Anspruch auch Achtung erheben oder im zukünftigen neuen Deutschen Reiche als ein zu bevorzugendes Führertum betrachtet werden kann.¹⁰⁹

Mede daarom meende hij dat

[w]as uns Deutschen not tut, ist ein echter Adel im alt-germanischen Sinne. Auf irgendeine Weise müssen wir zu der germanischen Auffassung vom Adel zurückkehren.¹¹⁰

Vervolgens werkte de schrijver zijn ideaalconcept verder uit op basis van het boerenfundament van adeldom en diens verbondenheid met de grond, maar Darré bouwde hier als het ware tevens voort op door de Duitse eugeneticus en voorvechter van het zogenaamde Noordse ras Hans F.K. Günther (1891-1968) ontwikkelde raciale concepten. Deze meende bijvoorbeeld al voor wat betreft de Spartanen in het oude Griekenland te kunnen concluderen dat

klares Erkennen der Adelsfrage als einer Blutsfrage und der Frage der Erhaltung des Adels als einer Frage der Erbgesundheitspflege (Rassenhygiene) und der Nachkommenschaft, nur ein solches klares Erkennen (...) hätte die Spartiaten und damit Sparta vor seinem Untergang bewahren können.¹¹¹

Tot een nieuwe Duitse adel zou het echter niet komen, daarvoor duurde het Duizendjarig Rijk te kort. Wel werden de ideeën gretig omarmd door de *Reichsführer SS* Heinrich Himmler (1900-1945) die een uitgelezen kans zag om “zijn” SS, in zijn ogen de elite van het Duitse rijk, tot de nieuwe adel, tot een nieuwe ridderlijke orde te doen ontwikkelen:

108 Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (München 1941) 596-597.

109 R. Walther Darré, *Neuadel aus Blut und Boden* (München 1930) 12.

110 Ibidem, 39.

111 Hans F.K. Günther, *Adel und Rasse* (2e druk, München 1927) 13-14. Vgl. Malinowski, *Vom König zum Führer*, 520 e.v.

Ich hoffe, daß wir in 10 Jahren ein Orden sind und auch nicht ein Orden nur von Männern, sondern ein Orden von Sippongemeinschaften. Ein Orden, zu dem die Frauen genauso notwendig dazu gehören wie die Männer (...) Wir wollen für Deutschland eine auf Jahrhunderte hinaus immer wieder ausgelesene Oberschicht, einen neuen Adel, der sich immer wieder aus den besten Söhnen und Töchtern unseres Volkes ergänzt, schaffen, einen Adel, der niemals alt wird, der in der Tradition und der Vergangenheit, soewit sie wertvoll ist, bis in die grauesten Jahrtausende zurückgeht und der für unser Volk ewig Jugend darstellt.¹¹²

Het is in dit opzicht tekenend, dat toen de SS naar een onderkomen voor bijeenkomsten en scholing voor haar elite zocht, het een zoektocht was naar een geschikte burcht, een kasteel, liefst in de buurt van een Germaans-mystieke omgeving.¹¹³ Het werd de driehoekige Wewelsburg bij Büren in de huidige Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

Ook elders in Duitsland werden burchten gesticht, zogenaamde *Ordensburgen*, waar het toekomstige kader van de NSDAP, *Ordensjunker*, in de leer zou worden opgeleid en bijgespijkerd¹¹⁴ en ook overigens werd er, met name door de SS, naar lieve lust op het middeleeuwse en Germaanse (mythische) verleden aangehaakt.¹¹⁵

DE SS-BURCHT WEWELSBURG

Maar bij dergelijke eerste stappen zou het blijven. Omgekeerd had de SS, wellicht vanwege haar vermeend elitaire karakter, echter ook haar aantrekkingskracht op de oude (Duitse) adel van vóór 1918. In 1938 was maar liefst 18,7% van de SS-ers in de rang van *Obergruppenführer* (generaal) van adel.¹¹⁶ En dit terwijl de adel in die tijd slechts

112 Heinrich Himmler in een toespraak voor *SS-Gruppenführern* in Tölz op 18 februari 1937 als geciteerd in: Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (2e druk, Hamburg 2008) 190. Zie ook: Eckart Conze, 'Adel unter dem Totenkopf. Die Idee eines Neuadels in den Gesellschaftsvorstellungen der SS', in: idem en Monika Wienfort (red.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Keulen / Weimar / Weenen 2004) 151. Meer over dergelijke (Duitse) ideeënontwikkeling over nieuwe adel: Alexandra Gerstner, *Neuer Adel. Aristokratische Elitekonzeptionen zwischen Jahrhundertwende und Nationalsozialismus* (Darmstadt 2008).

113 Wüll E. Brebeck e.a. (red.), *Endzeitkämpfer. Ideologie und Terror der SS* (München 2011) 46 e.v., 190 e.v.

114 Er werden drie van dergelijke burchten gebouwd: de Ordensburg Vogelsang in de Eifel (Architect: Clemens Klotz), die in Krösensee in Pommern en die in Sonthofen in de Allgäu. Laatstgenoemde werd ontworpen door Hermann Giesler (1898-1987), als architect ook één van de favorieten van Adolf Hitler en, in dat opzicht, in zekere zin een rivaal van Albert Speer (Giesler kreeg de opdracht de *Hauptstadt der Bewegung* München van een nieuw stedenbouwkundig ontwerp te voorzien, terwijl de rijkshoofdstad Berlijn wat dat betreft voor Speer was weggelegd). Anders dan Speer nam Giesler na de oorlog niet bepaald afstand van zijn nationaal-socialistische verleden.

115 Het "gebruik" van de middeleeuwen ten bate van een nationalistisch heden was zeker niet nieuw maar vierde met name al in de negentiende eeuw (de tijd waarin *invented traditions* ten behoeve van *imagined communities* ten behoeve van natievorming) hoogtij. Een alleraardigst boek waarin dat, en nog veel meer, aan de orde komt is Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011).

116 Conze, 'Adel unter dem Totenkopf', 168.

ongeveer 0,15% van de Duitse bevolking uitmaakte.¹¹⁷ En daarmee zijn we in zekere zin (want ons onderwerp betreft immers niet zozeer de Duitse adel) weer terug bij het onderwerp van deze scriptie.

LINKS EEN OLIEVERFSCHILDERIJ DAT SS-GROPPENFÜHRER OSWALD POHL (1892-1951)¹¹⁸ IN RIDDERUITRUSTING VERBEELDT, RECHTS EEN HOUTSNEDE VAN GEORG SLUYTERMAN VON LANGEWYDE (1903-1978) DIE DE ORDENSBURG VOGELSANG IN DE EIFEL VOORSTELT

Nationaal-socialisme

Een van de drie edellieden die in deze scriptie aan bod komen, Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg, schreef in een op 1 augustus 1945 door hem opgestelde verklaring:

Het schijnt dat bij het kiezen van de naam de gedachte is geopperd de Beweging [de NSB – PJS] Nationaal-”Solidaristisch” te noemen in plaats van “Socialistisch”, dat men deze gedachte echter liet vallen, omdat er toen juist een kleine, later verdwenen groep onder deze naam ontstond. Deze toeval is eigenlijk jammer en de oorzaak van blijvende misverstanden, jammer omdat door de naam de gelijksoortigheid der N.S.B. met de N.S.D.A.P. in Duitsland sterk geaccentueerd wordt, oorzaak van misverstand, omdat deze gelijksoortigheid slechts in geringe mate bestaat.¹¹⁹

117 Stephan Malinowski en Sven Reichardt, ‘Die Reihen fest geschlossen? Adelige im Führerkorps der SA bis 1934’, in: Eckart Conze en Monika Wienfort (red.), *Adel und Moderne: Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Keulen 2004) 123. De auteurs gaan in hun artikel onder meer in op de vraag waarom ‘in der Regel auf soziale Distinktion bedachten Adelligen’ toetraden tot ‘einer proletarisch geprägten Massenorganisation’ (p. 132).

118 Pohl gaf onder meer leiding aan het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* en was in die hoedanigheid ten zeerste betrokken bij de organisatie van en het beheer over de Duitse concentratiekampen. Hij werd voor zijn rol in de holocaust ter dood veroordeeld. Het vonnis werd in 1951 voltrokken. Overigens werd zelfs Adolf Hitler als ridder afgebeeld, en wel op het relatief bekend geworden schilderij *Der Bannerträger* (ca. 1934-1936) van de Oostenrijkse kunstenaar Hubert Lanzinger (1880-1950). Het schilderij bevindt zich tegenwoordig nog steeds in de niet-publieke collectie van het *US Army Center of Military History* in Washington, DC, in de Verenigde Staten. Een afbeelding is echter beschikbaar op de website van het *United States Holocaust Memorial Museum* op <http://www.ushmm.org/information/press/press-kits/traveling-exhibitions/state-of-deception/hubert-lanzinger-der-bannertraeger-the-standard-bearer>.

119 NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg), verklaring d.d. 1 augustus 1945. In het dossier bevinden zich zowel het handgeschreven origineel als het getypte eensluitend afschrift daarvan, voor gezien ondertekend door een rechercheur met een niet geheel leesbare handtekening (A.G. v/d Heppel? Volgens Heynen, *Graaf Maximiliaan*,

Omdat er in deze scriptie drie aristocraten besproken zullen worden die de keuze hadden gemaakt voor een beweging of partij die het nationaal-socialisme in de naam had opgenomen, is het zinvol het begrip kort te bespreken met het oog op het hierna nader analyseren van de aantrekkingskracht die deze politieke richting op de te bespreken edellieden had. Mede omdat van tenminste één van hen, Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg, beweerd wordt dat deze 'tot het einde toe meer geboeid [bleef] door en opmerkelijk gecharmeerd van het Italiaanse fascisme'.¹²⁰ Maar ook om het begrip te onderscheiden van meer traditioneel conservatief-autoritair politieke richtingen waartoe wel meer edellieden zich voelden aangetrokken.¹²¹

Naar de mening van de historicus De Jonge is het terecht het fascisme als de algemene, overkoepelende stroming te beschouwen, en het (Duitse) nationaal-socialisme als 'slechts' een bijzondere vorm daarvan.¹²² In het navolgende zullen we daarom met name het begrip fascisme trachten te ontleden, hetgeen tevens van belang is omdat een vaststaande inhoud van het begrip vaak en gemakkelijk voetstoots wordt aangenomen en 'all manner of right authoritarian and anti-leftist are frequently thrown into a general conceptual grab-bag under [the] label [fascism]'.¹²³ Op die wijze zullen we een aantal variabelen boven tafel halen die als het ware de grootse gemene deler van aan het fascisme toegeschreven kenmerken vormen en die ons in de volgende hoofdstukken kunnen helpen bij het analyseren van de door de drie hoofdpersonen van deze scriptie gemaakte keuzes.

Er is vanzelfsprekend heel veel over fascisme geschreven, niet enkel door historici, maar ook door politicologen, sociologen en andere wetenschappers. Voor deze korte beschouwing moeten daarom keuzes worden gemaakt die voorbijgaan aan de complexiteit van het - overigens nog immer voortdurend - discours.

Een van de meest recente pogingen om tot een alomvattende begripsomschrijving

135 n. 41, A.G. Van de Peppel). Voor deze scriptie is van het afschrift gebruik gemaakt. Met de verwijzing naar een 'kleine, later verdwenen groep' zal de graaf wellicht het Verbond van Nationaal-Solidaristen in Rijks-Nederland uit 1932 van Hugues Alexandre Sinclair de Rochemont (1901-1942; De Rochemont was voorheen, in 1923, één van de initiatiefnemers tot oprichting van het Verbond van Actualisten, wellicht de eerste fascistische partij in Nederland) hebben bedoeld. Vgl. De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 45.

120 Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 117.

121 Dit is op zich een wat intuïtieve stelling die zich evenwel zeker zou laten uitwerken. Kortheidshalve verwijzen wij naar bijvoorbeeld een CHU-politicus als Alexander Frederik de Savornin Lohman (1837-1924) die niet bepaald als vooruitstrevend te boek stond.

122 De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 15.

123 Stanley G. Payne, 'The concept of fascism', in: Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet en Jan Petter Myklebust (red.), *Who were the fascists. Social roots of European fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø 1980) 14.

te komen treffen we aan in de dissertatie uit 2013 van de Nederlandse politicologe en historica Josje Damsma. Zij formuleerde haar definitie als volgt:

A revolutionary ideology, originated in the first half of the 20th century, which rejects the old order, and aims to rebuild a completely new national community, based on a corporatist economy, the struggle of a hierarchy of race, with a focus on empire and with paramilitarist groups using violence means.¹²⁴

Damsma beklemtoont het belang de aandacht voor wat betreft en fascisme niet uitsluitend te richten op de ‘things fascists were fighting *against*’ maar de focus nu juist te richten op ‘everything they fought *for*’¹²⁵ en ontwikkelde vervolgens haar begripsbepaling door verschillende elementen uit beschouwingen van de historici Roger Griffin, Aristotle Kallis, Robert Paxton en Mark Mazower en van de socioloog Michael Mann bij elkaar te voegen. Laatstgenoemde vat het begrip fascisme bondig samen als ‘the pursuit of a transcendent and cleansing nation-statism through paramilitarism’,¹²⁶ dus afgezien van het wellicht wel vanzelfsprekende punt dat de beweging in de eerste helft van de twintigste eeuw is ontstaan, vallen in de benadering van Damsma met name het revolutionaire karakter, het corporatisme, het raciale aspect en het geweld als middel op (Mann heeft het weliswaar over ‘paramilitarism’ maar dat begrip impliceert niet automatisch dat geweld ook daadwerkelijk wordt toegepast¹²⁷) in vergelijking met de auteurs die zij citeert.¹²⁸

Het door Damsma genoemde revolutionaire karakter van de ideologie werd in feite al in 1932 door de fascistische Italiaanse *Duce* Benito Mussolini (1883-1945) onderstreept toen hij beklemtoonde dat de ‘Fascist negation of socialism, democracy, liberalism, should not (...) be interpreted as implying a desire to drive the world backwards to positions occupied prior to 1789, a year commonly referred to as that which opened the demo-liberal century’.¹²⁹ Dit brengt ons op het punt kort stil te staan

124 Josje Mariska Damsma, *Nazis in the Netherlands. A social history of the National Socialist collaborators, 1940-1945* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2013) 13.

125 Idem.

126 Michael Mann, *Fascists* (New York 2004) 13.

127 In, wat ik interpreteer als, een oproep tot bijdragen aan het eerste nummer van *Fascism, Journal of Comparative Fascist Studies* schreef NIOD-directeur Schwegman in 2012: ‘In fascist discourses, violence has an important place. Nevertheless, rhetorical violence does not always coincide with the practice of violence. What is the particular nature of fascist imaginations of violence? What is the relationship between the development of a rhetoric of violence and the ‘real’ use of violence? Why does a rhetoric of violence in some cases lead to violent practices, while in others this doesn’t happen? Do practices of violence always go hand in hand with a rhetoric of violence?’ Zie Marjan Schwegman, ‘Questioning Fascism’, *Fascism* 1 (2012) 61. Het *open access* tijdschrift is een gezamenlijk project van het NIOD en uitgeverij Brill en beschikbaar via: <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/22116257>

128 Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 13 n31. Zij citeert in die voetnoot Mann, Griffin (zowel uit 1991 als 2007) en Paxton.

129 Benito Mussolini, ‘The ideology of the twentieth century’, in: Roger Griffin (red.), *International fascism. Theories, causes and the new consensus* (Londen 1998) 253. De originele Italiaanse tekst stamt uit 1932, de Engelse vertaling werd in 1935 gepubli-

bij het onderscheid tussen fascisme en reactionair- of conservatief-autoritaire stromingen. De historicus Stanley Payne noemt een aantal factoren waarin volgens het fascisme zich onderscheidt van ‘right authoritarianism’, ‘conservative authoritarian forces (...) that rejected moderate nineteenth century conservatism and simple old-fashioned traditional reaction a favor of a more modern, technically proficient kind of new authoritarian system that spurned both leftist revolution and fascist radicalism’.¹³⁰ In verband met de focus van deze scriptie op adel die voor het nationaal-socialisme koos, valt uit zijn lijst met de fundamentele verschillen met name te noemen zijn conclusie dat waar ‘fascists aimed at changes in social status and relations, the new right explicitly intended to maintain and affirm the existing social hierarchy, if anything increasing the degree of dominance of established groups’.¹³¹ Intuïtief zou de verwachting kunnen bestaan dat edellieden, zo deze zich al in dit autoritair-politieke spectrum thuis zouden voelen, zich eerder tot de door Payne geschetste ‘new authoritarian right’ aangetrokken zouden voelen dan tot het fascistisch gedachtegoed, temeer ook omdat volgens de auteur ‘new right was based on traditional élites rather than new formations of déclassé radicals’¹³² (de vraag waaruit de achterban van het - Nederlands - nationaal-socialisme bestond en of dat voornamelijk ‘déclassé radicals’ waren die de straat wilden veroveren komt in de volgende paragraaf aan de orde). En tevens omdat volgens Payne het ‘new right advocated authoritarian government, but hesitated to embrace radical and novel forms of dictatorship and normally either relied on monarchism or Catholic neocorporatism, or some combination thereof’ (overigens was Victor Emanuel III de koning van Italië terwijl Mussolini als *Duce* de feitelijke macht had en achtte de prille NSB het Oranjehuis initieel als onaantastbaar symbool ‘van de eenheid der natie boven discussies verheven’¹³³).

Met dergelijke verschillen tussen fascisme en, wat Payne noemt, rechts autoritarisme in het achterhoofd, keren we nog even kort terug naar de definitie, of liever kenmerken van fascisme. Een van de definities die Damsma in die van haar betrok, was die van Paxton die hij zo ongeveer aan het einde van zijn boek uit 2004

ceerd.

130 Stanley G. Payne, ‘The concept of fascism’, in: Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet en Jan Petter Myklebust (red.), *Who were the fascists. Social roots of European fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø 1980) 22.

131 Ibidem, 23.

132 Idem.

133 Te Slaa en Klein, *De NSB*, 124.

formuleerde, namelijk dat

Fascism may be defined as a form of political behaviour marked by obsessive preoccupation with community decline, humiliation, or victimhood and by compensatory cults of unity energy, and purity, in which a massbased party of committed nationalists militants, working in uneasy but effective collaboration with traditional elite groups, abandons democratic liberties and pursues with redemptive violence and without ethical or legal restraints goals of internal cleansing and external expansion.¹³⁴

Volgens de Israëliische historicus Zeev Sternhell was het fascisme evenwel in ‘its essential character (...) a rejection of materialism-liberalism, democracy and Marxism being regarded simply as different aspects of the same materialist evil.’¹³⁵ Weliswaar valt op deze benadering af te dingen dat zij de nadruk legt op hetgeen waartegen het fascisme zich keerde in plaats van (zoals Damsma bepleit) de focus te richten op waar de ideologie voor stond, maar de afkeer van materialisme is wel een variabele die lijkt te missen in de geciteerde definities van Damsma, Mann en Paxton. En een factor, zoals we hierna nog zullen zien, die bij twee van de drie te bespreken edellieden inderdaad een rol lijkt te spelen voor hun keuze voor het nationaal-socialisme.

Al met al brengt dit ons tot een aantal kenmerken van fascisme waarvan het de moeite waard is deze nog even te resumeren (het voert te ver om in het kader van deze scriptie zelfs maar een poging te wagen een nieuwe definitie van het begrip toe te voegen aan de velen die er al zijn¹³⁶): extreem nationalistisch, anti-materialistisch, totalitair anti-democratisch, voor een volksgemeenschap met een economie op corporatieve grondslag. De overige elementen uit de definities die we zagen zijn niet zozeer irrelevant, maar de kern, zeker voor zover van belang voor het onderwerp van deze scriptie, lijkt met de vijf genoemde begrippen wel geschetst. De door Damsma genoemde ‘struggle of a hierarchy of race’ lijkt mij bij het oorspronkelijk fascisme minder op zijn plaats, maar past vanzelfsprekend wel bij het nationaal-socialisme waar dit in de antisemitische vorm uiteindelijk tot het uiterste werd geperverteerd.¹³⁷ En met

¹³⁴ Robert O. Paxton, *The anatomy of fascism* (Londen 2014) 218. Damsma citeert overigens uit Iordachi, ed., *Comparative fascist studies*, 19-27.

¹³⁵ Zeev Sternhell, ‘Fascism’, in: Roger Griffin (red.), *International fascism. Theories, causes and the new consensus* (Londen 1998) 31.

¹³⁶ Zoals Bosworth in de inleiding tot zijn handboek opmerkt: ‘The word “fascism” continues to launch a thousand books’ (R.J.B. Bosworth (red.), *The Oxford handbook of fascism* (Oxford 2009) 1). Het zou naïef, arrogant en pretentius zijn als ik zelf maar de suggestie zou willen wekken dat ik überhaupt tot een begin ben gekomen om alle nuances in het wetenschappelijk vertoog over deze ideologie te adresseren. Een interessante vraag bijvoorbeeld is of het fascisme anti-modernistisch is of nu juist bij uitstek een politieke belichaming van modernisme. Deze vraag acht ik echter te complex binnen het bestek van deze scriptie. De geïnteresseerde lezer zij onder meer verwezen naar: Roger Griffin, *Modernism and fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (Basingstoke / New York 2007).

¹³⁷ Volgens Damsma ‘Nazism distinguishes itself by its racialbiological anti-Semitism, whereas fascism (in first instance) aims at a

dit zesde begrip zijn we dan weer terug bij het nationaal-socialisme, de bijzondere vorm van fascisme.¹³⁸

Achterban van nationaal-socialisme in Nederland

Aan het slot van dit hoofdstuk zullen we nog kort aandacht besteden aan de vraag bij welke bevolkingsgroepen de in de vorige paragraaf genoemde *selling points* van het nationaal-socialisme weerklank vonden. Er is nogal wat onderzoek gedaan naar de vraag waar de steun aan het nationaal-socialisme vandaan kwam, uit welke lagen van de bevolking, met name in Duitsland, maar ook elders en in Nederland, zij het dat voor wat betreft ons land er vooralsnog zelfs geen begin van een totaalbeeld beschikbaar is.¹³⁹ De Nederlandse onderzoeken richtten zich op een geografisch beperkt gedeelte¹⁴⁰ en betroffen eigenlijk uitsluitend de NSB en niet de

januari	1932	900	januari 1932	start
	1933	21.000	januari 1933	1.000
			augustus 1933	7.000
	1934	33.000	januari 1934	21.000
			maart 1934	20.000
	1935	52.000	januari 1935	33.000
		48.000	april 1935	36.000
		39.000	januari 1936	47.000
	1939	37.000		
		32.000		
maart	1940	28.859		
oktober	1941	86.389		
eind	1943	63.000		
juli	1944	74.000		

BRON LINKER DRIE KOLOMMEN: HENK FLAP EN PETER TAMMES, 'DE ELECTORALE STEUN VOOR DE NATIONAAL SOCIALISTISCHE BEWEGING IN 1935 EN 1939', 83 *MENS & MAATSCHAPPIJ* (2008) 24, RECHTER TWEE: HERMAN VAN DER WUSTEN EN RONALD E. SMIT, 'DYNAMICS OF THE DUTCH NATIONAL SOCIALIST MOVEMENT (THE NSB): 1931-35', IN: STEIN UGELVIK LARSEN, BERNT HAGTVET EN JAN PETTER MYKLEBUST (RED.), *WHO WERE THE FASCISTS. SOCIAL ROOTS OF EUROPEAN FASCISM* (BERGEN / OSLO / TROMSØ 1980) 528.

(kleine) andere zich nationaal-socialistisch noemde partijen zoals één van de NSNAP's die in het vierde hoofdstuk bij de bespreking van Ernst van Rappard aan bod zal komen. Afgezien daarvan is er sprake van zowel - beperkt - onderzoek naar de achtergrond van

national unity and a purified race without specifically defining it by the exclusion of Jews. However, many fascist parties gradually adopted anti-Semitic and racial-biological language' (Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 13). Die nationale eenheid is een juiste conclusie, maar of dat voor de oorspronkelijke fascistische partijen ook betekende dat personen van de betreffende nationaliteit maar van een ander ras ook in sociaal-darwinistische zin minderwaardig werden geacht waag ik te betwijfelen. In de geraadpleegde artikelen vond ik althans voor die stelling niet zo snel aanknopingspunten.

138 Ook: Mann, *Fascists*, 9. Vergelijk overigens de definities en componenten met het zogenoemde 'leidend beginsel' zoals dat door de NSB in 1931 was opgesteld: 'Voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van een volk is nodig een krachtig Staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang'.

139 Ook recent, in 2009, constateren Robin te Slaa en Edwin Klijn in hun indrukwekkende monografie over de NSB nog dat er weinig onderzoek is gedaan naar de achtergrond van de NSB-leden (Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 275).

140 Bernard Bouwman, Een prosopografisch onderzoek naar de eerste N.S.B.-generatie te Utrecht (1931-1943) (doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis, Utrecht 1987) en G.A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Utrecht 1982). Laatstgenoemde studie beperkt zich tot de gemeente Winterswijk.

de leden van nationaal-socialistische partijen - dus met name de NSB - als naar die der kiezers, dus van hen die bewust voor het nationaal-socialisme kozen en bereid waren daartoe lidmaatschapsgeld te betalen en wellicht zelfs voor de verspreiding van het ideologisch gedachtegoed actief te worden maar ook van hen die in de anonimiteit van het stemhokje en wellicht eenmalig kozen voor het nationaal-socialisme.

Vanzelfsprekend zijn dit twee verschillende groepen. Toch zullen we, mede vanwege de geringe literatuur die over het ledenbestand van de NSB en NSNAP beschikbaar is, ook de onderzoeken naar de achtergronden van electorale steun aan het nationaal-socialisme (hetgeen feitelijk neerkomt op de NSB) in de bespreking van de achterban van het Nederlands nationaal-socialisme betrekken. Voor wat betreft de leden van de NSB dient hierbij tevens nog in het achterhoofd te worden gehouden dat de beweging nogal veel verloop kende (zie de tabel waarin overigens het daadwerkelijk verloop niet zichtbaar is ¹⁴¹) waarbij er na Nederlandse capitulatie van 14 mei 1940 tamelijk veel carrièrezoekende en veelal als opportunisten beschouwde zogenoemde “meikevers” lid werden zoals we in de inleiding al konden lezen. De focus zal in deze paragraaf echter liggen op hen die in de periode 1931-1937 voor het nationaal-socialisme kozen en ook overigens maakten de drie hoofdpersonen van deze scriptie geen deel uit van het verloop: zij bleven het nationaal-socialisme ook tijdens de Duitse bezetting trouw. En volhardden daar in feite in tot hun dood. Tot slot zullen we in de navolgende samenvatting van de uitkomsten van onderzoeken naar de achterban van het nationaal-socialisme ook enkele analyses bespreken die op Duitsland betrekking hebben, immers in de periode 1933-1945 het land van het reëel existierend nationaal-socialisme, om het maar eens met een anachronistische parafrasering te zeggen.

De sociaal-geograaf Herman van der Wusten kwam halverwege het artikel dat hij midden jaren tachtig tezamen met Ronald E. Smit over de *Dynamics of the Dutch National Socialist Movement* schreef tot zijn voorlopige conclusie dat veel NSB-leden vanaf de oprichting van de beweging tot in 1935 ‘came from Liberal backgrounds, held relatively prominent positions in society and were worried about the democratization of

¹⁴¹ Flap en Tammes baseerden hun overzicht op J.F. Vos, *Het ledenverloop van de NSB* (scriptie Nederlandse Economische Hogeschool, Rotterdam 1971) en L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I, Voorspel* (Den Haag 1969) 312. Van er Wusten en Smit baseerden hun tabel (die overigens in het origineel tevens een overzicht van oplages van het NSB-blad Volk en Vaderland bevat) eveneens op gegevens vanuit verschillende bronnen, De Jong en De Jonge (*Het nationaal-socialisme*) met name, en raadpleegden ook de studie van Vos over het ledenverloop. Vgl. De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 74. Het kon in het kader van deze scriptie niet achterhaald worden waar de verschillen tussen beide auteursduo's vandaan komen.

politics which seemed to threaten their political influence' en vat tegen het einde van zijn betoog nog eens samen dat gedurende die beginfase van de beweging zij niet enkel werd gedragen door de niet-religieuze middenklasse die deel had uitgemaakt van dan wel zich had geïdentificeerd met de liberale elite die na 1918 aan macht en invloed had verloren, maar dat zij in die periode zeker ook werd gedomineerd door 'trim professionals and businessmen, ex-officers and rentiers who formed the core of its membership. Significantly', zo vervolgt hij 'in the early correspondence there is a disproportionate number of double family-names; in most cases indicating gentry or noble background'.¹⁴² Afgezien van het feit dat Van der Wusten zijn bevinding van een naar verhouding onevenredig groot aantal *double-barrelled names* niet kwantificeert of onderbouwt en los van het feit dat in het geval van een dubbele naam niet voetstoots adel of patriciaat mag worden verondersteld, brengt deze laatste observatie van de sociaal-geograaf ons wel dicht bij het eigenlijke onderwerp van deze scriptie.

We zullen de vraag naar de nationaal-socialistische achterban hieronder verder vanuit twee richtingen benaderen. De eerste is die op basis van hypothesen die Kooy op basis van verschillende theorieën ten behoeve van zijn onderzoek naar nazificatie in Winterswijk hanteerde (ook Van der Wusten en Smit maakten van diens baanbrekend onderzoek dankbaar gebruik). Hierbij zal de aandacht zich vooral richten op die hypothesen en onderliggende theorieën die voor ons onderzoeksonderwerp van belang kunnen worden geacht. De tweede invalshoek is om te kijken naar de meer sociologisch-kwantitatieve benaderingen in een aantal onderzoeken, waaronder met name enkele Duitse. Waar de situatie specifiek op Duitsland betrekking heeft, zal dat vanzelfsprekend worden aangegeven. Tezamen zal dit dan een grofkorrelig beeld vormen van de bevolkingsgroepen die voor het nationaal-socialisme kozen en waarom zij dat deden.

De hypothesen die Kooy voor zijn onderzoek hanteerde, en die hij baseerde op eerdere theorievorming door verschillende wetenschappers, laten zich als volgt samenvatten (we citeren de hypothesen hierbij vrijwel letterlijk omdat herschrijving afbreuk doet aan de helderheid waarmee Kooy ze formuleerde; ondanks het feit dat het boek van Kooy al wat ouder is en er, met name voor wat betreft onderzoek naar de

142 Van der Wusten en Smit, *Dynamics*, 531, 538-539.

Duitse situatie, ook studies van recentere datum zijn, vormt de gestructureerde wijze waarop hij zijn hypotheses en onderzoeksresultaten presenteert een goede leidraad). Op de eerste plaats bespreekt hij, wat hij noemt, de marxistische hypothese, waarbij de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme vooral te wijten zou zijn aan de ‘wanhopige situatie, waarin het kapitalisme na de Eerste Wereldoorlog was geraakt’.¹⁴³ Kooy baseerde zijn interpretatie van de deze benadering onder meer op de analyses van de marxistische historicus Jan Romein (1893- 1962) en formuleerde zijn structuralistische (Kooy noemde het zelf: marxistische) hypothese dat ‘nazificatie in eerste instantie veroorzaakt [werd] door de angst voor het verlies van de ingenomen sociaal-economische positie onder de kwetsbare nieuwe middenstand’ waarbij later ‘ook nazificatie plaats[vond] van de economisch sterkeren’, maar dan met de ‘intentionele gerichtheid [van] uitbuiters’ die als ‘nazi-grootkapitalist (...) de zich bedreigd voelende nieuwe middenstander [zoekt] voor zijn kar te spannen’.¹⁴⁴ Ook de volgende door hem geformuleerde hypotheses stelen op de structuralistische aanname dat als ‘nazificerend wordt beschouwd de maatschappelijke positie van zekere groepen en subgroepen, niet de psychische dispositie van individuen’.¹⁴⁵ Kooy formuleert zo vervolgens zijn tweede hypothese die hij baseerde op drie door de plattelandsociologen Loomis en Beegle voor Duitsland ontwikkelde stellingen over het proces van nazificatie aldaar¹⁴⁶ die hij vrij vertaalt als de ‘volgende goeddeels gelijktijdig optredende nazificerende factoren: een acute bedreiging der economische zelfstandigheid; een desintegratie van het als veilig beleefde traditionele samenlevingspatroon; een beperkte ervaring als lid van dynamische politieke organisaties; [en] een geringe integratie in kerkelijke verbanden’.¹⁴⁷ Omdat de focus van deze tweede hypothese zich uitsluitend richtte op het (Duitse) platteland¹⁴⁸, formuleerde Kooy zijn derde veronderstelling over de stedelijke bevolking (van Winterswijk - laten we niet vergeten dat zijn onderzoek een geografisch beperkte reikwijdte had), en wel dat ‘onder de stedelijke zelfstandige middenstanders (...) de

¹⁴³ Kooy, *Het echeq van een 'volkse' beweging*, 238.

¹⁴⁴ Ibidem, 239.

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Charles P. Loomis en J. A. Beegle, ‘The spread of German nazism in rural areas’, *American Sociological Review* 11 (1946) 724–734. Voor wat betreft het in het kader van deze scriptie meer specifieke onderwerp over Pruisische landadel en het nationaal-socialisme gedurende de republiek van Weimar zie (meer recent): Shelley Baranowski, *The Sanctity of Rural Life. Nobility, protestantism, and Nazism in Weimar Prussia* (New York / Oxford 1995).

¹⁴⁷ Kooy, *Het echeq van een 'volkse' beweging*, 240.

¹⁴⁸ Loomis en Beegle wezen in 1946 al op het feit dat ‘the Nazi party originated in the cities, but it spread out into rural areas in the late twenties’ (Loomis en Beegle, ‘The spread’, 724), dit op basis van Rudolf Heberle, *From democracy to nazism* (Baton Rouge 1945), 21. Heberle (1896-1991) was een van oorsprong Duitse, Amerikaanse socioloog die zich in 1938 gedwongen zag zijn vaderland te verlaten en naar Amerika te emigreren.

sympathie voor het nazisme relatief groot zou zijn [omdat] deze groep onder alle stedelingen (...) het minst in het moderne ontwikkelingsproces was opgenomen'.¹⁴⁹ Kooy baseerde deze stedelijke hypothese met name op een, ook toen al, tamelijk oude master-scriptie van Samuel Pratt.¹⁵⁰ De kanttekening die bij Pratt in dit opzicht nog wel moet worden gemaakt, is het feit dat deze zijn onderzoek deed naar nationaal-socialistische kiezers en niet zozeer naar hen die hun keuze voor het nationaal-socialisme ook vertaalden naar een daadwerkelijk lidmaatschap van - in casu - de NSDAP. Zoals hierboven al betoogd valt er wat voor te zeggen om het gedrag van anonieme kiezers en van hen die lid werden niet zonder meer als gelijke variabelen te beschouwen. Dit voorbehoud geldt ook de vierde en vijfde stelling van Kooy die hij ontleende aan studies van de Amerikaanse socioloog Seymour Lipset (die ook weer voortborduurde op de eerdere onderzoeken van Loomis, Beegle en Pratt¹⁵¹). In zijn boek *Political Man* uit 1960 besteedde Lipset nogal wat aandacht aan het extremisme van het midden, aan 'fascism' als 'middle-class movement representing a protest against both capitalism and socialism, big business and big unions'.¹⁵² Voor Lipset blijft het evenwel niet bij de constatering dat de middenklasse de kern van de nationaal-socialistische achterban zou vormen, zijn bevindingen leren hem dat het 'mensen [zijn] met bepaalde kenmerken uit die klasse, welke voor het nazisme opteren, nl. diegenen met relatief geringe wereldwijsheid en de economisch sterk bedreigden' hetgeen Kooy brengt tot zijn hypothesen dat 'minder ontwikkelden (...) sterker [neigden] tot het nationaal-socialisme dan hun meer ontwikkelde standsgenoten' en - zijn vijfde hypothese - dat het 'nationaal-socialisme (...) vooral [op] anti-clericalen, maar ook op kerkelijk onverschilligen een groter aantrekkingskracht uit[oefende] dan op kerkelijk meelevendenden'.¹⁵³ Op basis van Lipset en andere onderzoekers formuleerde Kooy vervolgens als zijn zesde hypothese dat 'een ernstiger falen van het individu in de verwerkelijking van zijn maatschappelijke levensplan het voor de nazistische propaganda relatief zeer gevoelig maakte' waarbij voor Kooy het maatschappelijke levensplan niet alleen 'status in de meest gebruikte zin' omvatte, maar ook 'betrekking

149 Ibidem, 241.

150 Samuel A. Pratt, *The Social Bases of Nazism and Communism in Urban Germany. A Correlation Study of the July 31, 1932 Reichstag Election in Germany* (M.A. thesis, Michigan State University, East Lansing 1948).

151 Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, 241.

152 Seymour Martin Lipset, 'Extremism of the centre', in: Roger Griffin (red.), *International fascism. Theories, causes and the new consensus* (Londen 1998) 101.

153 Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, 243-244.

heeft op intiemere relaties, bijv. het huwelijk'.¹⁵⁴ Deze “frustratiefactor” vertoont parallellen met hetgeen Hans de Valk over adellijke Nederlandse nationaal-socialisten opmerkte, zoals we in de inleiding zagen, en waarin begrippen als ‘social resentment’ en ‘less successful members of their class and families’ werden gekoppeld aan hen die deze keuze maakten.¹⁵⁵ Maar dat minder als hypothese dan als stelling of zelfs conclusie. De volgende theoreticus waarvan Kooy diens inzichten heeft betrokken bij het formuleren van zijn zevende hypothese is de ‘fel anti-nazistische polemicus De Kadt’, met name omdat deze ‘niet alleen tegen het nazisme te velde trekt, maar het allereerst tracht te begrijpen’.¹⁵⁶ Deze Jacques de Kadt (1897-1988) was geen wetenschapper, maar een politiek, socialistisch geëngageerd schrijver van journalistieke teksten. Op basis van diens analyses van de ‘nazistische (fascistische) kern, niet [van] de meelopers’¹⁵⁷ formuleerde Kooy zijn zevende hypothese dat ‘genazificeerd werden vooral vertegenwoordigers van de intellectuele en middengroepen en wel daarom, omdat binnen deze groepen de bekommernis om de vermaterialisering der cultuur het sterkst leefde’.¹⁵⁸

Tot slot formuleerde Kooy nog een drietal psychologische hypothesen, dus hypothesen die, anders dan de eerste zeven, de aandacht richtten op de persoonlijkheid van hen die voor het nationaal-socialisme kozen. Ondanks het feit dat historici in de regel niet geëquipeerd zijn om dergelijke theorieën, die zo ver buiten hun vakgebied liggen, te duiden en toetsing ervan sowieso het gebruik van specifieke psychologische tests van de betrokkenen zou vereisen (reden waarom Kooy zelf zich beperkt tot een ‘meer “impressionistische” wijze’ van toetsing¹⁵⁹), besteden we in dit hoofdstuk aan dit psychologisch aspect toch kort enige aandacht. Dit omdat een te eenzijdige focus op wat, goedbeschouwd, structuralistische hypothesen zijn voor bij zou gaan aan het feit dat het nog altijd het individu is dat een keuze heeft en een keuze maakt. Dat keuzes (mede) bepaald worden door omgevingsfactoren en omstandigheden is ontegenzeggelijk waar. Maar aan het feit dat het verschillende individuen onder soortgelijke omgevingsfactoren en in overeenkomstige omstandigheden verschillende keuzes maken

154 Ibidem, 244.

155 De Valk, ‘Distance and attraction’, 85, 88.

156 Kooy, *Het echec van een ‘volkse’ beweging*, 244.

157 Idem.

158 Ibidem, 245-246.

159 Ibidem, 262.

kan evenmin iets worden afgedaan. Welnu, Kooy ontleent zijn poging tot psychologische duiding aan de zogenoemde *authoritarian personality school*, een in navolging van Sigmund Freud (1856-1939) psychoanalytisch georiënteerde benadering waarin de individuele persoonlijkheid wordt beschouwd als de voornaamste determinant van ideologische voorkeuren. De naam die met name aan deze theorie is gekoppeld is die van de Duitse socioloog en filosoof Theodor Adorno (1903-1969). Adorno ontwikkelde een psychologische test waarmee met behulp van een vragenlijst de F-schaal van een persoon kan worden bepaald op basis waarvan diens vatbaarheid voor nationaal-socialistisch gedachtegoed zou kunnen worden vastgesteld. Een negental variabelen werd daarbij geacht een ‘single syndrome, a more or less enduring structure in the person that renders him receptive to antidemocratic propaganda’ te vormen.¹⁶⁰ De strekking van een en ander ligt er, zo vat Kooy kort en bondig samen, in dat het ‘nazisme (...) naar aard hiërarchiserend en autoritair [is], zodat de aanhangers van deze leer lieden moeten zijn wier gehele wezen autoritair is’. Kooy betrok in zijn analyse tevens nog de Duits-Amerikaanse psycholoog Erich Fromm (1900-1980) die voor ‘het autoritaire karakter de gelijktijdige aanwezigheid van krachtige sadistische en masochistische neigingen in het individu’ kenmerkend achtte¹⁶¹ en formuleerde zijn drie psychosociale hypothesen vervolgens in die zin dat ‘vooral de autoritaire persoonlijkheden’ werden genazificeerd, ‘zij, wier wezensaard sado-masochistisch was’¹⁶², dat ‘genazificeerd werden (...) vooral kleine middenstanders, daar in hun milieu het autoritaire persoonlijkheidstype relatief het meest was vertegenwoordigd’¹⁶³ en dat ‘leider en volgelingen [vanzelfsprekend in casu ‘der Winterswijkse NSB’ maar voor deze scriptie hebben we deze territoriale beperking losgelaten – PJS] een sterk overeenkomstige persoonlijkheidsstructuur [hadden], welke als autoritair kan worden

160 ‘Conventionalism’, ‘Authoritarian submission’, ‘Authoritarian aggression’, ‘Anti-intraception’, ‘Superstition and stereotypy’, ‘Power and “toughness”’, ‘Destructiveness and cynicism’, ‘Projectivity’ en ‘Sex’. Zie T.W. Adorno, Else Frenkel-Brunswick, Daniel J. Levinson en R. Nevitt Sanford, ‘The authoritarian personality’, in: Max Horkheimer en Samuel H. Flowerman (red.), *Studies in prejudice* (z.p. 1950) 228. Het boek is compleet raadpleegbaar op (en als pdf te downloaden van) de website van de *Global Jewish Advocacy* (de uitgave van de oorspronkelijke studie werd blijkens het titelblad ook ondersteund door het *American Jewish Committee*) op <http://www.ajcarchives.org/main.php?GroupingId=6490>. Hoofdstuk VIII behandelt met name de wijze van ‘measurement of implicit antidemocratic trends’, dus de methodologie van de *F-Scale*. In de meer recente literatuur over de aard en achtergronden van het fascisme en nationaal-socialisme worden de theorieën van Adorno e.s. niet meet besproken, zodat de vraag zich aandient of deze in de hedendaagse *mainstream* sociale wetenschappen überhaupt nog wel relevant worden geacht. De lezer die haar of zijn eigen *F-Scale* wel eens zou willen bepalen zij verwezen naar de website van ene Charles “Chuck” Anesi en waarop deze een on-line *F-Scale* test heeft geplaatst: <http://www.anesi.com/fscale.htm>.

161 Kooy, *Het echec van een ‘volkse’ beweging*, 247.

162 Ibidem, 248.

163 Ibidem, 249.

gekenschetst'.¹⁶⁴

Alvorens over te gaan tot de bespreking van resultaten van enkele onderzoeken naar de achterban van het nationaal-socialisme en deze tegen het licht van de hierboven samengevatte theorie- en hypothesevorming te houden, staan we eerst nog even kort stil bij meer recente ontwikkelingen op het gebied van wat de Duitsers *Täterforschung*¹⁶⁵ zijn gaan noemen, het onderzoek naar de achtergronden van de daders van gedurende het Derde Rijk in Duitsland en de door dat land bezette gebieden begane misdaden. Anders dan de meer traditionele onderzoeken naar de achterban van het nationaal-socialisme die zich met name statistisch en getalsmatig richtten op geografische spreiding, sociale klasse en beroepsgroepen, kerkelijke achtergrond, en dergelijke kenmerken en variabelen, poogt meer recent onderzoek dergelijke sociologische benaderingen te combineren met tal van andere invalshoeken, inclusief de meer persoonlijke, reden waarom dergelijk onderzoek ook vaak gebruik maakt van de biografische methode voor dat gedeelte van het verzamelen van gegevens. Een bekend voorbeeld is de studie van Michael Wildt uit 2003 over de leidinggevenden van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), de overkoepelende politie- en veiligheidsdienst van Nazi-Duitsland.¹⁶⁶ Op basis van zijn onderzoek naar de individuele leden van het *Führungskorps* van het RSHA kon Wildt bepaalde patronen en gemeenschappelijke kenmerken achterhalen, zoals de generatie waartoe een groot gedeelte behoorde (geboren na 1900 en die dus net te jong was geweest om in de Eerste Wereldoorlog militair actief te kunnen zijn geweest), en het beeld dat het RSHA haar staf recruteerde uit jonge mannen uit de lagere middenklasse, vooral zonen van kooplieden en ambtenaren uit het middle management, en zelfs uit lagere klassen, en die als eerste van hun familie hadden kunnen studeren.¹⁶⁷ Het zal duidelijk zijn dat verdere bespreking van de door Wildt gevonden resultaten in het kader van deze scriptie vrij zinloos is, ook al door het totaal verschillende karakter van de onderzoeksobjecten, drie Nederlandse edellieden versus zo'n 400 leidinggevenden binnen het Duitse RSHA die onder meer betrokken waren bij de (planning van) de *Endlösung* en de inzet van *SS-Einsatzgruppen*,

¹⁶⁴ Idem.

¹⁶⁵ Het begrip dader omvat al lang niet meer uitsluitend hen die zich daadwerkelijk zelf fysiek met het voltrekken van executies en moord hadden beziggehouden. Vgl. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008) 12-13.

¹⁶⁶ Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (2e druk, Hamburg 2003).

¹⁶⁷ Wildt, *Generation des Unbedingten*, 78.

maar de denkwijze en benadering (waarin afscheid genomen is van een wellicht wat al te structuralistische visie) rechtvaardigden wel dat we zijn studie kort memoreerden, ook omdat deze scriptie op uiterst bescheiden schaal en met alle reeds genoemde voorbehouden, poogt min of meer het zelfde te doen.

In het navolgende zullen we bezien wat voor patronen en kenmerken van de nationaal-socialistische achterban een aantal verschillende studies naar boven heeft weten te brengen. Vertrekpunt is hierbij wederom Kooy en hetgeen hij ten aanzien van de door hem geformuleerde conclusies met betrekking tot nazificatie in Winterswijk heeft menen te concluderen. Vervolgens bekijken we in hoeverre zijn bevindingen door de (beperkte) onderzoeksresultaten die ten aanzien van het lidmaatschap van Nederlandse nationaal-socialistische organisaties (dergelijk onderzoek betrof tot nu toe bijna uitsluitend de NSB) beschikbaar zijn worden gestaafd. Vanwege het weinige onderzoeksmateriaal over dit onderwerp, zullen hierbij tevens onderzoeken naar kiezersgedrag en enig Duits onderzoek (zowel naar leden van de NSDAP als naar kiezers) worden betrokken. Op deze wijze hopen we een beeld te schetsen van de soort mensen (qua afkomst, sociale klasse, regionale achtergrond, kerkelijke gezindte, en zo voort) die in de periode tot en met 1935 voor het nationaal-socialisme koos.

Voor zijn eerste hypothese, de marxistische, vond Kooy in zijn Winterswijkse onderzoek geen aanwijzingen en in zijn boek komt dit dan ook 'zeer kort' ter sprake: de steun voor de NSB in Winterswijk kwam noch van de 'kleine luyden' (waaronder Kooy dus de 'kwetsbare nieuwe middenstand' verstaat), noch van het 'Kapitaal' (grootindustriële ondernemers).¹⁶⁸ Omdat Kooy reeds had gesignaleerd dat de theorievorming door Loomis, Beegle en Lipset met de 'marxistische school gemeen [heeft], dat als nazificerend wordt beschouwd de maatschappelijke positie van zekere groepen en subgroepen, niet de psychische dispositie van individuen'¹⁶⁹, zullen ook wij niet langer bij deze hypothese stil staan.

Voor zijn tweede stelling, die hij op de door Loomis en Beegle op het Duitse platteland verrichte studie baseerde, vond Kooy in zijn eigen onderzoek wel steun. Zo was het water de boeren 'reeds bijna tot de lippen gestegen' en signaleerde Kooy ook

¹⁶⁸ Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, 255.

¹⁶⁹ Ibidem, 239.

indicaties dat dezen zich inderdaad in hun economische zelfstandigheid bedreigd voelden. Ook gaven ontwikkelingen als de ‘snel voltrekkende industrialisatie en verstedelijking’ binnen de gemeente het gevoel van ‘aanranding van de integriteit der traditionele buurtschapsamenleving’, was de ervaring van de NSB-aanwas als ‘lid van dynamische politieke organisaties’ gering en bleek uit de stembuskeuze in 1935, toen met name de niet-confessionele partijen electoraat verloren aan de NSB, een geringe mate van integratie in kerkelijke verbanden.¹⁷⁰ Bernard Bouwman koos er voor zijn prosopografisch onderzoek naar de eerste NSB-generatie in de stad Utrecht voor primair van de theorie van Loomis en Beegle gebruik te maken, ondanks het feit dat beiden plattelandssociologen waren en hun theorie op onderzoek op het platteland was gebaseerd.¹⁷¹ Voor wat betreft de vraag naar mogelijke ‘economische ontworteling’ is Bouwman wat behoedzamer dan Kooy en acht het moeilijk te beantwoorden of de NSB-leden die hij onderzocht zich ‘in hun economische zelfstandigheid bedreigd’ voelden aangezien “‘bedreiging’ een subjectief gevoel is’.¹⁷² Uit Duits onderzoek blijkt overigens ook dat waar die bedreiging zich heeft geconcretiseerd, bijvoorbeeld door werkloosheid, dat zich niet lijkt te hebben vertaald in toegenomen steun voor het nationaal-socialisme, en dat ‘Arbeitslose dich weniger anfällig für die NS-Propaganda waren als andere soziale Gruppen’.¹⁷³ Heel voorzichtig zou men, naar onze mening, echter wel mogen concluderen dat waar gevoelens van onzekerheid en ontworteling heersten, de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme groter bleek, maar daarbij blijft natuurlijk de vraag overeind waarom de ene persoon onder gelijksoortige omstandigheden kiest voor het nationaal-socialisme, en de andere niet. Op dat laatste aspect zullen we hieronder nog kort terugkomen.

Ook voor wat betreft zijn op Pratt gebaseerde vierde hypothese ten aanzien van de stedelijke bevolking, dus dat de sympathie voor het nationaal-socialisme onder de

170 Ibidem, 256-257. Overigens beschouwde Kooy de ‘grote toeloop naar de beweging van Jan Smid, voorafgaand aan de toewending tot de NSB’ een ‘voldoende aanwijzing, hoezeer onder de boerenstand het besef leeft van dreigende individuele en collectieve ondergang’. Of het symptoom van het zich afwenden van de traditionele politieke partijen zo kort door de bocht als aanwijzing van doem- en ondergangdenken kan worden beschouwd, is mijns inziens wel de vraag. Wil men echt weten of er van een dergelijk gevoel sprake was, dan zou nader onderzoek naar de mentaliteit van de betrokkenen, bijvoorbeeld met behulp van diepte-interviews, wellicht geïndiceerd zijn. Over de beweging van Smid zie ook: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen / Amsterdam 1999) 214.

171 Bernard Bouwman, Een prosopografisch onderzoek naar de eerste N.S.B.-generatie te Utrecht (1931-1943) (doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis, Utrecht 1987), 9.

172 Ibidem, 26.

173 Ingo Haar, ‘Zur Sozialstruktur und Mitgliederentwicklung der NSDAP’, in: Wolfgang Benz (red.), *Wie wurde man Parteigenosse? Die NSDAP und ihre Mitglieder* (Frankfurt am Main 2009) 64.

zelfstandige middenstanders relatief groot zou zijn, meent Kooy in het door hem onderzochte materiaal ‘zekere bevestiging te vinden’, zij het dat voor een meer concrete bevestiging of verwerping volgens hem nader onderzoek elders vereist zou zijn.¹⁷⁴ Bezien wij Bouwmans prosopografisch onderzoek naar de Utrechtse NSB-populatie, dan lijkt inderdaad de ‘kleine middenstand (...) in ruime mate op de Utrechtse lijst vertegenwoordigd’, maar werd de ‘zwaarste oververtegenwoordiging (...) in de kwartaire sector’ gevonden (dus overheid, gezondheidszorg, onderwijs, e.d., waarbij Bouwman met name wijst op het grote aantal officieren en onderofficieren alsmede academische beroepen).¹⁷⁵ Hierbij dient dan overigens wel weer het specifieke karakter van de stad Utrecht met haar universiteit en garnizoen in het achterhoofd te worden gehouden. Meer in het algemeen wordt voor wat betreft de NSB wel de ‘aantrekkingskracht (...) op middenstanders, zelfstandige ondernemers en beoefenaars van de vrije beroepen’ gesignaleerd, waarbij het aantal boeren en arbeiders in de beginfase achterbleef, hetgeen de beweging noopte tot extra werving onder die groepen.¹⁷⁶ Ook Duitsland is er nogal wat aandacht voor de vraag of de NSDAP een middenstandspartij (‘*Mittelstandsbewegung*’) was (zoals betoogd door de Canadese, in Duitsland geboren historicus Michael Kater¹⁷⁷) dan wel een partij was die qua sociale klasse aantrekkingskracht had binnen het gehele spectrum van de toenmalige Duitse samenleving. In een artikel uit 1982 wordt dit laatste betoogd door de Amerikaanse historicus Paul Madden die de vroege NSDAP classificeerde als beweging van vooral jonge mannen die een ‘disproportionately large percentage of its membership from the lower middle class and from the *Mittelstand*’ betrok, maar die toch niet kon worden beschouwd als ‘wholly a class movement, for it had representatives from all strata of German society’.¹⁷⁸ Het door de Duits-Britse historicus Detlef Mühlberger verrichte onderzoek (dat overigens niet geheel Duitsland betrof, maar delen ervan zoals het westelijke Roergebied en de SS) ondersteunde de visie die zich in de jaren tachtig van de vorige eeuw had ontwikkeld dat de NSDAP in de jaren twintig en dertig een ‘Volkspartei’ was, een massabeweging waarin alle sociale klassen waren

174 Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 257-258.

175 Bouwman, Een prosopografisch onderzoek, 26.

176 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 276. De auteurs maakten voornamelijk gebruik van het onderzoek van Vos uit 1971.

177 Michael Kater, *The Nazi Party. A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Oxford 1983)

178 Paul Madden, 'Some Social Characteristics of Early Nazi Party Members, 1919-23', *Central European History* 15 (1982). Hierbij dient wel bedacht te worden dat zijn onderzoek niet enkel Duitsland betrof, maar ook een periode die minimaal zo'n acht jaar vóór de oprichting van de NSB en overigens ook de NSNAP ligt.

vertegenwoordigd, maar dat zij desalniettemin geen perfecte afspiegeling van de Duitse maatschappij vormde: ‘The lower- and middle-middle class and elite were over-represented and the lower class under-represented (...) before 1933 (...) a predominantly male affair (...) and primarily a movement of the younger age groups’.¹⁷⁹ Voor wat betreft het begrip ‘elite’ dient overigens in het achterhoofd te worden gehouden dat Mühlberger en andere onderzoekers in hun dataverzameling de adel niet als aparte sociale groep classificeerden. De indeling vond in de regel plaats op basis van beroepsgroep en klasse waarbij onder de ‘upper class’ bijvoorbeeld ‘Managers’, ‘University students’, ‘Entrepreneurs’ of ‘Factory / estate owners’ vallen.¹⁸⁰ Een adellijke scholier die nog niet aan een universitaire studie is begonnen valt dan niet onder de hoogste klasse, net zomin als een adellijke kunstenaar of musicus of edelman die tot het *middle-management* behoort. Maar al met al lijkt het erop dat het voorbehoud dat Kooy in 1982 ten aanzien van zijn op Pratt gebaseerde hypothese maakte nog steeds geldt, en dat nader onderzoek naar de NSB-leden in andere Nederlandse steden noodzakelijk zou zijn om hieromtrent meer zekerheid te verkrijgen.

Voor wat betreft zijn drie op de theorieën van Lipset gebaseerde hypotheses lijkt Kooy die dat ‘minder ontwikkelden sterker tot het nationaal-socialisme geneigd zijn geweest dan de meer ontwikkelden binnen iedere sociaal-economische groep’ niet stand te houden.¹⁸¹ Ook Bouwman komt tot eenzelfde conclusie in zijn onderzoek naar de NSB-populatie in Utrecht en meent dat het lijkt dat ‘Lipset’s opvatting, dat het fascisme vooral aansloeg bij de minder ontwikkelde strata van de specifieke groep, weerlegd [kan] worden’ (Bouwman trof in de bestanden die hij raadpleegde nogal wat HBS-scholieren en studenten aan, maar een kanttekening hierbij is bijvoorbeeld wel dat Utrecht nu eenmaal een universiteitsstad was).¹⁸² Voor Duitsland lijkt dit beeld niet veel anders (als voorbeeld moge dienen het grote aantal universitair geschoolden dat de leiding van het RSHA vormde zoals we in de studie van Wildt kunnen lezen).¹⁸³ Voor

179 Detlef Mühlberger, *Hitler's followers. Studies in the sociology of the Nazi movement* (London 1991) 207. Ook, voor wat betreft de regio rond Aken (dus grenzend aan de Nederlandse provincie Zuid-Limburg): Anne Becker en Detlef Mühlberger, ‘The sociology of the Nazi party in a Catholic county: the 1939 census of the membership of the NSDAP in county Aachen’, *Totalitarian Movements and Political Religions* 6 (2005) 262.

180 Bijvoorbeeld bidem, 20-25, 34-37, 40-41. Alsmede, over de *Oberschicht*, 17-18.

181 Kooy, *Het echeq van een 'volkse' beweging*, 258.

182 Bouwman, Een prosopografisch onderzoek, 27.

183 Ook: Peter Manstein, *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919-1933: Untersuchungen zu ihrer schichtmässigen Zusammensetzung* (Frankfurt am Main 1990) 95. De auteur bespreekt daar de oververtegenwoordiging van de academische vrije beroepen in het ledenbestand van de NSDAP in de periode 1919-1933.

diens vijfde hypothese dat de NSB vooral leden aantrok die antiklerikaal waren dan wel op zijn minst kerkelijk onverschillig, vond Kooy in zijn onderzoek wel steun, zij het dat hij hierbij wel het voorbehoud maakt dat de ‘reden daarvoor misschien dikwijls minder [was] gelegen in de verschillende graad van bekoring (...) dan in de verschillende mate van (...) de van milieu tot milieu verschillende anti-nazistische sociale controle’ (waarbij hij de ‘steeds verdergaande vertogen van de zijde der katholieke geestelijkheid’ als voorbeeld noemt).¹⁸⁴ Wederom lijkt ook Bouwman de conclusie ‘dat de N.S.B. Met name aansloeg bij mensen die een zwakke binding hadden met een kerkgenootschap’ voor Utrecht te kunnen onderschrijven.¹⁸⁵ Voor de Duitse steun aan de NSDAP lijkt de situatie minder duidelijk, zij het dat in ieder geval de katholieken binnen de partij ondervertegenwoordigd bleken.¹⁸⁶ De vijfde door Kooy geformuleerde en mede aan Lipset ontleende hypothese dat ‘binnen de NSB het aantal maatschappelijke mislukkelingen groot is geweest’¹⁸⁷, is voor wat betreft het onderwerp van deze scriptie misschien wel de interessantste omdat, zoals we al zagen, dit door bijvoorbeeld De Valk ook voor de adellijke nationaal-socialisten wordt aangenomen. Het is echter tevens (net als de hierna nog te bespreken hypothesen) tevens één van de moeilijkste. Hoe bepaalt men immers objectief en liefst kwantificeer- en meetbaar wanneer een individu in de ‘verwezenlijking van zijn maatschappelijk levensplan’ faalt?¹⁸⁸ Hoe kan men vaststellen wat ieders ‘levensplan’ dan wel is en of de betreffende persoon de aldus geconstateerde “mislukking” ook als zodanig ervaart? En als dit alles al lukt, hoe spoort men dan de ‘mislukkelingen-niet-nazi’s’ op teneinde te bezien of de groep mislukkelingen onder de nationaal-socialisten oververtegenwoordigd is?¹⁸⁹ Kooy stelde zich al deze vragen maar meent toch een ‘indruk’ (maar ook niet meer dan dat) te hebben gekregen dat ‘ernstige frustratie van persoonlijke ambities in een aantal gevallen een vrij belangrijke rol gespeeld heeft bij de nazificatie te Winterswijk’.¹⁹⁰ Bouwman behandelde dit aspect in zijn scriptie over Utrecht niet en dat kon ook niet omdat voor een dergelijke analyse nader biografisch onderzoek naar dan wel diepte-interviews van betrokken personen vereist is, onderzoeksmethoden waar Bouwman geen gebruik van heeft gemaakt (maar

184 Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 258-259.

185 Bouwman, Een prosopografisch onderzoek, 33, 53-55.

186 Manstein, *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP*, 3.

187 Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 259.

188 Ibidem, 244.

189 Ibidem, 259.

190 Idem.

voor voortgezet onderzoek wel opperde¹⁹¹). Ook voor wat betreft de Duitse situatie lijken er weinig concrete aanwijzingen te vinden die deze hypothese steunen, al kan men wellicht bij een aantal door Wildt besproken voormannen van het RSHA wel bepaalde aspecten die een gevoel van (dreigende) mislukking zouden kunnen suggereren vinden (zijn ontslag uit de Duitse marine werd door de chef van het RSHA, Reinhard Heydrich - 1904-1942 - wellicht als een persoonlijke nederlaag ervaren; dergelijke analyses zijn echter naar onze mening meer psychologisch van aard dan dat zij zonder meer enkel op een maatschappelijke positie kunnen worden gebaseerd¹⁹²). De zevende en laatste hypothese met een ‘niet psychologisch karakter’ (alhoewel dat laatste ten aanzien van de hypothese over ‘mislukkelingen’ in zekere zin wel aanvechtbaar is) betrof die welke Kooy baseerde op de analyses van De Kadt en die zegt ‘dat de kern genazificeerd zou zijn uit bekommernis om de vermaterialisering der cultuur’.¹⁹³ De wijze waarop Kooy dit poogde te “meten” is door de wijze te bezien waarop kritiek werd geleverd op een bestel dat in tal van opzichten (politiek, economisch, sociaal, militair, enz.) als ‘dóór en dóór rot’ werd ervaren, dus eigenlijk door aandacht te schenken aan wat door De Jonge tot de kleine crisis van de democratie werd gemunt, de crisis die voorafging aan de grote crisis van de democratie die het radicalere fascisme en nationaal-socialisme mogelijk zou maken.¹⁹⁴ Wat Kooy vervolgens concludeerde was dat er zijns inziens in ‘de kern van de Winterswijkse NSB (...) een relatief groot aantal mensen [was] wier nationaal-socialistische idealen (...) niet kunnen worden afgedaan met te wijzen op projectie van persoonlijke frustraties’ waarbij de mentaliteit van deze mensen (...) er één [is] geweest, waaraan in ieder geval bewuste en vermoedelijk ook onbewuste persoonlijke baatzucht of frustratie vreemd was’.¹⁹⁵ Idealisten dus. Maar een ‘volledige bevestiging’ van zijn hypothese vond hij niet¹⁹⁶ (en had naar onze mening gezien het wat weinig meetbare karakter ervan ook niet mogen worden verwacht). Dit aspect komt bij Bouwman wederom geheel niet aan de orde en ook bij andere onderzoeken met een getalsmatige en statistische onderbouwing komen we dit aspect niet tegen. Wel valt een zeker idealisme en bepaalde onbaatzuchtigheid bijvoorbeeld te

191 Ibidem, 56.

192 Vgl. ibidem, 239.

193 Ibidem, 260-261. Vgl. over De Kadt en het materialisme: De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 13.

194 A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (2e druk, Utrecht 1982). Vgl. De Valk, ‘Distance and attraction’, 76-77.

195 Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 261.

196 Ibidem, 262.

bespeuren bij enkele geïnterviewde Nederlandse SS-ers in het geruchtmakende boek van Armando en Sleutelaar uit 1967, zij het dat niet mag worden vergeten dat deze uitspraken *in hindsight* werden gedaan, zodat een zeker apologetisch karakter, bewust of onbewust, niet kan worden uitgesloten.

Tenslotte nog de drie door Kooy opgeworpen en voornamelijk op Adorno en diens *authoritarian personality school* gebaseerde psychologische hypothesen. We kunnen hierover kort zijn. Kooy had al opgemerkt dat een dergelijke analyse bijvoorbeeld het toepassen van psychologische ‘attitude- en projectietests’ zou vereisen¹⁹⁷ hetgeen voor zijn onderzoek niet is gebeurd. Zijn ‘impressionistische toetsing’ noopt hem evenwel alle drie hypothesen voor Winterswijk af te wijzen, maar hij blijft zich afvragen hoe het ‘verklaarbaar is, dat van mannen en vrouwen, die als broers en zusters in hetzelfde gezin opgroeiden, sommige felle nazi’s werden, terwijl anderen zich ontpopten als even felle anti nazi’s’.¹⁹⁸ Omdat aan de theorie van de *authoritarian personality* van Adorno in de voor deze scriptie geraadpleegde recente literatuur verder hoegenaamd geen aandacht meer wordt besteed, lijkt het erop dat die vraag nog even moeilijk te beantwoorden is als hij al was.

Samenvattend kan de conclusie gerechtvaardigd worden geacht dat de karakteristieken van de eerste generatie NSB’ers zijn, zoals Bouwman het omschrijft: ‘de kleine middenstand, de lagere “white collar workers”, (...) autoritaire lieden uit de gegoede burgerij (officieren, onderofficieren, sommige academici)’, waarbij sprake was van een ‘opvallend’ hoog percentage jongeren, een ‘geringe kerkelijke binding’ en een ‘verlies aan contact met de traditionele samenlevingspatronen’.¹⁹⁹ Ook bestond het ledenbestand voornamelijk uit mannen. En bevonden er zich onder de leden idealisten. In zekere zin een volkspartij dus, zij het één van het midden waarin zowel de (hand)arbeiders en werkelozen als de grootindustriëlen ondervertegenwoordigd waren (maar bij dat laatste dan weer wel de kanttekening dat bijvoorbeeld de Nederlandse ondernemer en Shell-directeur Sir Henri Deterding, 1866-1939, op zijn minst sympathiek ten opzichte van het nationaal-socialisme stond, hetgeen overigens ook wederzijds gold).²⁰⁰

197 Idem.

198 Ibidem, 263.

199 Bouwman, Een prosopografisch onderzoek, 34, 36.

200 Als slotopmerking van deze paragraaf zij nog gememoreerd dat in dit korte bestek aan talloze aspecten voorbij is gegaan, zoals

Tot slot nog dit. Vrijwel al het Nederlands onderzoek naar de sociale achtergronden van de achterban van het Nederlands nationaal-socialisme betreffen leden dan wel kiezers van de NSB. Naar de achterban van de NSNAP-van Rappard, de partij van de *ridder* die in het vierde hoofdstuk aan bod zal komen, blijkt bijvoorbeeld geen structureel onderzoek te zijn gedaan, maar lijkt toch voornamelijk vóór haar eerste opheffing in december 1939 een zeer kleine ‘rapaille-partij’ (met ultimo 1939 circa 1.000 leden).²⁰¹ Gezien de grootte van de NSB versus die van deze NSNAP (en andere kleine zich nationaal-socialistisch noemende splinterpartijtjes), menen we intuïtief dat we statistisch gezien de conclusies op basis van de NSB gedaan voor Nederland en voor wat betreft deze scriptie wel breder generaliserend voor het Nederlands nationaal-socialisme in al zijn verschijningsvormen te mogen hanteren.

Adellijk nationaal-socialisme

De vraag is natuurlijk hoe adellijk die voor het nationaal-socialisme koos in het in de vorige paragraaf geschetste beeld past. Zoals we al zagen, wordt de aantrekkingskracht nogal verklaard op basis van sociale rancune en maatschappelijk falen. Eigenlijk lijkt dit een verbijzondering voor wat betreft de adel van wat in het algemeen wel over de aanhang van de Duitse NSDAP wordt gesuggereerd, namelijk dat deze partij ‘was made up of "marginal" people, "people of the social fringe," or the "losers" of German society’²⁰² en wat we in de paragraaf hierboven ook tegenkwamen bij de “mislukkelingen-hypothese” van Kooy.

Als we de conclusies uit de vorige paragraaf bezien, dan lijkt het bij een dermate brede volksbeweging die het nationaal-socialisme bleek te zijn niet onlogisch dat er zich ook een bepaald percentage edellieden aansloot. Zoals gezegd valt voor de Nederlandse situatie niet (eenvoudig) te achterhalen of de adel binnen het nationaal-socialisme alhier over- dan wel ondervertegenwoordigd was op basis van hun aandeel van de adel op de bevolking in zijn geheel (ca. 0,0875% zoals we zagen). Gedurende het interbellum, de periode waarin de drie hierna te bespreken edellieden het nationaal-socialisme omarmden, was een deel van de adel “op zoek”:

aan massa- en moderniseringstheorieën als die van Hanna Ahrendt en anderen.

201 Hans Jacobs, *De Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij*, ii, 6.

202 Madden, ‘Some Social Characteristics’, 35-36.

Manche suchten ihr Heil in religiösen Bewegungen wie der “Oxford-Gruppen-Bewegung”, der späteren Bewegung der moralischen Aufrüstung, andere beim Nationalsozialismus. Die letztere Gruppe eine äußerst kleine Minderheit. Im Zweiten Weltkrieg war auch der Teil des niederländischen Adels, der während des Krieges im Widerstand oder Militärdienst aktiv war, bedeutend größer als der sehr kleine Teil, der mit dem Besatzer kollaborierte. Die übergroße Mehrheit des Adels wird sich eben, wie die meisten Niederländer, mehr oder weniger den Kriegsumständen angepasst haben.²⁰³

We constateerde al dat Kuiper, van wie dit citaat komt, zijn kwantitatieve aannames nergens kwalificeert, behalve dan door te verwijzen naar de getallen (39 personen) die De Valk in zijn artikel noemt op basis van wat deze als representatieve bronnen beschouwt²⁰⁴ maar waarvan we in de inleiding al opmerkten dat met enig zoeken wel meer edellieden lijken te kunnen worden gevonden zodat nader napluizen van de ledenlijsten van NSB en de overige nationaal-socialistische en fascistische partijen eigenlijk nog steeds de geëigende weg lijkt om hierover uitsluitsel te verkrijgen.

Verder biedt het artikel van De Valk, eigenlijk het enige artikel dat zich exclusief met ons onderwerp bezighoudt, weinig aanknopingspunten om zijn bevindingen tegen het licht van die van Kooy te analyseren. Voor wat betreft de redenen waarom de adel zich nu juist niet tot het nationaal-socialisme aangetrokken voelde, een soort omgekeerde redenering dus eigenlijk, voert hij aan:

It is likely that any active engagement [in rechts-extremistische bewegingen – PJS] went against the code of conduct of the Dutch noble class, particularly in the case of the National Socialist movements. Aristocrats looked down on the radical right because of the middle-class character of its leadership. The plebeian vulgarity of most of its members, its racism and populism, the parading in cheap uniforms, the equally rituals, and finally, because they despised the movements for overstepping class boundaries.²⁰⁵

Nogal wat aannames, dus, lijkt het, temeer daar De Valk een roman aanvoert ter illustratie van (en met bijna de suggestie van het bewijs voor) al dergelijke factoren: de fictieve geschiedenis van Dolly van Arnhem, gedurende de Duitse bezetting geschreven door Henriette Laman Trip - de Beaufort (inderdaad, zelf van adel) en gepubliceerd in 1949.²⁰⁶

Toch op zoek naar wat meer wetenschappelijke onderbouwing, leek het zinvol de rade te gaan bij Duits onderzoek naar de relatie tussen adel en nationaal-socialisme in

203 Kuiper, ‘Adel, Nation und Staat in den Niederlanden’, 246.

204 De Valk, ‘Distance and attraction’, 78.

205 Ibidem, 79.

206 Ibidem, 79-80.

dat land, zij het dat we, zoals we in de inleiding al meldden, ervoor moeten waken op basis daarvan geen voorbarige conclusies te trekken daar de twee landen en hun adel in een aantal opzichten immers toch nogal wat verschillen. Voor wat betreft Duitsland springt vooral de reeds genoemde, lijvige studie van Stephan Malinowski ‘*Vom König zum Führer*’ uit 2003 in het oog. Malinowski wijst er op, wat voor Duitsland nog meer lijkt te gelden dan voor Nederland: ‘Ohne Zweifel: “Den” deutschen Adel hat es nie gegeben.’²⁰⁷ Dit uitgangspunt, overigens nogal een open deur (de auteur noemt het zelf een inzicht dat ‘ebenso wichtig [is] wie banal’), is er wellicht mede debet aan dat het boek van Malinowski zo lijvig is geworden. De schrijver behandelt tal van edellieden met korte biografische schetsen, bespreekt de ontwikkeling van de Duitse adel in de negentiende eeuw en de teloorgang na 1918, behandelt de complexe relatie met de monarchie, gaat in op de verschillende regionale aspecten, en beschrijft de talloze adellijke verenigingen en gezelschappen, waarvan de *Deutsche Adelsgenossenschaft* (DAG) de grootste was.²⁰⁸ Terwijl in Nederland de adel gedurende het interbellum nauwelijks in adellijke verenigingen (met inbegrip van Ridderorden) georganiseerd was²⁰⁹, nam het belang en ledenaantal van de DAG na de Eerste Wereldoorlog snel toe, waarbij zij het grootste aandeel leden kende onder de adel in het Oosten, vooral onder agrarische edellieden en voormalige officieren.²¹⁰ Met name binnen de DAG, die een soort “vakbond” voor de kleine adel²¹¹ zou blijken, ontwikkelden zich al vroeg anti-liberale en antisemitische ressentimenten²¹² die een goede voedingsbodem zouden blijken voor een grote toestroom van adel in de NSDAP; in die partij was de adel al in 1933 oververtegenwoordigd.²¹³ Zowel de hoge adel was onder die leden goed vertegenwoordigd²¹⁴ als ook de kleine adel en het adellijke proletariaat (zoals

207 Malinowski, *Vom König zum Führer*, 27. Overigens was ook de Nederlandse adel bepaald heterogeen, althans in de negentiende eeuw, met in het bijzonder het onderscheid tussen oude en nieuwe adel, waarbij de oude adel met name uit de landelijke en nog ‘quasi-feudalen’ provincies Gelderland, Overijssel en Limburg stamde, en de nieuw-verhevenen uit het ‘handelskapitalistischen’ Holland. Vgl. Kuiper, ‘Adel, Nation und Staat in den Niederlanden’, 240. Maar de regionale verschillen lijken uit de geraadpleegde literatuur voor Duitsland wel veel pregnanter.

208 Over deze vereniging specifiek: Georg H. Kleine, ‘Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 26 (1978) 100–143

209 Kuiper, ‘Adel, Nation und Staat in den Niederlanden’, 242.

210 Kleine, ‘Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus’, 105, 106.

211 Zie Malinowski, *Vom König zum Führer*, 36–37. De auteur onderscheidt grofweg drie “lagen” van adel: wat hij noemt de *Grandseigneurs*, de rijke en stabiele bovenlaag van grootgrondbezitters en in de regel tot de hoge adel behoorde, de *Kleinadel* die eveneens land bezat en tezamen met de *Grandseigneurs* de kern van de oude adel vormde en tenslotte het *Adelsproletariat* dat in “gewone” huizen woonde en soms zelfs op financiële hulp was aangewezen. Kleine signaleerde al: ‘Vor allem im Norden und Osten waren also die wirtschaftlich Schwächeren relativ und absolut häufiger vertreten [in de DAG] als im übrigen Deutschland’ (p. 106).

212 Ibidem, 157 e.v.

213 Ibidem, 603.

214 Ibidem, 570.

Malinowski dat noemt; zie voetnoot 211), waarbij veel partijleden uit de gebieden ten Oosten van de Elbe kwamen, een gebied met veel landadel waar veel edellieden een marginaal boerenbestaan leidden. Dat aristocratische patriciaat vormde de grootste groep²¹⁵ hetgeen steun lijkt te bieden aan de in de vorige paragraaf besproken theorie van Loomis en Beegle nu immers deze landadel reden had zich in zijn economische zelfstandigheid bedreigd te voelen (hetgeen overigens ook gold voor de talloze voormalige adellijke officieren uit het Duitse leger die zich aansloten).

Vanzelfsprekend zijn er veel meer aspecten te noemen die mogelijk antwoord helpen geven op de vraag waarom een deel van de Duitse adel zo radicaliseerde. Veel van die aspecten zijn echter dermate verweven met Duitsland en de Duitse geschiedenis (tot en met de discussie omtrent de zogenoemde *Sonderwegthese* aan toe²¹⁶), dat behandeling daarvan ons veel te veel zou doen afdwalen van ons eigenlijke onderwerp (in Duitsland kende men bijvoorbeeld ook veel meer landadel, met name ook ten Oosten van de Elbe, dan in Nederland). Laten we dus in de volgende drie hoofdstukken als het ware ons oor te luisteren leggen en een kijkje nemen bij de drie biografisch te behandelen aristocraten teneinde een poging te wagen om te begrijpen waarom zij, ieder voor zich, zich zo aangetrokken voelden tot het nationaal-socialisme dat zij een keuze maakten die hun leven voor eens en voor altijd zou veranderen.

215 Conze, 'The German aristocracy', 145.

216 Recent verscheen een lijvig boekwerk dat een nieuw facet aan de discussie lijkt toe te voegen: Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2013). Deze cultuurhistoricus wil met zijn magnum opus aantonen dat Duitse cultuur en Duitse intellectuelen al vanaf eind achttiende eeuw in zekere zin wegbereiders kunnen worden geacht van het Derde Rijk. Dus niet de verbazing dat het land van Goethe en Beethoven, van *Dichter und Denker*. een dergelijk regime kon voortbrengen, maar juist die culturele elite als verklarende factor. Zowel dit boek van Boterman als de uiterst gedetailleerde en gedegen studie van Malinowski vormen verplichte kost voor hen die de relatie tussen (Duitse) elites en nationaal-socialisme beter willen begrijpen.

2. De gelovige graaf

Inderdaad wordt het begrip eer en fatsoen als eerste norm voor het adellijke leven beschouwd en nu mag men over dit begrip wel soms grapjes maken of het overdreven vinden maar het bestaat nu eenmaal en het bindt de betreffende sterker aan deze norm dan iemand die helemaal los van de banden met zijn omgeving staat.

- Graaf M. d'Ansembourg²¹⁷

Afkomst en jeugdijaren

In het Zuid-Limburgse, bijna on-Nederlandse heuvellandschap bij Gulpen ligt het oude kasteel Neubourg, 'een van de grootste van Nederland, schitterend gelegen in een mooi stukje natuur'²¹⁸, compleet met slotgracht en torens, kortom, een adellijke woonstede die voldoet aan het romantisch beeld dat men daarvan kan hebben. Het kasteel was in de negentiende eeuw door vererving in handen gekomen van de familie de Marchant et d'Ansembourg en zou dat blijven totdat het in de jaren negentig van de vorige eeuw door Christine de Marchant et d'Ansembourg aan de vader van de huidige eigenaar, Piet Dassen, werd verkocht.²¹⁹ In deze idyllische omgeving zag op 18 januari 1894 Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg het levenslicht. Hij

²¹⁷ NIOD dossier M. V. E. H. J. M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, Doc-I 1096, a12, '..... of MOSKOU' (Amstenrade 1974) 10. De graaf schreef deze herinneringen in 1974, dus op 80-jarige leeftijd, op verzoek van het toenmalige RIOD en met name van de directeur daarvan, prof. dr. Loe de Jong, waaraan hij blijkbaar mede gevolg gaf omdat diens *magnum opus*, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 'over het algemeen objectief is en (...) de schrijver, ondanks zijn antipathie tegen de Beweging, herhaaldelijk tegenover Mussert en de zijnen termen gebruikt die een zeker begrip tonen' (ibidem, 2). Meer over het streven van het RIOD om dergelijke memoires van voormalige NSB-kopstukken op schrift te krijgen in: Theo Gerritse, *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007), 10-17. Overigens: het was Max zelf die zijn memoires afsloot met 'w.g. Graaf M. d'Ansembourg' en dus niet met de gebruikelijke volgorde M. graaf ... enz. En afgezien daarvan: het lijkt in Nederland gebruikelijk dat de adel lange, meervoudige achternamen in het dagelijks gebruik afkort tot het eerste gedeelte (dus bijvoorbeeld Van Tuyll als korte versie van Van Tuyll Serooskerken) terwijl bij niet adellijke dubbele namen nu juist in de regel de laatste naam wordt gebruikt (dus De Blécourt als korte versie van de achternaam Wildervanck de Blécourt, of zoals de huidige CDA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer die er regelmatig voor kiest als Sybrand Buma door het leven te gaan, terwijl de volledige, formele achternaam Van Haersma Buma luidt). Dit heeft er mee te maken dat in de laatste soort gevallen een achternaam, meestal die van de met uitsterven bedreigde familie van moederskant, vóór de eigen naam werd "geplakt". Waarom Max van dit gebruik lijkt af te wijken (en overigens ook zijn kleindochter die tekent met Leila van Lidth de Jeude – d'Ansembourg) is mij niet geheel duidelijk, temeer daar Marchant toch wel het meest oorspronkelijke deel van de naam is: de familie stamt af van de vóór 5 november 1431 overleden Henry Marchant, schepen van Bouvings bij Namen (*Nederland's Adelsboek* 88 (1999) 98). Over dubbele namen zie ook Moes, *Onder aristocraten*, 226-229.

²¹⁸ d'Ansembourg, of MOSKOU, 11.

²¹⁹ André Lammerse en Merel Visscher, 'De monumentenzorg van Piet Dassen', uit *Limburgs Dagblad*, 31 januari 2004 als overgenomen op <http://www.robvandermeer.eu/pvdagw/2004/2004-01-31A.html> (1 juli 2013).

was de vierde zoon (en achtste van 11 kinderen) van Jean Baptiste Constantin Edgar Marie (genoemd Iwan) graaf de Marchant et d'Ansembourg, heer van Neubourg, Hardenberg en Horst (1850-1915) en de Oostenrijkse Ludmilla Josephine Eugenie Konstantia Marie Gräfin de la Fontaine und d'Harnoncourt-Unverzagt (1860-1951).²²⁰

Zeven kinderen waren

Maximiliaan (of, in het kort: Max) voorgedaan, drie jongens²²¹, Oscar (1882-1961), Rudolf (1884-1952) en Wladimir (1887-1959), en vier meisjes, Josephina (1885-1935), haar tweelingzus Maria (1885-1952), Ludmilla (1890-1980) en Clotilde (1891-1981). Eén meisje, Eugénie (1896-1995), en twee jongens, Leopold

MAX' GEBORTEHUIS: KASTEEL NEUBOURG BIJ GULPEN (FOTO EERSTE HELFT TWINTIGSTE EEUW)

(1899-1981) en Franciscus (1902-1976) volgden na Max' geboorte. Met uitzondering van Josephina en Eugénie, die ongetrouwd is gebleven, huwden deze kinderen uit dit grote katholieke gezin allen met een adellijke partner.

De vader van de elf kinderen, Iwan, was naast landeigenaar en ambachtsheer onder meer lid van de Provinciale Staten van Limburg (1877-1915) voor het kiesdistrict Gulpen, lid Tweede Kamer der Staten-Generaal (1891-1897) en van 1 september 1898 tot 1 juli 1899 burgemeester van Gulpen. Iwan stond bekend als uiterst conservatief katholiek politicus, maar zou als parlementariër nooit daadwerkelijk het woord hebben gevoerd in de Tweede Kamer. Tot zijn hobby's behoorde een typisch tijdverdrijf van de landadel, de jacht.²²²

Het gezin groeide op in uiterst bemiddelde omstandigheden, zeker in verhouding tot de Limburgse omgeving waar de 'armoede (...) werkelijk onbeschrijfelijk' was, de

²²⁰ En dus verwant met de bekende, in 1929 in Berlijn geboren dirigent Nikolaus Harnoncourt. Zijn volledige namen zijn namelijk Johannes Nicolaus Graf de la Fontaine und d'Harnoncourt-Unverzagt. Harnoncourt maakte met name faam met zijn authentieke uitvoeringspraktijk van oude muziek, onder meer met het door hem in Wenen opgerichte *Concentus Musicus*. Ten tijde van het wordingsproces van deze scriptie is hij nog steeds actief als dirigent. Zo hoopt hij als honorair gastdirigent van het Koninklijk Concertgebouworkest op 25 oktober 2013 in Amsterdam met Bruckners Vijfde symfonie op de bok te staan.

²²¹ Korthedshalve volsta ik hier verder steeds met de eerste van de vele doopnamen die ieder kind kreeg toebedeeld dan wel met de roepnaam indien de persoon met name onder die naam bekend stond.

²²² 'J.B.C.E.M. (Iwan) graaf de Marchant et d'Ansembourg', *Parlement & Politiek* op http://www.parlement.com/id/vg091l35q2y7/j_b_c_e_m_iwan_graaf_de_marchant_et_d (2 juli 2013). Een snelle zoektocht in de Handelingen van de Tweede Kamer op <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/> laat inderdaad Iwan niet als spreker vinden.

grafelijke kinderen '[r]egelmatig [met hun] gouvernante naar de omgeving [gingen] met eten en versterkende middelen voor behoeftigen' en nog 'in de tijd na 1900 (...) bij het eerste Communiefeest in [Gulpen] 12 kinderen door [de] familie [werden] gekleed'.²²³ De grootvader van Max, de in 1811 geboren Oscar graaf de Marchant et d'Ansembourg,²²⁴ bekleedt op basis van het jaar 1880 de negenenveertigste plaats op een recent samengestelde lijst van de honderd hoogstaangeslagenen in Nederland naar belastingssom en de vijftigste plaats op de lijst van honderd hoogstaangeslagenen in de grondbelasting.²²⁵ Ook vader Iwan was allerminst onbemiddeld: op de in het bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van vrijdag 23 mei 1890 gepubliceerde lijst de '159 hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen in het hertogdom Limburg' neemt hij de derde plaats in, net na zijn jongere broer Arthur.²²⁶ De beide kastelen Amstenrade en Neubourg waren ook al enige tijd in handen van de familie. Amstenrade sedert 1788 toen de toenmalige eigenaar Nicolaas Willems ongehuwd overleed en zijn zijn bezittingen naliet aan Marie Anne Victoire barones de Hayme, erfdochter van Bomal (1751-1806), een dochter van Nicolaas, die in 1779 getrouwd was met een voorvader van Max, Claude Romain Joseph Maximilien François de Paul des H.R. Rijksgraaf de Marchant d'Amsembourg (1745-1798).²²⁷ En Max' geboortslot Neubourg sinds de tweede helft van de negentiende eeuw.²²⁸

De familie behoort sedert 1814 tot de Nederlandse adel toen een overgrootvader van Max, Jean Baptiste Joseph Ferdinand graaf de Marchant d'Ansembourg (Luik 1782-Amstenrade 1854),²²⁹ werd benoemd in de Ridderschap van Brabant met homologatie

223 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 6.

224 De voornamen van de in 1883 op kasteel Neubourg te Gulpen overleden graaf luidden volgens het *Nederland's Adelsboek* voluit Laurent Michiel François Guillaum Marie Oscar.

225 Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012), Bijlage I Beschouwing van de geraadpleegde bronnen, namenlijsten, tabellen en diagrammen, 434, 440. De lijsten zijn door de auteur samengesteld op basis van de door hem uit onder meer de in de *Staatscourant* in de periode 1848-1917 verschenen lijsten van verkiesbaren verzamelde gegevens. Voor een nadere toelichting zie de pagina's 50-53 en 365-384 van het genoemde boek.

226 Ibidem, Bijlage III De lijsten van hoogstaangeslagenen in 1850, 1860, 1870, 1880 en 1890 (scans), 469. De eerste plaats wordt ingenomen door de op 7 april 1827 te Roermond geboren Josephus Hubertus Andriessens. Het kon in het korte tijdsbestek dat voor het schrijven van deze scriptie beschikbaar stond niet worden achterhaald waar deze man zijn rijkdom mee had vergaard. De op 23 november 1853 geboren en op 12 april 1925 op kasteel Amstenrade overleden Arthur Oswald Joseph Edgar Marie graaf de Marchant et d'Ansembourg was onder meer van 1883 tot aan zijn dood burgemeester van Amstenrade. Zijn neef Max zou hem in het burgemeesterschap opvolgen.

227 *Nederland's Adelsboek* 88 (1999) 101-102. De website Limburgs Erfgoed op <http://www.limburgerfgoed.nl/detail/slk/83> (7 augustus 2013) vermeldt overigens dat de familie het kasteel pas in 1810 zou hebben betrokken.

228 'Kasteel Neubourg' (versie 16 juli 2013 om 22:35 uur) op http://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Neubourg (7 augustus 2013).

229 Deze Jean koos bij het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1830 voor België maar stemde als congreslid op 24 november 1830 tegen de uitsluiting van het huis van Oranje van de Belgische troonopvolging. Zie Th. Wingens, 'Marchant d'Ansembourg, graaf Jean Baptiste Joseph Ferdinand de' in de digitale versie van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 536-540 op <http://www.historici.nl/retroboeken/nbww/#source=3&page=275&view=imagePane> (8 augustus 2013). Met enige frustratie concludeert Max hierover, als hij 'terugdenk[t] aan de tijd van 1830' dat de 'mentale vooruitgang toch werkelijk

van de titel graaf.²³⁰ De noodzaak tot homologatie lag in het feit dat diens vader graaf des H.R. Rijks was; sedert een door keizer Frans I Stefan van het Heilige Roomse Rijk op 16 juli 1750 aan Lambert Joseph des H.R. Rijksgraaf de Marchant et d'Ansembourg (Luxemburg 1706-Ansembourg 1768) verleend diploma mochten hij en al zijn mannelijke nazaten, waaronder de betovergrootvader van Max, die titel voeren.²³¹ De eerste voorvader (in de rechte lijn) van Max die in de adelstand werd verheven, was Thomas Marchant, heer van Ansembourg (en nog wat andere heerlijkheden in Luxemburg; Trapperie 1630-Luxemburg 1681). Die werd bij diploma van koning Karel II van Spanje op 8 augustus 1681 in de adelstand verheven. Diens voorvaderen waren gezeten burgers rond het Luikse en Namen. Daarmee heeft de familie de Marchant et d'Ansembourg een adellijke achtergrond die teruggaat tot het einde van de zeventiende eeuw. Zij behoort hiermee niet tot de oude, pre-republikeinse adel in de Noordelijke Nederlanden, maar heeft van de drie families waaruit de in deze scriptie behandelde personen stammen wel de langste adellijke geschiedenis (behoudens dan de niet of nauwelijks onderbouwde verhalen rond de afstamming van de Van Rappard's uit een wel zeer oud Zwitsers adellijk geslacht). In zijn in 1974 aan het papier toevertrouwde herinneringen besteedt Max wel enige aandacht aan die adellijke achtergrond, zodat het, gezien het onderwerp van deze scriptie, aardig is daaruit een aantal passages te citeren:

Vanaf het eerste ogenblik van mijn geboorte had ik de adellijke titel van "Graaf". Natuurlijk voor ons moderne mensen is dit slechts een overblijfsel uit de oude tijd, maar het is ook heden nog een realiteit. (...) Er bestaan verschillende soorten van adel. De oudste families zijn vermoedelijk oorspronkelijk boeren geweest die intelligenter waren dan de anderen en hun bezit hebben uitgebreid, hun huizen hebben vergroot en versterkt en zo in tijden van nood ook de omliggende boeren konden beschermen. Anderen werden als militair bevorderd, kregen misschien een stuk land waar zij vestigingen konden aanleggen, maar de grote massa van de adel werd weer later gecreëerd, hetzij om militaire

niet te vinden [is]. Toen heeft mijn overgrootvader persoonlijk deelgenomen aan een perfecte revolutie van het Zuiden tegen het Noorden van Nederland en heeft zich tot het uiterste ingespannen om dit deel van Nederland, waarin wij nu wonen, los te scheuren van het geheel. Desondanks heeft hij na 1839, zonder de minste moeilijkheden te hebben ondervonden, als geacht burger hier geleefd. In 1945 werden zij, die overtuigd waren het beste voor hun land te doen en ook zij die om zuiver politieke redenen gehandeld hadden, tegen alle bestaande rechtsregels in, tot langdurige straffen veroordeeld. Toen regeerde de Koning en zijn vaak **adellijke** [nadruk van mij – PJS] raadgevers, vandaag de meerderheid" (d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 78). Enig *dédain* ten opzichte van het *hoi polloi* lijkt uit Max' vertwijfeling in deze wel te spreken. Maar ook, nog steeds, weinig begrip voor het totaal andere karakter van de verschrikkingen die de revolutie van het nationaal-socialisme met zich meebracht en waarmee de Belgische opstand van 1830 toch niet goed te vergelijken lijkt.

230 *Nederland's Adelsboek 88* (1999) 98, 102. Vgl. met de door de Hoge Raad van Adel op http://www.hogeraadvanadel.nl/adel-dom_adellijst.php gepubliceerde *Alfabetische lijst van adellijke familienamen, 1814-heden*. In de list wordt 1814 als jaar van benoeming c.q. erkenning aangehouden omdat de intrekking van de benoeming in de Ridderschap weliswaar minder dan een maand later werd ingetrokken, maar niet de adellijke titel. Overigens werd de graaf bij Koninklijk Besluit nummer 62 van 16 februari 1816 benoemd in de Ridderschap van Limburg.

231 *Nederland's Adelsboek 88* (1999) 98, 101. Deze Lambert Joseph was, als oudste zoon van Thomas de Marchant, heer van Ansembourg, reeds baron en werd bij diploma van keizerin Maria Theresia op 1 oktober 1749 verheven tot Graaf in de Oostenrijkse Nederlanden met recht van eerstgeboorte.

of andere verdiensten, die zij zich voor de staat verworven hadden. (...) Ofschoon de adel geen echte vereniging vormt zijn er toch steeds onderlinge contacten. Een groot gedeelte van deze families is sterk internationaal georiënteerd. (...) Ofschoon uitzonderingen steeds talrijker worden trouwen adellijke jongelui veelal een adellijke partner. (...) In de loop der tijden zijn er (...) heel veel adellijken in privébetrekkingen terecht gekomen en vervullen allerhand functies in industrie en handel of als ambtenaren. (...) De gehechtheid aan de grond en het ouderlijk buitenhuis is bij de adel en boer heel strekt ontwikkeld. (...) Zijn genoegens vindt de adel dan ook op het landgoed zelf; bosbouw, fruitteelt, veeteelt, beheer van de boerderijen en bewerking van het land geeft voldoende werk. Jacht en paardesport zijn zijn ontspanningen, een soms ruw maar gezond leven.²³²

Een aantal punten dat Max aldus te berde brengt, vraagt om korte nadere aandacht. Op de eerste plaats noemt hij de internationale oriëntatie van de adelsgemeenschap, ten tweede *homogamie*, adel trouwt met adel. Verder noemt hij het toenemend aantal edellieden dat in beroep en bedrijf zijn of haar brood verdient en ten slotte gaat hij in op het adellijk leven op het platte land, met inbegrip van de daarbij volgens hem horende genoegens zoals de jacht.

Van het eerste genoemde aspect, de internationaal georiënteerde onderlinge contacten, lijkt de familie de Marchant et d'Ansembourg een sprekend voorbeeld, al was het maar omdat zij zelf uit zowel een Nederlandse als een Belgische tak bestaat. Niet voor niets gaven we hierboven bij een aantal voorouders van Max tussen haakjes de geboorte- en/of sterfplaats aan. Op die manier werd al zichtbaar hoe weinig Nederlands de familie eigenlijk was. En met een 'stamslot in Luxemburg en vele andere leden van de familie (...) in België' had Max met 'Nederlanders (...) geen enkele familierelatie met wie dan ook'.²³³ Max sprak dan ook met zijn vader nooit anders dan in het Frans en met zijn moeder in het Duits. En met het personeel werd Limburgs gesproken. Om nationaliteit bekommerde men zich in zijn familie in die tijd dan ook niet zo veel.²³⁴ Ook de huwelijkspartners werden regelmatig buiten de landsgrenzen gezocht. Zo was Max zelf getrouwd met een *Freiin* uit het Duitse Westfalen (wij komen haar hierna nog tegen) en had zijn vader zijn echtgenote bij de Oostenrijkse familie De la Fontaine und d'Harnoncourt Unverzagt gevonden.

Waarmee we vanzelf bij het tweede punt belanden, het feit dat inderdaad de

²³² d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 8-10. Overigens eindigt de graaf zijn vertoog over de adel met een voor een toen 80-jarige aardige conclusie: 'Daarom gaat hij ook niet met 65 jaar uit het "bedrijf" maar kan op een andere manier nog steeds meewerken en hoeft niet in een van de talrijke huizen voor ouden van dagen te worden opgeborgen waar men niet veel meer doet dan af te wachten totdat de dood erop volgt'.

²³³ Ibidem, 11.

²³⁴ Idem.

meeste leden van de familie De Marchant et d'Ansembourg vanaf de zeventiende eeuw een adellijke partner huwden, regelmatig ook nog eens *ebenbürtig*,²³⁵ dus van dezelfde adellijke stand. Zo was de echtgenote van Max' vader gravin. En hadden van de negen getrouwde broers en zusters van Max (één zuster bleef ongehuwd) er acht een adellijke partner. Leila de Marchant et d'Ansembourg, een kleindochter van de graaf, die heden ten dage Kasteel Amstenrade bewoont en bestiert, trouwde geheel in lijn met het voorafgaande met Henri van Lidth de Jeude, een telg uit de Belgische tak van deze van oorsprong Nederlandse adellijke familie. In Max' geval is er dus zeker sprake van een wijdvertakte familiare “ketting”, zoals we dat in het eerste hoofdstuk noemden, die wortelt in het verleden. Maar zoals in de volgende twee hoofdstukken nog zal blijken, is homogamie echter lang niet bij alle adellijke families gebruikelijk.²³⁶

De signalering van Max dat in 'de loop der tijden (...) er (...) heel veel adellijken in privébetrekkingen terecht [zijn] gekomen', is wellicht een beeld dat vanuit Max' eigen positie binnen een hoogadellijke familie *in bonis* en met veel grondbezit is ontstaan. Immers, zoals hij schrijft: 'In dit mooie, toen rustige en arme maar toch vrolijke [Limburg] heb ik mijn jeugd doorgebracht. Het was, zoals gezegd, haast geheel agrarisch; industrieën waren in enkele steden en plaatsen in de mijnstreek ontstaan, maar typeerden geenszins het karakter van het land. Rijk was men als men veel grond bezat en mijn familie had vele gronden en was reeds daardoor aangewezen om leidende posities te bekleden.'²³⁷ Zoals we in het eerste hoofdstuk al zagen, was de Nederlandse adel namelijk al vanouds, althans vanaf 1814, toen de adel opnieuw een staatsrechtelijke rol werd toebedeeld, met name een brief- of beambtenadel en omvatte zij, anders dan in bijvoorbeeld Duitsland, weinig militairen en grootgrondbezitters. De familie De Marchant et d'Ansembourg vormde daarop een uitzondering.

235 De in sommige families gevoelde noodzaak tot *Ebenbürtigkeit* in huwelijkse relaties zou zelfs consequenties in de wereldgeschiedenis hebben kunnen gehad. Althans, dat suggereert de Duitse historica Brigitte Hamann in haar boek *Der Erste Weltkrieg, Wahrheit und Lüge in Bildern und Texten* (2e druk; München en Zürich 2009) 14-16. Als toelichting bij een afbeelding van de nachtelijke begrafenisstoet van de in 1914 in Serajevo vermoorde Oostenrijkse troonopvolger aartshertog Franz Ferdinand en zijn echtgenote, Sophie hertogin van Hohenberg schrijft zij: 'Kaiser Franz Joseph I., der seinen Neffen alles andere als liebt, gestattet aus Standesgründen keine gemeinsame Beisetzung des Paares in der Kapuzinergruft, der Wiener Ruhestätte der Habsburger [in Wenen mocht zijn als gravin Chotek geboren echtgenote, een voormalige hofdame, ook niet officieel aan de zijde van haar man Franz Ferdinand optreden – PJS]. So bleibt nur ein privates Begräbnis in Franz Ferdinands Schloß Artstetten in Niederösterreich, wozu keine ausländischen Staatsgäste geladen sind, wie es bei einem Staatsbegräbnis selbstverständlich gewesen wäre. So bleibt die Chance ungenutzt, bei einem persönlichen Treffen die politisch angespannte Situation zu klären'. Waarmee overigens natuurlijk nog niet gezegd wil zijn (en nog afgezien van de ons ingeprente afkeer van *what if* geschiedenis) dat de Eerste Wereldoorlog zou zijn voorkomen indien zo'n bijeenkomst wél zou hebben plaatsgevonden.

236 Vgl. Montijn, *Hoog geboren*, 85-94; Moes, *Onder aristocraten*, 251-257.

237 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 8.

Een aspect dat verder nog aandacht zou verdienen is het feit dat Max en zijn familie tot de katholieke adel in Nederland behoren en daarmee een minderheid vormen – zoals we in het eerste hoofdstuk zagen behoorde in het interbellum slechts maximaal zo'n 10% van de Nederlandse adel tot de rooms-katholieke geloofsgemeenschap. In het overwegend katholieke Zuid-Limburg was het aandeel katholieken onder de adel groter, vanzelfsprekend groter, zou men bijna zeggen. Dit regionale aspect brengt meteen een ander punt onder de aandacht: de specifieke regionale positie die de provincie Limburg innam, ook waar het de politiek betrof. Hoezeer beide aspecten ook een uitvoerige behandeling verdienen, zij komen uit hun aard in deze scriptie enkel zijdelings aan bod waar de nadruk van ons onderzoek immers ligt op de vraag waarom aristocraten zich tot het nationaal-socialisme lieten verleiden. De vragen waarom katholieken dat deden, of inwoners van een bepaalde streek of regio, zijn zelf weer dusdanig complex dat zij een eigen monografie rechtvaardigen (en waarvan er ook al een aantal is verschenen).²³⁸

De geprivilegieerde opvoeding op het kasteel heeft Max natuurlijk zeker op een bepaalde manier gevormd. Zelf schreef hij er in 1974 dit over:

Het is ontegenzeggelijk dat een titel en een kasteel als achtergrond de mens een sterk zelfbewustzijn geeft en dat de mogelijkheid dit te overdrijven aanwezig is. (...) De opvoeding in deze kringen is echter in het algemeen erop gericht het kind van jongsaf aan te overtuigen dat het bepaalde plichten heeft tegenover de gemeenschap en bepaalde normen niet mag veronachtzamen.²³⁹

Wat Max daarbij ook nog vormde was volgens één van zijn biografen 'de positieve levenshouding van zijn sympathieke moeder' waaraan de auteur de, overigens verder niet onderbouwde en in psycho-historisch opzicht nogal speculatieve, toevoeging doet dat het 'Oostenrijkse genetische erfdeel van de familie – het charmante voorkomen en met het spontane *joie de vivre* ingekleurde karakter (...) diepe indruk [maakt] vergeleken met andere "puur" Duitse familieleden'. De meeste broers en zusters van Max zouden dan ook 'levendig, attent en met humor voorziene mensen' zijn geweest, 'dit in tegenstelling tot graaf Max en zijn jongste broer (...) die een meer beschouwend karakter hadden'.²⁴⁰

²³⁸ De lezer zij naar de literatuurlijst achterin verwezen. Overigens wordt Max de Marchant et d'Ansembourg in de dissertatie van Joosten uit 1964 over Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940 geen enkele keer genoemd. Een beetje bevreemdtd dat wel, al werden toen door Joosten wellicht het fascisme en het nationaal-socialisme als twee afzonderlijke ideologieën beschouwd in plaats van de ene als radicale (en Duitse) variant van de andere, het overkoepelende fascisme.

²³⁹ Ibidem, 11.

²⁴⁰ Heynens, *Graaf Maximiliaan*, 14.

Inmiddels is het tijd om terug te keren van de verdere entourage waarbinnen Max werd gevormd naar de tijd waarin en wijze waarop dat gebeurde. De kinderen van Max waren volgens eigen zeggen de eersten die Nederlandse lagere scholen en universiteiten bezochten.²⁴¹ Nadat hij eerst op jonge leeftijd lessen van een Duitse gouvernante had genoten,²⁴² ging hij vervolgens in Sittard naar een door Duitse Jezuïeten geleide jongensschool, het Aloisiuscollege, dat daar in 1900 was gesticht door voor de Duitse tegen het katholicisme gerichte *Kulturkampf* gevluchte priesters.²⁴³ Nog in 1974 was Max zeer te spreken over de 'uitstekende leraren, die het beste van de jonge mensen tot ontwikkeling wisten te brengen en hen een zeer algemene, toentertijd natuurlijk klassieke opvoeding gaven'.²⁴⁴ Maar in de Nederlandse taal kreeg hij daar geen onderricht.²⁴⁵

In 1910 verlegde Max zijn middelbareschoolcarrière naar de *Rheinische Ritterakademie* in het Duitse Bedburg waar hij instroomde in de *Obersekunda*, zo'n beetje vergelijkbaar met de vierde klas.²⁴⁶ Deze onderwijsinstelling was op 1 mei 1842 begonnen als een school die uitsluitend toegankelijk was voor adellijke jongemannen en zonen van het aan de instelling verbonden lerarencorps maar werd al in 1850 opengesteld voor katholieke jongens uit de lokale burgerij. In 1873 overschreed de school de grens van honderd leerlingen en vanaf 1885 overtreft het aantal externe leerlingen (voor een groot deel van gezinnen uit Bedburg zelf), het aantal interne, dus op het internaat, waarvan de meeste van adel waren. Dus toen Max op de school begon, was het adellijke karakter ervan, ondanks de ook toen nog gebruikte naam, al behoorlijk verwaterd.²⁴⁷

Pasen 1913 rondde Max zijn middelbareschooltijd aan de academie succesvol af met het *Abitur*.²⁴⁸ Van de drieëntwintig geslaagden, waren er, met inbegrip van Max

241 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 11.

242 Ibidem, 1: 'men' vond het 'volkomen onmogelijk dat [hij] naar een dorpsschool zou gaan'. Ook: Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 5, die vermeldt dat hij dergelijke lessen vanaf zijn zesde kreeg.

243 Idem. Zie ook 'Aloisiuskolleg' (versie 31 juli 2013 van 10:04 uur) op <http://de.wikipedia.org/wiki/Aloisiuskolleg> (8 augustus 2013) alsmede de Engelstalige versie van die wiki. Nadat het *Jesuitengesetz* in 1917 was ingetrokken, werd de school in 1921 naar Bonn in Duitsland verplaatst.

244 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 15-16. De graaf achtte een dergelijke opvoeding ook in 1974 nog 'bijzonder doeltreffend' en betreurt onder meer de teloorgang van het Latijn binnen de katholieke kerk als 'internationaal bindmiddel voor heel de wereld'.

245 Ibidem, 1.

246 Men doorliep normaal de *Sexta*, *Quinta*, *Quarta*, *Unter-* en *Obertertia*, *Unter-* en *Obersekunda* en *Unter-* en *Oberprima*; zie Wikipedia, 'Jahrgangsstufe' (versie 3 april 2013 om 12:15 uur) op <http://de.wikipedia.org/wiki/Jahrgangsstufe> (2 juli 2013).

247 'Geschichte des Bedburger Gymnasiums' op <http://www.bedburg.de/gymnasium/Aktuell/geschichte.html> (2 juli 2013)

248 Deze en volgende gegevens ontleed aan Max Gorges, *Rheinische Ritterakademie zu Bedburg. LXX. Bericht über das Schuljahr 1912* (Düsseldorf 1913), Schulnachrichten 1-27.

zelf, acht van adel, dus ongeveer 35%.²⁴⁹ En omdat het jaarbericht van de school niet alleen het door de eindexamenkandidaat gekozen beroep vermeldt²⁵⁰, maar ook de *Stand* van de vader, is enigszins na te gaan wat de sociale afkomst van Max' burgerlijke klasgenoten was. Wat dat betreft zijn er maar drie die wat meer tot de onderkant van de middenklasse behoorden (een *Lokomotivführer*, een *Schneidermeister* en een *Hotelbesitzer*, waarbij de laatste twee in Bedburg zelf woonachtig waren). Max had in dat laatste schooljaar, de *Oberprima*, een drietal Franse boeken (o.a. *Le Misanthrope* van Molière) moeten lezen en één Engels (*Sketches* van Charles Dickens). De *Prüfungsaufsatz* betrof de vraag 'Inwiefern paßt auf Markus Brutus in Shakespeares "Julius Cäsar" das Wort Schillers: "Ein and'res Antlitz, eh' sie geschehen, ein anderes zeigt die vollbrachte Tat"'. Welke cijfers Max hiervoor zoal heeft behaald, kon in het kader van deze scriptie niet worden achterhaald, maar hij zou hebben uitblonden in wiskunde en zingen²⁵¹ alsmede in talen en geschiedenis.²⁵²

Na het behaalde eindexamen vertrok Max in het voorjaar van 1913 naar het Duitse Münster om daar aan de *Westfälische Wilhelms-Universität* rechts- en staatswetenschappen te gaan studeren.²⁵³ De keuze voor deze Duitse universiteit lijkt ingegeven door het feit dat hij sedert een tijdje Duits staatsburger was omdat 'gezien de enorme opkomst van Duitsland en het geringe contact met Nederland, [zijn] vader het

249 Johannes (Hans) Freiherr von Brentano, Joseph Freiherr Geyr von Schweppenburg, Günther Graf von Kerßenbrock, Aloys Graf von Korff, gen. Schmising-Kerßenbrock, August Erbsälzer von Papen, Franz Graf von Spee en Karl Graf von Spee. Het lijkt alsof in ieder geval Max' aristocratische klasgenoten August von Papen en Franz von Spee de Eerste Wereldoorlog niet hebben overleefd (volgens de lijst van *Kriegsopfer der Rheinischen Ritterakademie im I. Weltkrieg* (versie 4 maart 2012 om 10:18 uur) op http://wiki-de.genealogy.net/Bedburg_%28Rhein-Erft-Kreis%29/Gedenkst%C3%A4tte-WK1 (2 juli 2013) gevallen in respectievelijk 1916 en 1918).

250 Zo kozen er, met inbegrip van Max zelf, drie voor de *Rechtswissenschaft*, vier voor de *Heeresdienst* en drie voor de geneeskunde. Maar Von Brentano zal bijvoorbeeld een carrière in de kunstgeschiedenis in het verschiet terwijl Von Papen voornemens was zich op de *Landwirtschaft* te storten.

251 Jorge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Amsterdam 2004) 144. Het genoemde *Jahresbericht* van de school vermeldt overigens nog wel de vier wiskundige opgaven die eveneens tot de door Max afgelegde Reifeprüfung behoorden, zoals deze stereometrische: 'Aus einer Tonkugel von 14 cm Halbmesser soll eine gerade quadratische Pyramide hergestellt werden, deren Höhe zu ihrer Grundkante im Verhältnis 3:8 steht. Wie groß wird die Grundkante, und welche Oberfläche hat die Pyramide?' (p. 8).

252 M.P. Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg: rooms-katholiek en NSB'er (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam 1997) 6. Merk op dat Bruinsma de cijferlijst zal hebben kunnen inzien. Hij vermeldt in het voorwoord tot zijn scriptie dat hij door de familie de Marchant et d'Ansembourg 'zeer gastvrij [werd] ontvangen', 'vele openhartige gesprekken op kasteel Amstenrade [heeft] mogen voeren met Gravin M. de Marchant et d'Ansembourg – Baronesse von Fürstenberg en graaf L. de Marchant et d'Ansembourg' en waarbij hij tevens de 'gelegenheid [kreeg] het privé-archief van de familie te raadplegen'. Overigens bevestigde Jorge Groen (zie de vorige voetnoot) mij eveneens dat hij 'destijds de familie opgezocht (...) en (...) toen inzage gekregen [heeft] in het familiearchief' (e-mail d.d. 2 april 2013). Zelf heb ik dit een en ander niet kunnen verifiëren omdat de familie heeft besloten het archief voor deze soort vragen niet meer open te stellen (e-mail van Leila van Lidth de Jeude – d'Ansembourg aan schrijver dezes d.d. 10 mei 2013).

253 Voor het zomersemester 1913 treffen we de met pasen 1913 *immatrikulierte* (nummer 596) aan op het adres Kinderhauserstraße 9 te Münster en voor het wintersemester 1913/1914 op het adres Ägidiistraße 53 I aldaar. Zie respectievelijk de *Personal-Verzeichnis der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster für das Sommerhalbjahr 1913* (Münster i. W. 1913) 49 en *Personal-Verzeichnis der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster für das Wintersemester 1913-1914* (Münster i. W. 1913) 44.

wenselijk [had geacht hem] in 1912 in Duitsland te laten naturaliseren'.²⁵⁴ Want eigenlijk had Max in Nederland willen blijven omdat hij we wens had om (impliciet maak ik hier uit op: Nederlands) diplomaat te worden, in welk geval een Nederlandse universitaire studie natuurlijk meer in de rede had gelegen.²⁵⁵ Max zou niet langer dan een kort jaar aan de universiteit staan ingeschreven. Het kon in het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald welke vakken door hem met welk resultaat werden gevolgd, noch overigens of hij gedurende zijn korte studententijd aansluiting had gezocht bij één van de vele *Studentenverbindungen* die Münster ook toen al rijk was.²⁵⁶ Begin maart 1914 verliet Max de universiteit om als rekrut in het Duitse leger te worden opgeleid.

257

Dat Max het Duitse leger in ging, was een consequentie van zijn naturalisatie tot Duits staatsburger twee jaar eerder. Dat hij vrijwillig dienst nam, zoals wel wordt vermeld,²⁵⁸ is zeer goed mogelijk. Maar ook zonder vrijwillige indiensttreding zou Max uiteindelijk zijn opgeroepen – het Duitse Rijk kende dienstplicht.²⁵⁹ Vrijwillige melding

254 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 15. Overigens meent Max in 1974 wel dat de 'zo juist beschreven opvoeding in Duitsland (...) uiteraard voor [hem] in vele opzichten later zeer hinderlijk [is] geweest. Wel kwam [hij] na 1919 terug naar Nederland en trachtte [zich] daar in te werken, maar toch werd [hij] door velen niet al vol Nederlander erkend en mistte steeds weer de persoonlijke relatie met [zijn] leeftijdsgenoten' (ibidem, 18).

255 Ibidem, 17. Max merkt hierbij overigens wel op dat voor een dergelijke functie wel een flink eigen inkomen noodzakelijk was, aangezien een jonge diplomaat vrijwel niets verdiende met als gevolg van deze 'lage inkomens (...) natuurlijk dat de bestuursambten praktisch gereserveerd waren voor het meer gegoede deel van de bevolking'. Dat was natuurlijk toen Max een en ander in 1974 wel aan het papier toevertrouwde wel anders geworden, maar, zo concludeerde hij niet zonder cynisme, die 'verandering mag dan uit het oogpunt van "democratie" juist zijn maar ze kost de Staat vele miljarden!'

256 In het archief van de *Westfälische Wilhelms-Universität* bevindt zich wel een aantal oude ledenlijsten van studentenverenigingen, maar men zou ze allen moeten doorzoeken om te zien of de naam de Marchant et d'Ansembourg in één van die lijsten voorkomt. Dat is enkel doenlijk indien men een vermoeden heeft welke vereniging het zou kunnen betreffen. Op basis van de lijsten op <http://www.studenten-wohnung-muenster.de/studentenverbindungen/verbindungen-in-muenster> en (met name, in verband met de daarin vermelde oprichtingsjaren) http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Studentenverbindungen_in_Münster alsmede de (overigens kritische, door de *Allgemeiner Studierendenausschuss*, AstA, van de *Fachhochschule* en universiteit Münster uitgegeven) brochure van Annelie Kaufmann e.a. (red.) *Disonnct! Reader zu studentischen Verbindungen in Münster* (Münster 2007) heb ik nog de volgende zes verenigingen aangeschreven om te bezien of de naam van Max in hun archieven opduikt: K.St.V. Markomania, Münsterer Burschenschaft Franconia, Corps Rheno-Guestphalia, Akademische Ruderverbindung Westfalen, Katholische Studentenverein Germania en de K.D.St.V. Sauerlandia. Deze e-mails zijn echter helaas onbeantwoord gebleven. Derhalve blijft het in het ongewisse of Max zich bij een meer traditionele vereniging had aangesloten, en, zo ja, of die vereniging dan bijvoorbeeld behoort tot het *Cartellverband der katholischen deutschen Studentenverbindungen* of tot de *Deutsche Burschenschaft*.

257 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 6-7. Bruinsma noemt 3 maart als de datum waarop Max vrijwillig dienst nam. Over het vertrek uit Münster werd mij door Robert Giesler, *Staatsarchivamtman* bij het archief van de Westfälische Wilhelms-Universität, bericht dat volgens de *Abgangsliste* (Bestand 4 Nr. 1051) Max' *Abgangszeugnis* op 4 maart 1914 werd opgesteld (volgnummer 146 uit 1914). Max heeft deze verklaring niet zelf in ontvangst genomen, doch zij werd hem toegestuurd op het adres Uppenbergstraße 14 in Münster (e-mail d.d. 26 maart 2013). Een wordt uitgereikt indien de student de opleiding vóór het eindexamen verlaat en vermeldt de tot dan toe behaalde resultaten. Het Max betreffende document bevindt zich niet (meer) in de archieven van de universiteit, dus die resultaten konden in het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald.

258 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 7 en Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 116. Groen (*Nederlanders in de grote oorlog*, 144) schrijft dat op '3 maart (...) de consequentie van zijn naturalisatie op de deurmat [ploft]: een oproep voor de Duitse dienstplicht'.

259 Artikel 57 van de *Verfassung des Deutschen Reiches* van 1871 bepaalde: 'Jeder Deutsche ist wehrpflichtig und kann sich in Ausübung dieser Pflicht nicht vertreten lassen'. En de eerste volzin van artikel 59: 'Jeder wehrfähige Deutsche gehört sieben Jahre lang, in der Regel vom vollendeten 20. bis zum beginnenden 28. Lebensjahre, dem stehenden Heere - und zwar die ersten drei Jahre bei den Fahnen, die letzten vier Jahre in der Reserve - und die folgenden fünf Lebensjahre der Landwehr an'. Zie http://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reiches_%281871%29#XI._Reichskriegswesen (versie van 4 augustus

had echter bijvoorbeeld wel als voordeel dat in zekere mate voor een specifiek onderdeel of bepaald regiment kon worden gekozen. Nu vond vader Iwan blijkbaar ‘dat er geen betere manier is om een jongeman discipline bij te brengen dan door militair onderricht’²⁶⁰ en tevens – dat zou eveneens één van de redenen voor de naturalisatie zijn geweest – dat het Duitse leger daarbij de voorkeur genoot boven het Nederlandse dat te democratisch zou zijn en dat het te weinig oog had voor de rol van de adel in het officierscorps.²⁶¹ Wellicht zal er daarom sprake van een min of meer bewuste keuze van Max voor een bepaald regiment of legeronderdeel zijn geweest. Zijn vader was zelf luitenant in Pruisische dienst geweest en zijn oudere broers Oscar en Wladimir dienden respectievelijk als luitenant landweer cavalerie en reserve-luitenant in Pruisische dienst.²⁶² Max belandde bij het *Königlich Preußische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22* dat Münster als garnizoensplaats had, de stad dus waar Max al een jaar als student had doorgebracht.

Of dit regiment een bewuste keuze van hem was, zal wel altijd in het ongewisse

MAXIMILIAAN DE MARCHANT ET D'ANSEMBOURG MET HET HEM VERLEENDE IJZEREN KRUIS EERSTE KLASSE - SEPTEMBER 1941 (RECHTS VAN HEM ZIJN ECHTGENOTE)

blijven. Wel was er sprake van paardentractie en zullen de officieren zich veelal te paard voortbewogen hebben, een vaardigheid waarover Max als landedelman zeker zal hebben beschikt (bij de opmars in augustus 1914 bestond de gevechtssterkte van het regiment uit 52 officieren, 1313 manschappen en 1282 paarden; de meeste paarden werden natuurlijk ingezet om het zware veldgeschut relatief snel te kunnen verplaatsen).²⁶³ Ook al was ook het officierscorps van dit regiment al

“verburgerlijkt”²⁶⁴, toch laat de laatste ranglijst in vreedstijd zien dat de helft van de 32

tus 2012 om 19:36 uur, geraadpleegd 12 augustus 2013). Sedert 1893 was de periode van drie jaar voor de landmacht overigens verkort tot twee (zie [http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Heer_\(Deutsches_Kaiserreich\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Heer_(Deutsches_Kaiserreich)), versie van 4 juli 2013 om 16:26 uur, geraadpleegd 12 augustus 2012).

²⁶⁰ Groen, *Nederlanders*, 143.

²⁶¹ Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 7.

²⁶² *Nederland's Adelsboek 88* (1999) 110, 111. Groen noemt Oscar als dienend bij de Ulanen en Vladimir bij de cavalerie (Groen, *Nederlanders*, 143). Overigens maakte het Pruisische leger sedert 1871 natuurlijk onderdeel uit van het Duitse.

²⁶³ Zunker, Hüger en Vietor, *Das Königlich Preußische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22 und seine Tochterformationen im Weltkrieg 1914-1918* (Münster i. W. 1924) 244.

²⁶⁴ Vgl. Stoneman, Mark R., 'Bürgerliche und adlige Krieger: Zum Verhältnis von sozialer Herkunft und Berufskultur im wilhelminischen Armee-Offizierskorps', in: Heinz Reif (red.), *Adel und Bürgertum in Deutschland, II. Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert* (Berlijn 2001) 29-33. Stoneman gaat hier in op de toename van het aantal niet-adellijke officieren, een ontwikkeling die in de hogere rangen en Pruisen het langzaamst ging. Stoneman laat zien dat het ook nogal afhankelijk was van het type eenheid: de meer “technische” regimenten en eenheden verburgerlijkten sneller dan de meer traditionele. Zo laat een tabel voor het jaar 1912 met een aantal voorbeelden uit Pruisen (p. 32) zien dat de verhouding adel/burgerdom bij het *1. Garde-Regiment zu Fuß* te Potsdam op 86:0 lag, terwijl dit bij het in Koblenz gelegerde *Telegraphen-Bataillon Nr. 3* 0:27 was.

actieve officieren toen van adel was, terwijl dit bij de 76 reserve-officieren ongeveer één vijfde was.²⁶⁵ Na zijn militaire opleiding trad Max de Eerste Wereldoorlog in als *Fähnrich* van de vierde batterij.²⁶⁶ Terwijl zijn twee broers aan het oostfront werden ingezet, maakte Max de gehele oorlog aan het westfront mee. De inzet van het regiment in de ruim vier jaar die de oorlog zou duren is gedetailleerd beschreven in de door de *Generalmajor a.D.* Zunker, de *Oberstleutnant a.D.* Hüger en de *Leutnant der Reserve a.D.* Vietor opgestelde geschiedenis van het regiment gedurende de wereldoorlog die in 1924 'im Selbstverlag des Vereins der Offiziere und höheren Beamten' werd uitgegeven.²⁶⁷ Op 9 en 10 augustus vetrekken de verschillende onderdelen van het regiment naar plaatsjes als Raeren, Botz, Stocken en Kettenis in de

MAX IN DUITSE
DIENST

OORKONDE BEHORENDE BIJ HET AAN MAX VERLEENDE IJZEREN
KRUIS EERSTE KLAS

Belgische provincie Luik. Met de verovering van de provinciehoofdstad in de dagen van 12 tot 16 augustus 1914 zou het regiment, en daarmee Max, zijn vuurdoop krijgen. Tot aan de achterhoedegevechten die bij het terugtrekken van 17 oktober tot 11 november 1918 ten zuid-oosten van Le Cateau (niet ver van de Noord-Franse stad Cambrai of Kamerijk) plaatsvonden, bleef het regiment de gehele oorlog in België en – vooral – Noord-Frankrijk ingezet, waar het op vele beruchte slagvelden (onder meer aan de Marne, de Somme en bij Verdun) in de

Maar ook bij het 1. *Thüringisches Feldartillerie-Regiment Nr. 19* te Erfurt had de adel met een verhouding 0:29 in 1912 al plaats gemaakt voor de burgerij.

265 Zunker, Hüger en Vietor, *Das Königlich Preussische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22*, 239-240. Alle namen staan vermeld, dus in vrijwel alle gevallen is het duidelijk of de betreffende (reserve-)officier tot de adel behoort of niet (duidelijke gevallen zijn bijvoorbeeld de *Hauptmann Graf v. Schweinitz u. Krain* en de verscheidene reserve-officieren *Freiherr v. Fürstenberg*). Maar in een aantal gevallen berust het op aannames – niet altijd mag er namelijk worden uitgegaan dat het voorzetsel *von* op adellijke afkomst duidt (zie Claus Heinrich Bill, 'Adelszeichen und Adel. Kennzeichnet das "von" in jedem Fall eine Adelsfamilie?', *Institut Deutsche Adelforschung – Ihre Internet-Plattform zum deutschen Adel*, op <http://home.foni.net/~adelsforschung/faq1.htm> (12 augustus 2013).

266 Zunker, Hüger en Vietor, *Das Königlich Preussische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22*, 239-240. Het regiment bestond op basis van de 3. *Kriegsrankliste* uit een staf met daaronder twee – later drie – afdelingen van ieder drie batterijen en ieder één *Leichte Munitions-Kolonne*. De mede-officieren van Max bij de 4de batterij waren de *Hauptmann v. Bastineller*, de *Oblt. d. Res. Caspari*, de *Lt. d. Res. Frhr.* (Clemens) *Droste* te *Hülshoff*, de *Lt. d. Res. Schleh* en de *Lt. d. Res. v. Basse*. Volgens Groen had de 'adel (...) een streepje voor in het Duitse leger: de twintigjarige graaf krijgt automatisch de rang van *Fahnenjunker* (onderofficier) toebedeeld' (t.a.p., 144).

267 Zie eerdere voetnoten voor het reeds aangehaalde boek. Wellicht niet toevallig bevond het exemplaar dat voor deze scriptie werd geraadpleegd zich in het stadsarchief en -bibliotheek Maastricht. Max wordt op een aantal pagina's van het werk genoemd (bijvoorbeeld 59, in februari 1916 benoeming van 'Leutnant Graf v. Ansembourg zum Ordonnanzoffizier beim Regiment', 104, detachering als *Abteilungsadjutant* bij de III-de *Abteilung* onder *Hauptmann* Buchmann, en 107, aanstelling als *Regiments-Adjutant*), maar details over Max' belevenissen bevat het natuurlijk niet.

strijd werd betrokken.²⁶⁸ Al vrij snel, op 3 oktober 1914, werd aan Max het IJzeren Kruis tweede klasse verleend, terwijl het IJzeren Kruis eerste klas op 25 juni 1917 zou volgen.²⁶⁹

Vreemd genoeg besteedt de graaf in zijn in 1974 geschreven herinneringen nauwelijks aandacht aan het feit dat hij alle jaren van de Eerste Wereldoorlog in Duitse dienst aan het front heeft meegemaakt, terwijl je toch zou mogen verwachten dat deze ervaringen op de adolescent, lid van de ‘Frontgeneration’²⁷⁰, een onuitwisbare indruk moeten hebben gemaakt.²⁷¹ Weliswaar vermeldt hij dat hij met een aandoening aan het hart uit de oorlog terugkwam, en dat hij daarvan veel last had, maar op zijn

268 Zunker, Hüger en Vietor, *Das Königlich Preußische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22*, 244-245. Het stuk van Groen bevat op pagina 154 een identiek lijstje waarop Max de gevechten en plaatsen waar hij niet aanwezig was heeft doorgehaald.

269 Groen, *Nederlanders*, 149, 153. Volgens Heynens werd het IJzeren Kruis tweede klasse (“EKII”) al op 16 september 1914 verleend (Heynens, *Graaf Maximiliaan*, 116) maar de afbeelding van de oorkonde in het boek van Groen laat toch echt 3 oktober zien (de oorkonde werd pas 16 september 1915 door een *Oberstleutnant u. Regimentskommandeur* ondertekend). Deze data betekenen dat Max zijn EKII in de slag bij Reims moet hebben “verdiend”, terwijl het IJzeren Kruis eerste klasse hem in verband met zijn inzet gedurende de *Stellungskämpfe* bij Reims (van 28 mei 1917 tot 11 december van dat jaar) moet zijn verleend. Welke inzet dat precies is geweest, is niet bekend. Het boek van Zunker, Hüger en Vietor vermeldt bij een aantal gedecoreerden waarom de betreffende versierselen werden verleend, maar Max wordt in dat kader in het boek verder niet genoemd. Overigens is dat voor wat betreft het EKII ook niet onlogisch: deze medaille werd gedurende de Eerste Wereldoorlog maar liefst zo'n 5.196.000 maal verleend (zie Wikipedia, 'Eisernes Kreuz' (versie 9 augustus 2013 om 12:06 uur) op http://de.wikipedia.org/wiki/Eisernes_Kreuz (13 augustus 2013)).

270 Wildt, *Generation des Unbedingten*, 41-46.

271 Vgl. Groen, *Nederlanders*, 152-153. Volgens Groen 'heeft hij weinig losgelaten over de oorlog. Niet tegen zijn vrouw (...) en niet tegen zijn vijf kinderen: drie zoons en twee dochters. Het is voor veel soldaten moeilijk om de verschrikkingen onder woorden te brengen.' Groen noemt in zijn boek nog een ander voorbeeld van een dergelijk stilzwijgen van een Limburgs edelman in Duitse dienst (ibidem 144-145): 'De Limburgse adellijke familie De Weichs de Wenne stuurde bijvoorbeeld in 1915 ook een zoon het Duitse leger in, die prompt zijn Nederlanderschap verloor. In welk regiment de zevenentwintigjarige Joseph De Weichs de Wenne heeft gediend, is onbekend. (...) In 1916 wordt hij afgekeurd voor het leger. In de familie circuleren nauwelijks herinneringen. "Hij sprak niet over de oorlog", zegt zijn zoon'. Overigens wekt Max de indruk dat deze Joseph in hetzelfde regiment als hijzelf schreef gediend. In een brief van 19 juni 1941 die d'Ansembourg als gemachtigde van de Leider voor Noord- en Zuid Limburg schreef aan jhr. D. de Blocq van Scheltinga in diens hoedanigheid als hoofd afdeling algemene zaken van de NSB over de afd. Limburg van de Nederlandse Jachtvereniging en wie in aanmerking zou komen als Provinciaal Leider van het Jachtbureau (en die later in dit hoofdstuk nog even aan de orde zal komen) verwijst hij onder meer naar de 'eigenaar van kasteel Geysteren, baron J. de Weichs de Wenne, eveneens oud Duits officier en wel reserve officier van mijn regiment, even over de 50 jaar oud steunpilaar van het Limburgse landschap en dergelijke' (...) 'Hij is getrouwd met een Van Rijckevorsel van de "Wamberg", waardoor hij helaas een tikkeltje al te katholiek is geworden. Hij zou op den duur wel bruikbaar zijn en in het bestuur een plaatsje kunnen innemen'. De Blocq had hem eerder gemeld dat lidmaatschap NSB daarvoor geen vereiste behoefde te zijn maar dat natuurlijk iemand met een uitgesproken anti-Duitse of anti-nationaal-socialistische mentaliteit hiervoor niet in aanmerking kwam. Maar let wel: bruikbaar betekende in casu niet dat De Weichs van NSB-sympathieën kan worden verdacht. Wel dat hij erg in het Limburgse leven (en de jacht, neem ik aan) ingebed kon worden geacht. Wat daarvan ook zij, de graaf suggereert dus dat De Weichs ook deel uitmaakte van het Königlich Preußische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22. Echter komt diens naam nergens in het boek van Zunker, Hüger en Vietor over het Königlich Preußische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22 und seine Tochterformationen im Weltkrieg 1914-1918 voor. Niet op de lijst van het Reserve-Offizierkorps en ook niet (zoals Max) in de 3. *Kriegsranliste* en het overzicht van de 4. *Stellenbesetzung* (respectievelijke bijlagen 3 en 4 van dat boek). Overigens noemt d'Ansembourg in zijn briefje ook nog een mogelijke andere kandidaat, een baron H. de Loë van kasteel Mheer 'vroeger Duits officier (vlieger) doch geboren Nederlander. Helaas spreekt hij op zijn best Limburgs zodat hij moeilijk kan optreden. Als jager is hij goed en tijd zal hij ook hebben hij zal dus in het bestuur passen', zo concludeert de graaf (en, wederom, dit betreft de jacht en uitdrukkelijk geen suggestie van NSB-sympathieën; De Loë zal niet eens geweten hebben dat zijn naam door d'Ansembourg werd geopperd). Qua leeftijd zou dat de op 30 september 1896 te Mheer geboren Henri Frederic Georges Hubert Marie Baron de Loë kunnen zijn geweest, twee jaar jonger dan de graaf, dus zo'n beetje een leeftijdgenoot. Overigens komt er in de lijst van de 4. *Stellenbesetzung der Stäbe und Batterien während des Krieges* in bijlage 4 van het hierboven genoemde boek dan weer wel een Lt. Frhr. v. Loë voor, als *Adjutant* van de *Regimentsstab* (waarbij Max ook als zodanig staat vermeld). En tevens als *Adjutant* van de *Stab I. Abteilung*. Maar dat betreft natuurlijk geen vlieger ... En ook overigens was de familie de Loë van oorsprong Duits. Tot slot nog dit: twee broers van Max, Rudolf en Wladimir, trouwen beiden met een barones de Loë en zijn zuster Ludmilla met een *Freiherr* uit de Duitse tak van de familie von Weichs zur Wenne / de Weichs de Wenne. Ook weer een voorbeeld van de internationale verhoudingen binnen de Limburgse adel.

frontervaringen zelf gaat hij niet in en het blijft in het ongewisse of de kwaal iets met zijn tijd als militair te maken had.²⁷² Maar ook voor het achterblijvende gezin moet het feit dat drie van de zes zonen aan het front waren een onuitwisbare indruk en zorg hebben achtergelaten.²⁷³ Naar verluidt zou het overlijden in 1915 van de vader van Max, graaf Iwan, mede zijn te wijten aan de zorgen die hij wat dat betreft om zijn zonen had.²⁷⁴ Diens uitvaart vond onder grote belangstelling en passend bij de adellijke stand en de Limburgse tradities plaats. Het landelijke dagblad *De Tijd* berichtte erover:

De geestelijkheid ging de lijkbaar vooraf van het kasteel Neubourg tot in de kerk; de harmonie, treurmarsen spelend, de zangvereniging Sint Cecilia, de turnvereniging, de schutterij, de Sint. Vincentius-vereniging namen aan den lijkstoet deel. De gemeenteraad met de burgemeester aan het hoofd, notabelen uit dorp en omtrek, leden van Gedeputeerde en Provinciale Staten, bewezen, evenals de Commissaris der Koningin, de afgestorvene de laatste eer. Twee van zijne drie in de Duitse armee strijdende zonen, zijn broer, de graaf van Amstenrade, en zijne zuster, de gravin von Stolberg, namen aan de rouwplechtigheden deel. De plechtige Requiem-Mis werd, met assistentie van enige eerw. heren geestelijken, opgedragen door den Z.E. heer deken Schroeder. Het lijk bleef tot 5 uur in de kerk; toen werd het per lijkwagen gebracht naar de kerk van Amstenrade. Daar zal Woensdagochtend eveneens een Requiem-Mis worden opgedragen, waarna de bijzetting van het stoffelijk overschot in de grafelijke familiekerker te Amstenrade zal volgen.²⁷⁵

Max zelf zal bij het afscheid niet aanwezig zijn geweest.²⁷⁶ Uiteindelijk werd hij op 26 april 1919 in Münster in de rang van *Oberstleutnant der Reserve* gededemobiliseerd. Het regiment en haar dochterformaties hadden in de afgelopen oorlogsjaren 491 gevallen te betreuren gehad, waarvan 52 officieren.²⁷⁷ De verliezen in de Eerste Wereldoorlog waren enorm. België, waar de familie met een lokale tak vertegenwoordigd was,²⁷⁸ verloor bijna 35% van zijn gemobiliseerde soldaten door de dood, verwonding, gevangenneming of vermissing.²⁷⁹ Onder de Belgische gevallen

²⁷² d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 19.

²⁷³ Om een beeld te krijgen van frontervaringen gedurende de Eerste Wereldoorlog verwijs ik de geïnteresseerde lezer naar Ernst Jünger, *In Stahlgewittern* (Stuttgart 1990) en J.H.J. Andriessen (bewerking, inleiding en annotaties), *De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller. Geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2003). Beide boeken berusten weliswaar op de betreffende ervaringen als infanterist (waarbij Jünger oorlogsvrijwilliger was, officier werd en overigens met op 22 september 1918 met de toenmalige hoogste Duitse onderscheiding, de orde *Pour le mérite*, werd gedecoreerd terwijl Heller als dienstplichtige naar de loopgraven van Vlaanderen en Noord-Frankrijk werd gestuurd), dus binnen een krijgsmachtonderdeel dat het het zwaarst te verduren kreeg, maar ze bieden toch een zekere indruk van de ervaringen die ook Max van tijd tot tijd zal hebben opgedaan.

²⁷⁴ Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 7; Groen, *Nederlanders*, 146.

²⁷⁵ Uitvaart van graaf de Marchant et d'Ansembourg, *De Tijd*, 12 augustus 1915.

²⁷⁶ Hij was toen met het regiment betrokken bij de stellingenstrijd in Frans Vlaanderen (Neuve-Chapelle en Richebourg l'Avoué) en deze slagen zijn in zijn bovengenoemde, bij Groen afgebeelde lijstje niet doorgehaald.

²⁷⁷ Zunker, Hüger en Victor, *Das Königlich Preussische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22*, 267. Overigens keerden ook Oscar en Wladimir, de broers van Max, levend uit de oorlog terug.

²⁷⁸ Los van het feit dat de familie so wie so van Belgische / Luxemburgse origine was, hadden twee zonen van Max' overgrootvader Jean-Baptiste, Guillaume (1809-1882) en Alfred (1813-1876; laatstgenoemde koos ook voor de Belgische nationaliteit) na de afscheiding van België in dat land via hun nakomelingen Belgische takken van de familie "gecreëerd".

²⁷⁹ Hans Dollinger, *Der Erste Weltkrieg in Bildern und Dokumenten* (Wiesbaden 1965) 423. Op het internet circuleren ook andere

was een Belgische neef van Max, de 19-jarige oorlogsvrijwilliger, sergeant bij het *Regiment des Grenadiers Charles Henri Marie Joseph Ghislain Comte de Marchant et d'Ansembourg, Comte du Saint-Empire*. De jonge graaf sneuvelde op 12 oktober 1915 op het *Champ d'Honneur* bij Diksmuide aan de IJzer.²⁸⁰ Van de in totaal in het Duitse Rijk onder de wapenen geroepen ca. 11.000.000 soldaten waren er ongeveer 1.773.700 omgekomen, 4.216.058 gewond en rond 1.152.800 man vermist, een verlies van maar liefst bijna 65%.²⁸¹ Wat Duitsland en Oostenrijk met de oorlog ook verloren hadden, was de monarchie en, daarmee, de adel als instituut. Ook dat verlies zal Max gevoeld hebben.²⁸² Hij was 25 jaar. Zijn jeugd was echt, en al lang, voorbij ...

Stappen op de maatschappelijke ladder en in de politiek

Toen Max in 1919 werd gedemobiliseerd stond hij, alhoewel door de familiebezittingen bepaald niet armlastig, carrièretchnisch gezien met lege handen. De afgelopen jaren was hij als veldartillerist opgeklommen tot de rang van eerste luitenant, maar zijn ervaringen als artillerist leken niet bepaald nuttig in de naoorlogse burgermaatschappij. Met verder enkel een Duits gymnasiumdiploma, een niet afgemaakte Duitse rechtenstudie en hoegenaamd geen kennis van de Nederlandse taal bepaald geen stevig fundament voor de maatschappelijke loopbaan die Max, terug in Nederland, beoogde. Een rol als met name agrarisch georiënteerd, adellijk grootgrondbezitter lag hem wellicht op dat moment minder, maar so wie so waren de grafelijke bezittingen (nog) niet zijn eigendom.²⁸³

Nog afgezien van de uitdagingen waarvoor hij zich qua loopbaan zag geplaatst, had Max ook nog eens van nabij meegemaakt hoe snel de omwentelingen van monarchie naar republiek zich in Duitsland hadden voltrokken en zal hij via de familie

-maar niet lagere- getallen. Zie bijvoorbeeld de op Niall Ferguson, *Pity of War*, Tabel 41 (pagina 337) gebaseerde tabel bij 'Slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog' op <http://www.wereldoorlog1418.nl/statistieken/#01> (13 augustus 2013).

280 Zie de overlijdensadvertentie die oproepbaar is via 'De Marchant et d'Ansembourg Charles Henri Marie Joseph Ghislain' via http://www.bel-memorial.org/tribute/tribute_1.php?INDIVIDUALS_ID=24128 (13 augustus 2013). Vgl. Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog*, 146. Hij geeft aan dat drie neven van Max in het Belgische leger dienden, waaronder deze Charles, eentje in het Franse leger (eveneens gesneuveld) en dat er nog een familielid in Italiaanse dienst (dus ook aan de zijde van de Geallieerden) streed.

281 Dollinger, *Der Erste Weltkrieg*, 423. Hierbij geldt hetzelfde voorbehoud ten aanzien van die getallen als hiervoor voor België werd gemaakt.

282 Vgl. Heynens, *Graaf Maximiliaan*, 116-117.

283 Uit het feit dat de laatste bewoonster van kasteel Neubourg de 'douairiere graaf Rudolf de Marchant et 'd'Ansembourg' was (zie <http://kasteleninlimburg.deds.nl/KasteelNeubourgGulpen.php>, 14 augustus 2013) meen ik op te kunnen maken dat de op één na oudste zoon van Iwan, Rudolf, de eigenaar van dit bezit was geworden. Waarom het kasteel niet werd nagelaten aan de oudste zoon Oscar kon ik het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald. Max zou wel kasteel Amstenrade erven van zijn oom Arthur, maar dat was pas in 1925.

van zijn moeder, immers een Oostenrijkse, hebben ervaren dat de veranderingen voor wat betreft de adel in de voormalige dubbel-monarchie nog drastischer hadden plaatsgevonden – daar mocht zelfs de adellijke naam niet langer worden gevoerd.²⁸⁴ Weliswaar was ook de invloed van de adel in Nederland sinds 1848 tanende, maar als instituut bestond het tenminste nog en met de “Vergissing van Troelstra” in 1918 leek de kans op een socialistische revolutie in Nederland vooralsnog de kop ingedrukt. Toch zal Max wellicht allerminst gerust zijn geweest over zijn hoogadellijke toekomst, temeer daar al eerder,

[n]a de intrede van de grote industrie in deze provincie [Limburg – PJS] en de steeds voorgaande democratisering (...) de rol van de adel in het openbare leven vrijwel tot nul gedaald [was]. Inplaats daarvan is ook hier de “democratie” de allesbeheersende macht geworden.²⁸⁵

Volgens zijn jongere broer Leopold (1899—1981) was Max

als in shock, niet alleen om wat hij op de slagvelden had meegemaakt, maar ook door het lawineachtige karakter aan dramatische gebeurtenissen die niet op leken te houden. Mij broer zag zijn ambities verijdeld, en dat door het schuim van de natie en de vergeldingsgier van de geallieerde machthebbers. Van jongs af aan wordt hij opgeslokt door een voor onze familie ongekende dadendrang.²⁸⁶

Vooralsnog moest Max evenwel aan het werk. Naar verluidt werkte hij eerst enige tijd bij een bank in Berlijn²⁸⁷ maar daarna ging hij in Nederland bij verschillende banken in Amsterdam en Rotterdam aan de slag, naar eigen zeggen 'vooral ook om Nederlands te leren'.²⁸⁸ In 1923 toog hij terug naar Limburg om daar een functie bij de Staatsmijnen te aanvaarden, wellicht hopende daar op te kunnen klimmen tot directieniveau.²⁸⁹

284 Krachtens het eerder genoemde *Adelsaufhebungsgesetz*. Volgens § 2 van de uitvoeringsbepalingen is onder meer het recht om het adellijk voorzetsel ‚von‘ te voeren afgeschaft. De wet leidt nog immer tot juridische procedures, zelfs op Europees niveau. Zo deed het Hof van Justitie van de Europese Unie nog in 2010 uitspraak (zaak zaak C-208/09) in een door het *Verwaltungsgerichtshof* (Oostenrijk) ingediend verzoek om een prejudiciële beslissing krachtens artikel 234 EG in een procedure van Ilonka Sayn-Wittgenstein (een Oostenrijks staatsburger die in Duitsland woonde) tegen de *Landeshauptmann* van Wenen. Het ging hier om een geschil omtrent het besluit van de regeringsleider van de deelstaat Wenen tot rectificatie van de inschrijving in het register van de burgerlijke stand van de familienaam Fürstin von Sayn-Wittgenstein, die in Duitsland was verkregen door adoptie door een Duits staatsburger, om die familienaam te vervangen door de naam Sayn-Wittgenstein. Max zelf schrijft over de toepassing van die wet in 1974: 'Vooral in Oostenrijk was men er nogal streng op, zodat brieven waar de titel op stond soms niet besteld werden' zodat zijn Oostenrijkse familieleden hen 'smeeften (...) om de titel toch maar weg te laten. Een van de meest bekende Weense adellijken, Graaf Wimpfen, ontwierp toen een visitekaart waarop stond: “F. Wimpfen, geadeld door Karel de Grote, ontadeld door Karel Renner”; Renner was toen Minister-President van Oostenrijk” (d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 9).

285 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 22.

286 Heynens, *Graaf Maximiliaan*, 117. Heynens vermeldt als bron dat deze Leopold die mededeling in 1976 aan hem heeft gedaan.

287 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 7.

288 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 19. In het bestek van deze scriptie kon niet worden achterhaald in wat voor soort functie(s). In de jaren toen en twintig van de twintigste eeuw leidden veel banken medewerkers met een H.B.S.- of gymnasiumopleiding intern op (een grootvader van schrijver dezes begon na zijn 5-jarige H.B.S. Bij de Nederlandsch-Indische Handelsbank, werd uitgezonden naar verschillende locaties en was onder meer agent voor die bank in Hong-Kong), maar voor de hogere leidinggevende functies was ook toen al in de regel een universitaire opleiding geïndiceerd.

289 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 8 oppert die hoop; Max zelf volstaat in zijn herinneringen met de summere vermelding dat hij 'tenslotte' bij de Staatsmijnen werkte – d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 19.

Het zou anders lopen. Op 12 april 1925 overleed zijn oom Arthur, heer van (onder meer) Amstenrade en tot aan zijn overlijden burgemeester van de gelijknamige plaats. De *Limburger Koerier* van 17 april van dat jaar berichtte uitgebreid over de begrafenisplechtigheden die 'ondanks het gure aprilweer' had plaatsgevonden en waarbij (ik citeer het bericht vrij volledig om het beeld van Max' omgeving in dit adellijke, Limburgse en tamelijk traditionele leven in te kleuren):

de enorme belangstelling bij zijne begrafenis bewees dat de graaf vele vrienden telde. Uit verre omtrek waren zij opgekomen om Amstenrade's burgemeester en weldoener de laatste eer te bewijzen. (...) Omstreeks half elf stelde zich nabij de parochiekerk een stoet op bestaande uit de volgende verenigingen en corporaties. Schoolkinderen met onderwijzend personeel, groep bruidjes, de harmonie der Staatsmijn Emma Schutterij St. Gertrudis, R.K. Werkliedenbond, Boerenbond, Kruis Verbond, Congregatie, Wethouders en gemeenteraadsleden, de harmonie „de Nederlanden" uit Amstenrade, Kerkmeesters, Kerkelijk Zangkoor. (...) In een der benedenvertrekken geheel met rouw floers behangen stond te midden van tal van waskaarsen en palmen de lijkstaf opgesteld. De degen, orde-linten en decoraties²⁹⁰ waren op kussens ten toon gesteld. Dezen morgen en ook de vorige dagen waren duizenden uit Amstenrade en omgeving en file langs het stoffelijk overschot getrokken en hadden een kort gebed voor zijne zielerust gepreveld. Thans lagen er ook tal van kransen, in het midden een fraaie krans van H. M. de Koningin welke per auto uit Den Haag was bezorgd.²⁹¹ (...) Onder plechtig klokkengelui trok de droeve stoet kerkwaarts. De beide harmonies speelden treurmarsen. Achter de lijkstaf volgde de familie van de overledene, leden van de Belgische en Duitse tak der grafelijke familie d'Ansemhourg, leden van de Nederiandse en Duitse adel zoals Baron van Ryckevorsel, Graaf de Geloës, graaf Metternich. van Hillenrath, graaf Metternich van Arsen, Graaf de Schaesberg, baron d. Selys, Prinz Salm, graaf Stolberg, graaf Mirbach, baron Fürstenberg, graaf Kint de Roodenbeke enz. Verder mr. E. O. J. M. baron van Hövell tot Westerflie, Commissaris der Koningin in Limburg leden van Gedeputeerde en Provinciale Staten, mr. L. B. J. van Oppen²⁹² burgemeester der gewestelijke hoofdstad, vele burgemeesters uit den om trek, besturen van de Weldadige Stichting de Limpens, der N. V. Tijdig, directies der Staatsmijnen tal van notabelen uit de omgeving, vele vrienden pachters en belanghebbenden.²⁹³

Ook de landelijke dagbladen zoals De Tijd, De telegraaf en het Algemeen Handelsblad berichtten tamelijk uitgebreid over het verscheiden van de graaf, wat toch tamelijk opvallend mag heten gezien het feit dat Amstenrade in 2006 ongeveer 1.780

290 De overleden graaf was van 1890 tot aan zijn dood kamerheer in bijzondere dienst van Koningin Wilhelmina geweest (*Nederland's Adelsboek* 88 (1999) 108).

291 Graaf Arthur was onder meer ridder van de Matheser Orde en werd in 1924 benoemd tot geheim-kamerheer van de Paus met kap en degen ('Hoge onderscheiding', *Limburgsch Dagblad*, 16 december 1924) Het geheim-kamerheerschap was een erefunctie en de Geheime Kamerheren met Kap en Degen waren, met uitzondering van W.J.R. Deesmann, allen van Nederlandse adel. Zie: C. E. G. ten Houte de Lange en V.A.M. Van der Burg, *Pauselijk eerbetoon* (Hilversum 2010) 21-28, 51.

292 Mr. L. B. J. van Oppen was een was een neef van mr R. van Oppen uit Heerlen, de advocaat die na de Duitse bezetting in 1946 als juridisch raadsman van Max zou optreden in de procedures voor het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch en de Bijzondere Raad van Cassatie. Hun vaders waren broers; de vader van mr R. van Oppen was rector van het gymnasium (e-mail van mevrouw mr. H.C. Egger – van Oppen aan schrijver dezes d.d. 15 augustus 2013).

293 'Plechtige begrafenis van Graaf Arthur de Marchant et d'Ansembourg', *Limburger Koerier*, 17 april 1925. De interpunctie is niet helemaal correct.

inwoners had hetgeen toentertijd nog veel minder zal zijn geweest.²⁹⁴ Opvallend is ook dat er zich onder de in het artikel genoemde aanwezige Nederlandse adel geen protestantse adel uit het Noorden van ons land lijkt te bevinden en dat er nogal wat Duitse adel vertegenwoordigd was.

KASTEEL AMSTENRADE MET OP DE VOORGROND ARTHUR GRAAF DE MARCHANT ET D'ANSENBURG, DE OOM VAN MAX EN DIENS VOORGANGER ALS BURGEMEESTER VAN AMSTENRADE, EN ZIJN ECHTGENOTE. AQUAREL UIT 1909 VAN GEORGES BUSSON.

Na het overlijden van graaf Arthur, wiens huwelijk met de in 1913 overleden (en overigens in Berlijn geboren) Eugenia Maria Francisca de Borgia Victorine de Silva kinderloos was gebleven, bleek dat deze in zijn testament kasteel Amstenrade aan zijn neef Max had vermaakt. Daarmee was de noodzaak tot betaalde arbeid, zo die er al was, voor Max min of meer weggevallen. Maar wat nog belangrijker zou blijken: met het verscheiden van graaf Arthur was ook de post van burgemeester van de gelijknamige gemeente Amstenrade vacant geworden. Zonder zijn oom bij name te noemen

²⁹⁴ Wikipedia, 'Amstenrade' (versie 22 juli 2013 om 00:48 uur) op <http://nl.wikipedia.org/wiki/Amstenrade> (14 augustus 2013). Op het internet zijn op de website van de de Heemkundevereniging De Veersjprunk op [http://www.de4sjprunk.nl/volkstellingen/Amstenrade in 1796.pdf](http://www.de4sjprunk.nl/volkstellingen/Amstenrade%20in%201796.pdf) de resultaten te vinden van een in 1796 in Amstenrade gehouden volkstelling (bron: Heemkundevereniging Historie Schinnen; bewerkt door W.J.C. Pagen). Het dorp telde toen 229 inwoners ouder dan 12 jaar en 154 kinderen. Volgens Bruinsma (t.a.p., 8) had het dorp in 1925 2.000 inwoners.

memoreert Max wat volgde in zijn herinneringen als volgt:

Na het overlijden van mijn voorganger werd ik burgemeester van de gemeente Amstenrade. In die tijd was het nog mogelijk al lijkt het ons vandaag volkomen krankzinnig. Ik had geen enkele studie in Nederland gemaakt. Van Gemeenterecht had ik niet het minste besef en ik had ook niet gesolliciteerd, maar blijkbaar was iedereen zo overtuigd dat ik de aangewezen man hiervoor was dat praktisch geen enkele kandidaat zich aanbood en men mij tenslotte, via omwegen, te verstaan gaf dat ik maar moest solliciteren. Ik deed dit dan ook en ben 7 jaar lang Burgemeester dezer gemeente geweest. Gelukkig had ik een voortreffelijke Secretaris die de wetten kende en samen hebben we de Gemeente niet al te slecht bestuurd.²⁹⁵

Die “iedereen” die de jonge graaf en heer van Amstenrade wel zag zitten als nieuwe burgervader van het dorp, was met name mr. dr. W.F.J. Frowein (1876-1958), van 1908 tot 1942 de voorzitter van directie van de Staatsmijnen²⁹⁶ en ... protestant.²⁹⁷ Het Limburg van zijn jonge jaren memorerende, schreef Max nog in 1974 dat een 'bron van ergernis was het feit dat haast uitsluitend “Hollanders” als ambtenaren optraden. Afgezien dat ze protestant waren, hetgeen in die tijd nogal meetelde, begrepen de meesten de Limburgse mentaliteit niet'.²⁹⁸ Het lijkt alsof Frowein daarop ook in de ogen van Max een uitzondering moet hebben gevormd. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag berichtte het *Limburgs Dagblad* dat hij 'bij zijn komst naar Limburg een “ambtenaar” was hetgeen zijn 'warsheid van alle bureaucratie en ambtelijkheid [... d]es te verrassender' maakte. Het blad vervolgde: 'Maar hij was bovendien een sociaalvoelend mens. Zijn vriendschap met Dr. Poels is daarbij van grote betekenis geweest; tal van sociale initiatieven van grote betekenis zijn van hem uitgegaan'.²⁹⁹ Deze Henricus Poels (1868-1948) was onder meer tot 1939 (hoofd)aalmoezenier van sociale werken voor de Mijnstreek³⁰⁰ die, in de woorden die Max in 1974 aan het papier toevertrouwde,

295 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 19.

296 Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 117; Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 8. Deze Frowein, volgens Bruinsma toen zeer invloedrijk in de provincie, was zowel in de rechtsgeleerdheid als staatswetenschappen gepromoveerd en actief geweest in het Utrechtsch Studenten Corps (gegeven een foto van hem als deelnemer aan de maskeradeoptocht ter gelegenheid van het 52e lustrum van de Universiteit Utrecht in 1896, voorstellend Ludwig Ungnad zu Sonneg, gouverneur van Warasdin, kamerheer van koning Maximiliaan van Bohemen, ridder in de Orde van Alcantara, die zich op http://www.he-tutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/fotografische_documenten/1890-1900/129576 in het Utrechts Archief bevindt). Zie ook: Rijkshet - Centrum voor regionale geschiedenis, 'Frowein, mr. dr. W.F.J. (mijndirecteur). Mijndirecteur, 2 november 1876 - 12 juli 1958' (versie 13 augustus 2008) op <http://www.rijkshet.nl/sjablonen/rijkshet/pagina.asp?subsite=100&pagina=102> (15 augustus 2013).

297 G.C.P. Linssen, 'Hendrik Hermanus Wemmers (1897-1983). Bruggenbouwer tussen protestanten en katholieken', in: Paul Werkman en Rolf van der Woude (red.), *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2006) 330-331.

298 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 6.

299 'Pionier der Staatsmijnen. Oud-directeur dr Frowein vandaag tachtig jaar', *Limburgsch Dagblad*, 2 november 1956.

300 Gerh. J. Hebben, 'Poels, Henricus, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (digitale versie; 10 februari 2003) op <http://hdl.handle.net/10622/693DB119-CC4B-440A-8D30-3B1880F7B2D0> (18 augustus 2013). Ook M.G. Spiertz, 'Poels, Hendrikus Andreas (1868-1948)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/poels> (versie 10 februari 2012; geraadpleegd 18 augustus 2013).

feitelijk de leiding van de R.K. arbeidersbeweging in de mijnstreek in handen had. Dr. Poëls, zoals men hem algemeen noemde, was niet slechts een zeer intelligent man maar ook wat men noemt een goede mens. Hij had veel hart voor de arbeider en was gevoelig voor hun aanhankelijkheid. (...) Wel was hij nogal autoritair, hetgeen voor zulk een krachtfiguur begrijpelijk is.³⁰¹

Frowein was aldus niet enkel bevriend met een zeer Limburgse, invloedrijke priester, hij koos ook zelf voor Limburg als het plekje grond waar hij de rest van zijn leven zou slijten. In 1921 kocht hij het Kasteel *Goedenraad* in het dorpje Eys bij Gulpen en in dat kasteel blies hij op 81-jarige leeftijd zijn laatste adem uit en werd daar zelfs op het landgoed begraven in wat nu het Froweinbos heet.³⁰² Waarom deze veelzijdige en ook politiek actieve man (hij had van 1919 tot 1935 zitting in de Provinciale Staten van Limburg, maakte deel uit van het hoofdbestuur van de CHU, de Christelijk Historische Unie, maar onderhield bijvoorbeeld ook een goede band met de Limburgse RKSP-politicus mgr. mr. dr. W.H. Nolens (1860-1931)) zijn oog op de nog relatief jonge, onervaren Max had laten vallen als opvolger van diens oom, kon in het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald.³⁰³ En misschien telt kennis en ervaring voor een dergelijke functie sowieso wel niet – althans, Max zelf meent te kunnen

zeggen dat een man met een normaal verstand, met liefde voor zijn werk en vooral met een goed stel ambtenaren een dergelijk politiek ambt wel kan vervullen. Dit moge als troost dienen voor het Nederlandse volk wanneer men vandaag ziet welke rare figuren soms op hoge bestuursposten zitten.³⁰⁴

Hoe dit ook zij, Max solliciteerde en met ingang van 16 juli 1925 werd hij bij Koninklijk Besluit tot burgemeester van Amstenrade benoemd, een besluit waarmee hij formeel in de wereld van bestuur en politiek werd geïntroduceerd, hetgeen – naar we mogen aannemen tezamen met zijn status van Heer van Amstenrade – een sneeuwbal aan 'allerhande verzoeken om semi-overheidsfuncties te bekleden' met zich mee bleek te brengen, zoals 'voorzitter van gymnastiekverenigingen, van stichtingen, voorzitter of lid van Maatschappijen ten algemenen nutte e.a., alles dingen die [hem] eigenlijk weinig interesseerden want [hij] had genoeg te doen met het beheer van [zijn] eigendommen'.³⁰⁵

301 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 22. Overigens zou Max toen hij eenmaal voor de NSB had gekozen wel met Poëls in "debat" geraken ... Vgl. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 48, die Max er daar overigens van beticht dat 'met name' door hem 'grofheden' werden verkocht, terwijl andere schrijvers (bijvoorbeeld Heynens hem nu juist als de meer beheerste en nog enigszins beschaafd optredende NSB-spreker schetsen.

302 Wikipedia, 'Kasteel Goedenraad' (versie 16 juli 2013 om 22:32 uur) op http://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Goedenraad (18 augustus 2013),

303 De zoektocht naar eventuele schriftelijke aantekeningen daaromtrent zou moeten beginnen met de in 1950 door B.Th Hendriks opgestelde *Inventaris van het archief van mr. dr. W. F. J. Frowein*.

304 d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 19.

305 Ibidem, 19-20.

Toch moeten al dergelijke verzoeken voor Max geen verrassing zijn geweest: hij was het in feite aan zijn adellijke stand en nieuw verkregen status van kasteelheer verplicht dergelijke min of meer traditionele (ere)functies te vervullen, die daarbij vaak ook nog eens automatisch aan de plaatselijke kasteelheer toevielen.³⁰⁶

Blijkbaar viel het met de drukte met het beheer van het landgoed toch ook wel mee, want twee jaar na zijn benoeming tot burgemeester toen er verkiezingen voor de Provinciale Staten werden gehouden en 'het als vanzelfsprekend [werd] beschouwd dat [hij] op de lijst zou komen', ging hij daarmee akkoord en werd inderdaad als Statenlid gekozen, zijn 'officiële intrede in de politiek'.³⁰⁷

Max nam in 1927 in de Limburgse Provinciale Staten een zetel in voor de Rooms-Katholieke Staatspartij waarvan hij lid was geworden en waarvan zijn vader tezamen met de priester-politicus Herman Schaepman aan de wieg had gestaan.³⁰⁸ Zijn Statenlidmaatschap voor de RKSP zou tot 1931 duren. Maar ondertussen, ingewijd in bestuur en politiek, begon hij wel interesse voor het nationaal-socialistisch gedachtegoed te ontwikkelen. Nadat hij op 30 april 1945 omstreeks 14:00 uur in bewaring was gesteld in Maastricht, verklaarde hij aan de verbalisant zich in 1933 op eigen initiatief aangesloten te hebben bij de NSB omdat er naar zijn 'mening één gevaar dreigde, namelijk de overheersing van het Communisme tegen welk gevaar naar [zijn] mening de democratie niet opgewassen zou zijn. Hiertegenover moest een sterke partij worden gevormd die het particulier bezit waarborgde'.³⁰⁹ In de door Max op 1 augustus

306 Vgl. Montijn, *Hooggeboren*, 353. Montijn geeft ook aan dat veel van dergelijke functies 'van vader op zoon overgingen'. Wellicht was en aantal van de aan Max aangeboden functies voorheen door zijn oom Arthur bekleed. Montijn noemt ook dat '[m]enige familie (...) generaties lang de burgemeesters voor dorpen rond of vlak bij het stamhuis [leverde]'. Wellicht dat die overweging ook voor Frowein meespeelde bij zijn overwegingen Max te suggereren op de vrijgekomen positie in Amstenrade te solliciteren.

307 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 20. Max voegt aan zijn betoog overigens wel enigszins relativerend toe dat de kiezers 'tientallen jaren op [zijn] oom en voorganger hadden gestemd' (die van 1893 tot aan zijn dood in 1925 Statenlid was geweest, net al overigens Max' eigen vader Iwan dat van 1877 tot 1915 was) daarmee suggererend dat een keuze op diens achternaamgenoot bijna een automatisme zal zijn geweest. De graaf memoreerde in zijn herinneringen ook nog even dat, als hij het zich goed herinnerde, zijn 'eerste ontmoeting met de politiek' ongeveer in 1911 was, dus toen hij ca. 17 jaar oud was. '[D]áárvoor', zo vervolgt hij, 'had ik nauwelijks belangstelling voor het politieke leven. Behalve studeren op school deden wij aan sport, lezen klassieke en niet-klassieke boeken en maakten in de vakantie soms een reis naar de omliggende landen'. Blijkbaar was er in dat jaar 1911 een staking in het Roergebied omdat 'vele duizenden arbeiders (...) meer loon wilden hebben'. Hij ontboezemt: "Reeds toen stuitte mij dit gebeuren tegen de borst want ik kon mij niet voorstellen dat, wanneer men op dit soort afpersing inging, het daarmee ten einde zou zijn". Maar concludeert vervolgens dan weer wel dat '[w]at mankeerde in de gemeenschap was een instantie die een redelijk loon vaststelde'.

308 Max verwijst in zijn herinneringen (ibidem, 7) naar de 'stichting van de Rooms-Katholieke Staatspartij, naar [hij] meen[t] in 1892. Tot de ondertekenaars van deze stichting o.l.v. Schaepman behoorde ook [zijn] vader' volgens hem. Helemaal juist kan dit niet zijn. De RKSP werd pas formeel in 1926 opgericht. Wel werd in 1896 mede door Schaepman een programma voor de katholieke landspolitiek opgesteld. Zie J.A. Bornewasser, 'Schaepman, Herman Johan Aloijsius Marie (1844-1903)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 10 februari 2012) op: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/schaepman> (18 augustus 2013) en 'Algemeene Bond van RK-kiesverenigingen' op http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvj/algemeene_bond_van_rk_kiesverenigingen (18 augustus 2013).

309 NA CABR 74914 (BRvC 272/46), Proces Verbaal 902 d.d. 30 april 1945. Hij verklaarde hierbij verder dat hij overtuigd natio-

1945 in het kader van de voorbereidingen op zijn strafproces neergepende verklaring³¹⁰, memoreert hij:

De in 1931 door Mussert gestichte³¹¹ beweging had de politieke vernieuwing van Nederland op het oog. Het kan heden wel door niemand worden ontkend, dat onze samenleving ernstig ziek was, en dat de meest uiteenlopende pogingen haar te genezen mislukt waren. Er was ook in Nederland een crisis van het nationaal gevoel (zie de “7 Provinciën”), een crisis van het gezag (vandaar de roep naar de sterke man, die Colijn bleek niet te zijn) een crisis op economisch-sociaal gebied (men denke aan devaluatie en werkeloosheid) en ook een crisis op cultureel gebied, dat tekenen van verdorren gaf.³¹²

In zijn in 1974 opgestelde herinneringen treffen we – ook na meer dan negenentwintig jaar terugkijkend – eveneens zijn kritiek op de democratie aan waarvan de

fout (...) ligt in het wezen der democratie zelf of ze nu liberaal of socialistisch is. De democratie kent slechts een norm: het getal en ze kan ook geen andere hebben! Wel een armzalig fundament! Het getal, de meerderheid, bepaalt, sedert de Franse revolutie, het wereldgebeuren. “De meerderheid heeft gelijk”. Wie de meeste stemmen heeft mag regeren. In de democratie beslist bij stemmingen de meerderheid en dat kan soms één stem zijn. Ik heb al gewezen op het doodvonnis van Socrates.³¹³

Met zijn verwijzing naar de Franse revolutie roert hij evenwel ook nog een andere frustratie aan die hem wellicht (hij spreekt dat niet uitdrukkelijk zo uit) in de armen van het nationaal-socialisme heeft gedreven: in 1789 werd in Frankrijk het begin van het einde van de formele rol van de adel in de maatschappij ingeluid. En uit een aantal passages in zijn herinneringen geeft Max juist blijk van enig adellijk standsbesef, wellicht zelfs superioriteitsgevoel, en een zeker *dédain* voor 'het gepeupel'.³¹⁴ Een voorbeeld van de wijze waarop Max zelfs in 1974 de gebeurtenissen en context

naal-socialist was en deze overtuiging ook talloze malen door woord en geschrift gedurende de tijd der bezetting naar buiten had gebracht maar ook niet blind te zijn geweest voor de fouten, die hij zag als kinderziekten, en dat hij ook nimmer had gearzeld kritiek bij de partijleiding te spuien. Vgl. Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 9. Deze noemt ook de frontervaringen van Max gedurende de Eerste Wereldoorlog als een van de factoren die bijdroegen aan Max' groeiende sympathie voor het nationaal-socialisme. In de schrijfsels van de graaf zelf komen deze ervaringen echter nauwelijks aan bod.

310 Vgl. Heynens, *Graaf Maximiliaan*, 128 en voetnoot 41 op p. 135. Heynens noemt dit geschrift 'een soort *acta of nótula de memoria*'.

311 In het getypte 'eensluitend afschrift' waaraan dit citaat is ontleend (zie de volgende voetnoot) staat 'gestichtte'. Dit werd verder niet meer geverifieerd met het origineel in Max' handschrift dat zich in het NA CABR, inventarisnummer 74914, bevindt.

312 NIOD Doc I-1096, verklaring d'Ansembourg, Maastricht 1 augustus 1945 (gezien voor eensluitend afschrift door de rechercheur A.G. van de Peppel).

313 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 26. Op pagina 24 van zijn herinneringen noemt hij in het kader van een wat warrig geschiedkundig uitstapje naar wat volgens Max de wortels van de democratie waren dat men niet 'mag vergeten dat het doodvonnis van Socrates door deze democratie uitgesproken werd. Omdat nu eenmaal één stem meer dan de helft vóór dit doodvonnis uitkwam werd de wijste man van Griekenland gedwongen de gifbeker te drinken'. Volgens Bruinsma (t.a.p., 7) vond ook Max' vader bij voorbeeld het Nederlandse leger veel te 'democratisch'. Over Max' verhouding tot democratie zie ook Gerritse, *Collaboreren voor een betere wereld*, 33, 69 (eveneens op basis van genoemde herinneringen).

314 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 73. Max memoreert hier het moment dat hij in Maastricht in 1945 na zijn arrestatie wordt opgebracht waarbij hij werd omgeven door 'een joelende troep': 'Het is nu eenmaal de manier van het gepeupel, overal in e wereld, te tieren en te razen en te schreeuwen, vooral wanneer ze in grote menigte bij elkaar zijn'.

waarbinnen deze plaats vonden door een toch wel wat anachronistisch adellijk ook bezag, vormt zijn beschrijving van zijn eerste 'ontmoeting' met de politiek toen hij in 1911 vernam van stakingen in het Roergebied. Los van zijn conclusie en overtuiging dat een staking voor de gemeenschap een ramp betekent³¹⁵, gaat hij in op het feit dat er militairen werden heengezonden om bij 'dit soort afpersing' te helpen orde en rust te handhaven, waarbij hij deze interventies vanuit een adellijke bril van dit tijd lijkt te bezien door te

memoreren, dat voor de officieren die de legeronderdelen leidden toen een voor onze tijd merkwaardig probleem ontstond. Een officier die zich beledigd voelde kon toen slechts herstel van zijn eer vinden door met de belediger te duelleren. (...) Maar om te kunnen duelleren moesten beide partijen moesten beide partijen ongeveer de gelijke maatschappelijke positie hebben en uiteraard beschouwde men een stakende arbeider niet als "satisfaktionsfähig". Wat moest dus een officier doen die, bij een poging de orde te herstellen, van een arbeider een klap in het gezicht kreeg? Men kon deze klap uiteraard niet onbeantwoord laten en duelleren was ook niet mogelijk. De algemene opvatting was tenslotte dat men in zulk een geval de aanvaller eenvoudig moest neerschieten.³¹⁶

Het is tekenend voor de edelman Max dat hij bij zijn analyse van de staking in 1911 de (on)mogelijkheid van het duel en de (afwezige) *satisfaktionsfähigkeit* betreft, een redenatie die bij een "gewoon" mens niet zo snel in het hoofd zou zijn opgekomen, maar die bij de in zekere zin wat ouderwetse, autoritaire edelman leek te passen.³¹⁷

Desalniettemin lijkt hij in diezelfde memoires ook wel te willen suggereren dat hij in zekere zin bij al deze ontwikkelingen tevens de speelbal van toeval zou zijn geweest, dus dat omstandigheden zijn uiteindelijke lot bestemden, want wanneer hij 'op al deze dingen' terugziet, dan krijgt hij vaak de indruk

315 Hetgeen overigens ook uitstekend paste bij het NSB-programmapunt dat '[s]takingen en uitsluitingen (...) als anti-sociale uitingen verboden [zijn]. Geschillen worden opgelost zonder storing van het bedrijf'. Zie 'Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland', in: Van Geelkerken, *Voor volk en vaderland*, 456, negende programmapunt. De verhouding van Max' gedachtengoed tot het programma der NSB komt later in deze scriptie nog in meer detail aan de orde.

316 Ibidem, 21. Overigens is het niet zo dat Max ook voetstoots aannam dat arbeiders in een dergelijke aangelegenheid geen punt konden hebben: 'Zeker konden de arbeiders gelijk hebben en moesten ze inderdaad meer verdienen maar een staking, dus een stilleggen van het bedrijf, leek mij gewoon krankzinnig. Wat mankeerde in de gemeenschap was een instantie die een redelijk loon vaststelde' (t.a.p., 20).

317 Over het duel als adellijk "tijdverdrijf" zie Montijn, *Hooggeboren*, 127-134. Overigens verdient in dit kader ook nog vermelding het feit dat in Duitsland het duel in bepaalde vorm ook toen nog wel meer gebruikelijk was. Vele academisch geschoolde Duitse mannen werden in zekere zin met het begrip *satisfaktionsfähigkeit* vertrouwd gemaakt, althans zij die zich aansloten bij een *schlagende Burschenschaft*, *Corps* of dergelijke *Verbindung*. Heinrich Himmler, bijvoorbeeld sloot zich toen hij in München ging studeren aan bij de Studentenverbindung Polytechnischer Club Apollo, een vereniging waarbij het *Fechten*, het Hierover: Peter Longerich, *Heinrich Himmler: Biographie* (München 2008) 37. Apollo is overigens in 1997 opgegaan in de hedendaagse Burschenschaft Franco-Bavaria die haar leden ook heden ten dage het schermen nog steeds verplicht: 'Wir pflegen die dreihundertjährige Tradition des studentischen Fechtens, deshalb wird jedes unserer neuen Mitglieder zumindest eine Mensur fechten und diese persönliche Herausforderung meistern'. Zie 'Die Münchener Burschenschaft P.C. Apollo' op <http://franco-bavaria.de.fc-host29.de/node/20> (7 september 2013). Meer in Herbert Kater, 'Die Ehrauffassung der SS, Nationalsozialismus, SS und Duell. Himmler als Burschenschafter. Das Duell R. Strunk gegen Horst Krutschina', 38 *Einst und Jetzt. Jahrbuch des Vereins für corpsstudentische Geschichtsforschung* (1993) 265-270.

hoe weinig een mens zijn leven kan bepalen. Het leven komt [hem] vaak voor als een brede stroom die traag naar de zee toevloeit, laten we zeggen zoiets als de Moerdijk. Op deze stroom zit de mens in een klein bootje en wordt langzaam maar zeker naar de oceaan der eeuwigheid toegedreven. Wel kan hij met zijn roer de richting doen veranderen, wel kan hij trachten tegen de stroom in te roeien maar tenslotte gaat hij toch met de algemene richting mee. (...) Dit noodlot is inderdaad [zijns inziens] de uiteindelijke macht die de gebeurtenissen op de wereld bepaalt, niet slechts van de individuele mens maar ook van de Staten. (...) Zo zie ik ook in mijn leven voortdurend hoogst merkwaardige belevenissen ontstaan die onverwacht en haast onlogisch zijn geweest.³¹⁸

Wat dat betreft lijkt Max in 1974 wat meer voorbehouden te maken en van wat hem overkwam meer aan het 'noodlot' te rekenen, dan bijvoorbeeld de NSB'er Tobie Goedewaagen (1895-1980) dat in 1947 deed. Deze voormalig secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten beschreef zichzelf in zijn 237 bladzijden tellende (maar eveneens op aandringen van het toenmalige RIOD toen door hem opgestelde) herinneringen volgens een recente biografie 'niet als slachtoffer van de omstandigheden, maar als actief handelende persoon, die in de omstandigheden van toen altijd zijn eigen verantwoordelijkheid had genomen'.³¹⁹

Hoe dit ook zij, de ontevredenheid die Max voelde over de ontwikkelingen en zijn angst over waar het in de toekomst met de maatschappij heen zou gaan, bleken voor hem voldoende voedingsbodem om zich verder in het nationaal-socialisme te gaan verdiepen. Blijkbaar sprak hij ook over zijn interesse in het nationaal-socialisme en de in 1931 opgerichte NSB met personen binnen zijn adellijk netwerk. In een brief van hem van 12 maart 1933 aan Anton Mussert schrijft hij de Leider van de NSB:

Enige dagen geleden ontmoette ik in Doorn mevrouw de Blocq van Scheltinga – von der Goltz, die mij over de door U geleide beweging sprak en op mijn verzoek een programma daarvan toezond. Door mijn relaties met Duitsland – ik heb als officier in het Duitse leger de oorlog meegemaakt en ben met een Von Fürstenberg getrouwd – was ik reeds lang op de hoogte van het streven van de Nationaal-Socialistische Beweging. Het program dezer beweging in Nederland heeft mij dan ook ten zeerste geïnteresseerd en wil ik U gaarne ronduit zeggen, dat het mij ten zeerste sympathiek is. Speciaal het streven naar tucht en autoriteit en de oorlogsverklaring aan de “partij” vind mijn volle instemming.³²⁰

Mevrouw mevrouw de Blocq van Scheltinga – von der Goltz was Elisabeth Dorothea Alwina Henriette Gräfin von der Goltz (1904-?), dochter van Karl Leopold Eugen Graf von der Goltz (1864-1944), Duits generaal-majoor en vleugel-adjutant van

318 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 18-19.

319 Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013) 14.

320 NIOD, *NSB-Archief*, 249a; brief d.d. 12 februari 1933 van Max aan A.A. Mussert als geciteerd in Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 17.

keizer Wilhelm II en jvr. Alwine Brantsen (1868-1957)³²¹, die in 1928 met jhr. Daniël de Blocq van Scheltinga (1903-1962) was getrouwd. De Blocq en zijn echtgenote waren al in 1932 lid geworden van de NSB (de jonkheer verkreeg stamboeknummer 1009) en de 'opgewekte en vriendelijke jongeman' die als 'typische landedelman met een voorliefde voor paardrijden en de jacht' was opgegroeid maar blijkbaar niet over een groot intellect beschikte (hij zou als 'Dom Daantje' de geschiedenis in gaan) zou nogal onder invloed van zijn dominante vrouw hebben gestaan wier familie tamelijk gefrustreerd was over de Duitse nederlaag in 1918³²² (haar vader benam zich in de nacht van 17 op 18 september 1944, dus na de landing van Britse en Poolse parachutisten bij Arnhem, het leven, naar verluidt omdat hij een tweede Duitse militaire teloorgang niet aan kon zien³²³).

Blijkbaar was Max in de tijd dat hij zijn brief aan Mussert schreef al behoorlijk aan het twijfelen over zijn eerdere keuze voor de rooms-katholieke politiek. Weliswaar bleef hij vooralsnog die keuze trouw, maar zelfs in het openbaar was hij er niet wars van reeds toen aan zijn meer onafhankelijke en, naar het lijkt, democratie-kritische richting uiting te geven. Het *Limburgsch Dagblad* van 1 maart 1933 berichtte van een algemene vergadering van de R.K. Kieskring Amstenrade waar hij als 'onlangs afgetreden' voorzitter het woord kreeg waarbij beklemtoond werd dat hij toch als bestuurslid was aangebleven, volgens de krant 'bewijs genoeg, dat hij nog altijd geacht moet worden, het programma der R. K. Staatspartij te belijden. De krant tekende uit Max' mond op dat deze 'met het neerleggen van het voorzitterschap enkel [had] beoogd, meer vrijheid te krijgen in zijne bewegingen op politiek gebied, en zodoende in voorkomende gevallen beter voor zijne persoonlijke zienswijze te kunnen uitkomen'. Volgens het verslag wees hij verder 'op de gevaren, die het gehele parlementaire stelsel bedreigen en die een gevolg zijn van het geringe verantwoordelijkheidsgevoel der kiezers. Naast het grote doel bezuinigen staan daarom de a.s. verkiezingen in het teken versterken van het gezag. Spreker spoorde daarom de aanwezigen aan, met terzijdestelling van alle persoonlijke en groepsbelangen, te stemmen, op die kandidaten, welke aan hunne bewezen gevoelens

321 Willem Tiemens, *De lotgevallen van een uniek Arnhems echtpaar. Jonkvrouw Alwina Brantsen en Karl Leopold Eugen Graf von der Goltz* (zonder versiedatum) op <http://home.kpn.nl/witie/Brantsen.htm> (8 september 2013)

322 G.R. Zondergeld, 'Blocq van Scheltinga, jhr. Daniël de (1903-1962)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (on-line versie 12 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/blocq> (8 september 2013)

323 Tiemens, *De lotgevallen van een uniek Arnhems echtpaar*.

van rechtvaardigheid en onpartijdigheid de bekwaamheid en geschiktheid verbinden, om beide genoemde hoofddoeleinden te bereiken'.³²⁴ Uit de woorden van Max lijkt dat hij zich minder zorgen maakt over het voortbestaan van het parlementaire stelsel dan over het gebrek aan gezag.

Terwijl hij zich zo met politieke en bestuurlijke beslommeringen begon bezig te houden, had de graaf ook nog tijd gevonden om een huwelijkspartner te vinden en een gezin te stichten. Op 4 oktober 1930 was hij getrouwd met de in Münster (waar Max enige tijd gestudeerd had) geboren Myriam Therese Selimé Aimée Guarda Elisabeth Josef Hubertus Freiin von Fürstenberg (1908- 2006), volgens de latere vijand van Max binnen de NSB, Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945), 'eine halbe Türkin' en volgens deze de reden waarom Max de SS later 'ablehnt'.³²⁵

Het huwelijk moet in de kleine gemeente een hele gebeurtenis zijn geweest. Nadat het Max en zijn kersverse echtgenote mogelijk was gemaakt om maar liefst een maand op huwelijksreis te kunnen gaan³²⁶, werd het paar bij terugkeer in Amstenrade op 30 november 1930 feestelijk door de bevolking ingehaald. Omdat de festiviteiten een aardig sfeerbeeld geven van de tamelijk traditionele inbedding van de adellijke familie in de plaatselijke samenleving, past een korte schets ervan, zoals deze nogal breed uitgemeten in de provinciale pers verscheen,³²⁷ ter illustratie in het kader van deze scriptie:

HET PAAR TEN TIJDE VAN HUN
VERLOVING

Omstreeks twee uur trok de stoet van de cour van het kasteel naar het gehucht Hommert, waar de terugkerenden zouden worden verwelkomd. Een cavalcade van omstreeks 50 paarden draafden de grafelijke auto nog een eind verder tegemoet en in het dorp Vaesrade stapte het echtpaar uit hun auto over in een open landauer en reden zij, voorafgegaan door de feestelijk opgesmukte ruitergroep, naar Hommert waar een compacte massa stond te reikhalzen. Onder het gedonder der kamers rolde het rijtuig door de menigte. De burgemeester in ambtskleding, groetend naar links en rechts, zijne lieftallige bruid vriendelijk en lachend.

Nadat het paar aan de gemeentegrens door de loco-burgemeester was toegesproken,

³²⁴ Amstenrade. R.K. Kiesvereniging, *Limburgsch Dagblad*, 1 maart 1933

³²⁵ Brief M.M. Rost van Tonningen aan A. Seyss-Inquart d.d. 30 december 1944

³²⁶ 'Verlof van den Burgemeester', *Nieuwe Limburger Koerier*, 10 oktober 1930.

³²⁷ 'Verwelkoming Graaf d'Ansembourg en Echtgenote te Amstenrade', *Limburgsch Dagblad*, 3 december 1930.

waarbij ‘bij monde van een bruidje een ruiker aan de nieuwe slotvrouwe’ was aangeboden ‘trok de gehele stoet (...) aan het grafelijk rijtuig voorbij en begon de tocht door Amstenrade's versierde straten’ (voor wat betreft de versieringen hadden niet mis te verstane instructies de bevolking al eerder bereikt³²⁸). De optocht moet zeker de moeite van het aanzien waard zijn geweest, niet enkel de gehele bevolking liep mee, maar ook

een dubbele rij van kleurig opgesmukte paarden, de kranige ruiters met hunne jockeypetten in de beide adellijke kleuren, het Jongenspatronaat met versierde rijwielen, de met vlag en wimpel wuivende kinderen van bewaar- en St. Aloysiuschool, de lustig blazende harmonie, de kordate voetbalclub, de postduivenvereniging voorafgegaan door een trommelkoor, het Kruisverbond, de Congregatie, de Boerenbond, de Mijnerwerkersbond, de Werkliedenvereniging, kortom ieder die lopen kon. Bovendien een 6-tal tweespan-wagens waarin gezeten waren de geestelijkheid van Amstenrade en het Kerkbestuur, het gemeentepersoneel, de voltallige Raad, familieleden van bruid en bruidegom en tot slot de wagen van het Grafelijk echtpaar, omringd door de schutterij en voorafgegaan door 2 pages, gewapend met schild en lans, alles getrouw in de adellijke kleuren der geslachten Ansembourg en Fürstenberg.³²⁹

De krant concludeerde met onverminderd enthousiasme dat deze dag ‘met gulden letters in het familieboek der Ansembourgs [zou] worden opgetekend’. En dat heel het dorp daaraan deelnam kwam, volgens de *Limburger Koerier* ‘niet enkel omdat het 't huwelijk van de "burgemeester" van Amstenrade betrof, maar vooral omdat het hier het huwelijk van de "graaf" van Amstenrade, waarmee het dorp door traditie vergroeid is, betrof’.³³⁰

De warme ontvangst riep er, naar het bleek, om om beantwoord te worden op een wijze die ‘toch ook enkel nog in het Limburg met zijn vele en mooie tradities mogelijk’ was en ongeveer een half jaar na de feestelijke intocht nodigde Max ‘alle bewoners van zijn dorp’ op het kasteel uit en de ‘wijze, waarop dit gebeurde, was [volgens de krant] nu juist zo bijzonder:

De verenigingen met muziek en tromgeroffel en honderden en honderden bewoners van Amstenrade [kwamen ook]. Toen allen op het grote plein voor het kasteel, op het bordes waarop de grafelijke familie had plaats genomen, waren vergaderd, sprak de graaf de aanwezigen toe. Hij uitte zijn vreugde over het feit, dat in deze tijd nog een feest als dit kon worden gevierd, dat er blijkbaar nog strekte banden zijn die Amstenrade en spr[eker] verbinden. Daarop nodigde de graaf allen in zijn grote tuinen waar "vandaag geen propaganda van de Blauwe Knoop" geduld werd, waar ieder blijven kon, zolang hij

328 ‘Van gemeentewege zullen een vijftal erebogen aan den ingang van verschillende straten worden opgericht. De verdere versiering hiervan wordt gaarne overgelaten aan de bewoners der betrokken straten. Verder worden de ingezetenen vriendelijk verzocht, de straten, welke de stoet zal volgen, een feestelijk aanzien te geven. Op welke wijze men dit zal doen, laten wij gaarne aan den goeden smaak der ingezetenen over. Krediet voor deze versieringen kan evenwel van Gemeentewege niet beschikbaar gesteld worden. Dat op den feestdag aan alle huizen de vlag dient gehesen te worden, behoeft wel niet gezegd’. Amstenrade. Verwelkomen graaf d'Ansembourg en echtgenote’, *Limburgsch Dagblad*, 24 november 1930

329 ‘Verwelkoming Graaf d'Ansembourg en echtgenote te Amstenrade’, *Limburgsch Dagblad*, 3 december 1930, 5.

330 ‘Middeleeuws feest te Amstenrade. Geheel Amstenrade onthaald’, *Limburger Koerier*, 29 juni 1931

verkoos.³³¹

Deze wat uitgebreide sfeertekeningen laten zien hoezeer het traditionele adellijk element deel uitmaakte van de lokale cultuur waarin Max zo was ingebed. Maar blijkbaar was het aanzien dat hij plaatselijk genoot voor hem niet voldoende en reikten zijn ambities verder. Althans, dat is wat zijn biograaf Bruinsma in diens studie suggereert waar hij opmerkt dat het burgemeesterschap van Amstenrade hem ‘min of meer [was] opgedrongen’ en dat hij ‘zijn idealen hoger [had] gesteld’.³³² Bruinsma lijkt deze wens op te klimmen te baseren op het streven van Max ‘in de jaren twintig een positie in de directie van de Staatsmijnen te verwerven’ en dat hij al eerder diplomaat wilde worden³³³, maar een hoog ambitieniveau lijkt wat in tegenspraak met Max’ eigen waarneming, overigens wel in *hindsight*, dat het noodlot zo veel in het leven van de mens bepaalt en dat hij ook in zijn ‘leven voortdurend hoogst merkwaardige belevenissen [zag] ontstaan die onverwacht en haast onlogisch zijn geweest’.³³⁴ En inderdaad, vaak was Max tot dan toe voor functies gevraagd en slechts weinig lijkt het resultaat van zijn eigen doelbewuste stappen op de carrièreladder. Nog afgezien daarvan blijkt uit niets van de gegevens die voor het onderhavige onderzoek ter beschikking stonden dat Max op de langere termijn geen directiezetel bij de Staatsmijnen had kunnen bekleden en is ook de functie van diplomaat er niet per definitie één die macht en status met zich meebrengt. En laten we ook niet vergeten dat hij in maart 1933, de periode van zijn eerste tastbare contacten met de NSB die voor de buitenwereld bewaard zijn gebleven, net een paar maanden 39 jaar oud was, in die tijd nog vrij jong voor een man die niet alleen kasteelheer was en een aantal jaren deel had uitgemaakt van de Provinciale Staten van Limburg, maar ook burgemeester en die overigens nu ook juist zijn mogelijke carrière binnen de Staatsmijnen had opgegeven voor dat burgemeesterschap.³³⁵ En terwijl hij in dat jaar 1933 zijn toetreden tot de NSB aan het overwegen was, werd Max op 9 juni 1933 ook nog eens tot lid van de Kamer van Koophandel voor de Mijnstreek, afdeling Groothandel verkozen³³⁶, en ongeveer vijf

331 Idem.

332 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 23, 24.

333 Ibidem, 23.

334 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 19.

335 Als voorbeeld: toen de huidige burgemeester van het Overijsselse Hengelo, Sander Schelberg, in juli 2002 benoemd werd tot burgemeester van de gemeente Schermer, was hij op dat moment de jongste burgemeester van Nederland. De op 8 januari 1965 geboren Schelberg was toen 37 jaar oud.

336 ‘Kamer van Koophandel’, *Limburger Koerier*, 9 juni 1933.

minuten nadat hij op de avond van maandag 17 juli van dat jaar als lid was geïnstalleerd tot voorzitter daarvan³³⁷, zodat hij zo langzamerhand tal van maatschappelijke posities en functies in zich verzamelde.³³⁸ Waaronder tal van “zakelijke”, een voorbeeld van de ontwikkeling die de adel had doorgemaakt en nog doormaakte.

De keuze: rooms-katholiek én nationaal-socialist

Hoe zijn innerlijke gemoedstoestand ook geweest moge zijn, blijkbaar was hij nog niet helemaal klaar voor zijn overstap naar de beweging van Mussert. Althans, hij worstelde als katholiek nog met de vele vragen die hij had omtrent de positie die het nationaal-socialisme innam ten aanzien van geloofszaken in het algemeen en het rooms-katholieke geloof in het bijzonder. Weliswaar koos het beginselprogramma van de NSB voor ‘[v]olledige godsdienst- en gewetensvrijheid met bescherming van de Christelijke godsdienst voor het in Europa gelegen deel van het Rijk’³³⁹ en behoorde het ‘Godsvertrouwen’ tot de drie bronnen van het Nederlands nationaal-socialisme³⁴⁰, maar het krachtig staatsbestuur, dat in het leidend beginsel van de beweging een prominente, zo niet centrale plaats was toebedeeld, diende volgens de nationaal-socialisten onafhankelijk te zijn van kerkelijke overheden.³⁴¹ En, zo schreef Max in februari 1933 aan Mussert, het was voor hem als rechtgeaard ‘katholiek zeer moeilijk of beter gezegd niet mogelijk de staat als het opperste gezag te moeten beschouwen’.³⁴²

Hoe dit alles ook zij, Max koos er uiteindelijk voor lid te worden van de NSB. Maar dat dan ook weer niet dan na ampel verder beraad omdat hij worstelde met de vraag of een katholiek de staat als het opperste gezag mocht beschouwen. Hij

337 ‘K.v.K. voor de Mijnstreek. Installatie van de nieuwe voorzitter A. [sic] Graaf de Marchant et d’Ansemburg. Diverse kwesties’ en ‘De nieuwe voorzitter. De K.v.K. voor de Mijnstreek koos tot voorzitter A. [sic] Graaf de Marchant et d’Ansembourg’, *Limburger Koerier*, 18 juli 1933. Het dagblad geloofde niet ‘dat de K.v.K. een slechte keus heeft gedaan. De wijze, waarop de nieuwe voorzitter zijn eerste vergadering presideerde was uitnemend en zal zeker nog beter worden wanneer de voorzitter zich nog beter in de zaken zal hebben ingewerkt. De wijze, waarop de voorzitter de touwtjes strak hield, had onze volle sympathie. Ook de levensloop van de nieuwe voorzitter (...) doet verwachten, dat hij veel voor de K. v. K. zal kunnen doen [omdat] hij reeds lang contact met het industriële en commerciële leven in de mijnstreek had. Een woord van gelukwensen bij zijn benoeming is zeker ook hier niet misplaatst’. ‘Moge de mijnstreek van dit voorzitterschap rijke vruchten plukken’ zo besloot de krant.

338 Zo was Max rond die tijd ook lid van de Raad van Toezicht van de N.V. Internationale Rijn-Maas Hypotheekbank. Zie ‘N.V. Intern. Rijn-Maas Hypotheekbank’, *Limburgsch Dagblad*, 13 april 1933. En blijkbaar werd Max ook als lid van de Kamer van Koophandel ‘gekozen uit hoofde van zijn functie als gedelegeerd commissaris in de Parafin-fabriek van de Bruinkoolgroeve Carisborg en bestuurslid van de Woningbouwvereniging „Tijdig”’ (‘Kamer van Koophandel’, *Limburger Koerier*, 12 juni 1933).

339 ‘Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland’, in: Van Geelkerken, *Voor volk en vaderland*, 457. Dit betreft het vijfde programmapunt.

340 ‘De Bronnen van het Nederlandsch Nationaal-Socialisme’, in: idem, 507, 511-514. De overige twee bronnen waren de ‘liefde voor Volk en Vaderland’ en de ‘eerbied voor de Arbeid’.

341 ‘Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland’, in: Van Geelkerken, *Voor volk en vaderland*, 457. Dit betreft het vijftiende programmapunt.

342 NIOD, NSB-Archief, 249a; brief van 12 februari 1933 van Max aan A.A. Mussert als geciteerd in: Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d’Ansembourg, 17.

correspondeerde hierover met Mussert die hem ook de Brochure Staatsleer no. 3 van de NSB toestuurde en hoopte op diens toetreden daar immers het katholieken dat zich bij de NSB had aangesloten nog klein was.³⁴³

Het *Limburgsch Dagblad* gaf Max in januari 1934 op de voorpagina ‘[b]ij wijze van hoge uitzondering’ vrij uitgebreid de ruimte om zijn besluit toe te treden tot de NSB te rechtvaardigen en toe te lichten en aldus een ‘pleidooi voor het fascisme’ te houden, hetgeen ook tevens de daadwerkelijke kop boven het artikel was.³⁴⁴ De kern van het betoog van Max lag niet zozeer in een opsomming van de punten uit het nationaal-socialistische gedachtegoed die hij positief achtte, als wel in hetgeen hij in de toenmalige maatschappij als uiterst negatief ervoer. Hij meende dat het verschil tussen hem en de redactie van de krant, die ‘indertijd waarderende woorden over de adel [had] geschreven en daaraan voor [hem] en [z]ijn standgenoten zeer sympathieke beschouwingen [had] vastgeknoopt’³⁴⁵, slechts bestaat uit ‘de beoordeling van hetgeen

343 Over de worsteling van Max als katholiek met het nationaal-socialisme (toch wel), uitvoerig, Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 17-22.

344 Graaf M. de Marchant et d'Ansembourg, ‘Een pleidooi voor het fascisme. Une fois n'est pas coutume!’, *Limburgsch Dagblad*, 26 januari 1934. De redactie rechtvaardigt haar besluit als volgt: ‘Deze uitzondering is vooreerst gegrond op het persoonlijk motief, dat de Graaf van Amstenrade de politieke strijd steeds royaal en loyaal voert, zodat het een genoegen is met hem de degen van het geschreven woord te kruisen. En de tweede reden, waarom wij deze Katholieke tegenstander van de R. K. Staatspartij gaarne een vrije meningsuiting gunnen, ligt hierin, dat wij zelfs den schijn willen vermijden, als zouden wij onze lezers niet in kennis durven stellen van de volledige reeks beweegredenen onzer geloofsgenoten, die ‘t Fascisme of Nationaal-Socialisme zijn toegedaan’. Zij voegt hieraan toe ‘het schrijven van de Graaf onverkort en ongewijzigd [te laten] volgen, terwijl wij ons antwoord uitstellen tot het eerstvolgend nummer’. En inderdaad worden in het nummer van de volgende dag, zaterdag 27 januari 1934 maar liefst twee van de vijf kolommen van de voorpagina van het dagblad aan een redactioneel (maar overigens als zodanig niet ondertekend) weerwoord besteed. Het voert in het bestek te ver om verder op de discussie die aldus plaatsvond in te gaan, te meer daar we in het kader van de onderzoeksvraag voornamelijk in de overwegingen van Max geïnteresseerd zijn en niet of minder in die van zijn tegenstanders (ook al zal er vaak sprake zijn van wisselwerking, op actie volgt immers vaak reactie).

345 Idem. Het “adellijk aspect” dat aan Max kleeft komt bij herhaling in het debat tussen hem en de redactie (en schrijvers van ingezonden brieven zoals ene “Romundus”) dat aldus op de voorpagina’s van het *Limburgsch Dagblad* plaatsvindt aan de orde. In de betreffende bijdrage schrijft Max onder meer, in reactie op de blijkbaar hardnekkige suggestie dat hij tot de NSB zou zijn overgestapt omdat hij door de RKSP niet langer verkiesbaar was gesteld voor de Provinciale Staten van Limburg: ‘Maar mij dunkt, dat het toenmalige verdwijnen van de laatste drager van een adellijke titel uit de Provinciale Staten slechts is te beschouwen als een uiterlijk waarneembaar feit van de reeds voltrokken innere ontwikkeling der democratische denkrichting’. In feite vormt dit weer een reactie op een eerdere redactionele bijdrage op de voorpagina van het *Limburgsch Dagblad* van dinsdag 23 januari 1934. Daarin werd een kort ‘hoffelijk schrijven’ van Max ‘aan het hoofd’ van het blad opgenomen (verwijzende naar het antwoord in het blad op weer een eerdere ingezonden bijdrage van “Romundus”) waarop de redactie onder het kopje ‘De Graven van Amstenrade en Katholiek Limburg in het verleden en in het heden’ maar liefst bijna twee volledige kolommen commentaar verschaftte. De krant herhaalde ten behoeve van de ‘geachte inzender’, die dit ‘stellig niet zal zijn ontgaan’, daarbij ook nog even ‘op 8 maart 1931’ de redactionele ‘waardering voor het werk van de Limburgse adel [te] hebben uitgesproken in een Maasbode-artikel [een ander regionaal blad – PJS]’. Het dagblad nam hierbij een tamelijk “pro-adellijk” (en overigens ook conservatief en beperkt democratisch) standpunt in dat blijkbaar voor Max ook mede bewijs was voor genoemde suggestie dat hij tot de NSB zou zijn overgestapt omdat hij door de RKSP niet langer verkiesbaar was gesteld: ‘Reeds destijds, toen er van een Nationaal-Socialistische beweging- in Nederland nog geen sprake was, hebben wij het openlijk en hartgrondig betreurd, dat er door de R. K. Kiezersbond blijkbaar geen rekening meer werd gehouden met de o.i. rechtmatige aanspraken van onze inheemse edellieden op behoud van hun zetels in de Staten van ons gewest. Bij de verwaarlozing van deze aanspraken heeft naar onze mening de veelgeprezen democratie zich van haar minst goede zijde doen kennen door haar ongegronde nivelleringszucht, die wij steeds als een der voornaamste fouten van het hoofdelijk en algemeen kiesrecht hebben beschouwd. Nog een tweede niet minder ernstige fout kwam bij deze gelegenheid aan het daglicht. In het heersende stelsel hecht men veel te weinig waarde aan de oud-Limburgse tradities en miskent al te gemakkelijk de historische rechten en billijkheids-aanspraken van onze adellijke [sic] geslachten.’ Maar juist vanwege de positieve houding ten opzichte van de adel was de teleurstelling van de krant des te groter nu de redactie ‘met smartelijke verbazing kennis [had] genomen van het feit, dat een der afstammelingen van deze graaf de Marchant et d'Ansembourg [bedoeld wordt zijn grootvader die in de Belgische opstand van 1830 een belangrijke rol speelde

„gezond" is en hoe men gezond wordt' en vervolgde:

In dit verschil van zienswijze ligt misschien de diepste kern van het tragisch verschijnsel, dat mensen van de beste wil niet samen kunnen komen. Ik vind het algemeen kiesrecht niet gezond, ik vind de verdeling van het volk in partijen niet gezond, ik vind de strijd der klassen niet gezond, ik vind het niet gezond dat één plus de helft beslist; ik vind het niet gezond dat ieder kamerlid over alle wetsontwerpen moet beslissen, ook al weet hij er niets van, in plaats dat bevoegde ministers — na bij deskundige volksvertegenwoordigers te hebben geïnformeerd — deze beslissing nemen; ik vind het niet gezond, dat een derde van ons volk atheïst is geworden, ondanks onze christelijke regering. Ik vind het niet gezond, dat grote massa's volksgenoten bloot staan aan de meest zedeloze kerk- en staatsondermijnende invloeden van bolsjewistische leraars en marxistische jeugdleiders. Ik vind nog een hoop andere dingen ongezond en zie eenvoudig geen beter middel dan het fascisme om dit alles in orde te brengen. Toen men Hercules gelastte de stal van Augias te zuiveren, begon hij ook niet met een emmer water en een dweil, maar leidde er een gehele rivier door — met succes!

Wat hierin opvalt, is dat de uiteindelijke keuze van Max voornamelijk lijkt ingegeven door hetgeen hij allemaal 'niet gezond' vond, in die aspecten van de toenmalige samenleving waar hij zwaar tegen gekant was. Voor wat betreft de specifieke punten waar de NSB volgens haar beginselprogramma zoal voor stond was hij namelijk veel minder specifiek, zodat zijn keuze op het eerste gezicht veel lijkt op een negatieve, een proteststem, in plaats van op een bewust omarmen van de nationaal-socialistische heilsleer. Weliswaar vinden we veel van zijn maatschappij-kritische zienswijze terug in de keuze van de NSB voor '[b]evordering van een krachtig, in dienst van het algemeen Staatsgezag, onafhankelijk van geldmagnaten, kerkelijke overheden en volksgunst'³⁴⁶ en voor '[h]erziening van het kiesrecht onder uitschakeling van de steeds onzedelijker vormen aannemende en steeds onnutter wordende kiesstrijd', '[o]rganisatie van de natie in corporatiën' en '[o]pruiming en reorganisatie van verouderde en ondoelmatige instellingen'³⁴⁷, maar dat zijn voornamelijk programmapunten die de gewenste staatsrechtelijke hervormingen betreffen. Over andere aspecten van de beginselen van de NSB liet hij zich in die van toetreden minder duidelijk uit, althans niet in de in het kader van deze scriptie bestudeerde literatuur. Zo sprak de allerminst onbemiddelde graaf zich in de geraadpleegde bronnen niet uit over

- PJS] die zo fier op de bres stond voor de vrijheden des volks, die zich thans onder de leiding heeft gesteld, niet van 'n andersdenkend monarch, maar van een protestantse ingenieur van den Utrechtse Waterstaat, dien 't Limburgse volk niet bij vrije keuze tot zijn vertegenwoordiger heeft benoemd, maar die zichzelf zonder enig mandaat heeft opgeworpen, om Nederland en Limburg volgens het volstrekt on-Limburgs en on-Nederlands „Führer-prinzip" de nationaal-socialistische heilstaat binnen te leiden'.

346 'Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland', in: Van Geelkerken, *Voor volk en vaderland*, 455. Het betreft hier het vijfde programmapunt. Als voorbereiding hierop, dan wel verlengstuk daarvan, kan men ook het zestiende punt uit het programma lezen: 'Opvoeding van de jeugd tot zedelijkheid, orde, tucht, burgerzin en arbeidzaamheid. Bevordering van de vorming van leidende, karaktervolle persoonlijkheden in iedere stand en in ieder beroep'.

347 Idem, zesde programmapunt.

het door de NSB gepropageerde tegengaan van ‘[t]e grote ophoping van het bezit in handen van enkelingen’³⁴⁸, noch redeneerde hij met opzichtig nationalistisch betoog, en uitgesproken steun voor het programmapunt dat de ‘verhouding tot de delen van de Dietse stam buiten het Rijksverband (...) zoveel mogelijk (...) de verhouding tussen de delen van het Rijk onderling’³⁴⁹ dient te benaderen. Wellicht was het op Nederland en het Nederlandse, althans Dietse “volk” gerichte extreme nationalisme hem als lid van de internationale adelsgemeenschap, met immers nogal wat familiale banden buiten Nederland, en voormalig Duitser, in zekere zin ook wel wat vreemd (alhoewel hij in ieder geval niets zag in een opgaan van Nederland in het Duitse Rijk of zelfs maar een Groot-germaans verband³⁵⁰), maar het meer socialistische aspect van de NSB, dat toch aan de adel in bepaald opzicht ook wezensvreemd kan worden geacht, bleef een punt waaraan Max niet veel woorden besteedde.

Nu is het wel zo dat Max zich over zijn voorkeuren voor het nationaal-socialistisch gedachtengoed vanzelfsprekend meer en vaker heeft geuit dan enkel in de hiervoor aangehaalde bijdrage in het *Limburgsch Dagblad*. Zo ging hij hierop ook op in in zijn op 1 augustus 1945 afgelegde verklaring en het apologetisch memorandum ‘..... of *MOSKOU*’ uit 1974. Verder correspondeerde hij met talrijke personen en sprak hij op bijeenkomsten van de NSB en voerde hij in de periode 1935 tot en met 1939 als gekozen volksvertegenwoordiger het woord in de Provinciale Staten van Limburg en zowel de Eerste als Tweede Kamer der Staten-Generaal.³⁵¹ Ook ventileerde Max zijn overtuiging in een aantal, veelal bij de *Nederlandsche Nationaal Socialistische Uitgeverij* (NENASU) te Utrecht uitgegeven, brochures waarvan hij de (mede)auteur was.³⁵² Omdat het binnen het bestek van deze scriptie niet goed mogelijk is alle dergelijke bronnen te raadplegen, beperken wij ons voornamelijk tot zijn vroegste ontboezemingen in de Eerste Kamer, immers gedaan relatief kort na zijn overstap naar het nationaal-socialisme van de NSB en in ieder geval vóór de Duitse inval in

348 Idem, 456, dertiende programmapunt.

349 Idem, 455, tweede programmapunt.

350 Heynens, ‘Graaf Maximiliaan’, 122.

351 Max had van 2 juli 1935 tot 18 december 1935 voor de NSB zitting in de Provinciale Staten van Limburg en was van 18 december 1935 tot 8 juni 1937 voor die partij lid Eerste Kamer der Staten-Generaal (en van 8 juni 1937 tot 4 februari 1941 van de Tweede Kamer, waarvan als fractievoorzitter van 1 juni 1937 tot 10 mei 1940). Zie *M.V.E.H.J.M. (Max) graaf de Marchant et d’Ansembourg* (zonder versiedatum), http://www.parlement.com/id/vg091135q2y8/m_v_e_h_j_m_max_graaf_de_marchant_et_d (11 april 2014).

352 *De Katholieke kerk en de realiteiten* (1934), *De vastenbrief en de N.S.B.* (1934), *Veertig jaren. De ondergang van de R.K. Staatspartij* (1935), *Het spel van de politiek met de weermacht* (co-auteur tezamen met A.A. Mussert; 1937) en *Het stelsel Colijn gevonnist: rede gehouden op 19 februari 1937 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (1937).

Nederland van mei 1940 en de daaropvolgende capitulatie.³⁵³ In zijn eerste rede in de Senaat – zijn rol als volksvertegenwoordiger vatte Max overigens zeker niet lichtvaardig op³⁵⁴ - positioneerde Max de nationaal-socialistische visie van de NSB tegenover het heersende, wat hij noemde, ‘demo-liberalisme’ in de samenleving: ‘de Godloosheid van de Staat; de usurpatie van het recht door een kwantitatief ondeskundige meerderheid; het Staatssocialisme of als u wilt de totale Staat en ten slotte de anonimiteit en feitelijke onverantwoordelijkheid van de leiding’.³⁵⁵ Daartegenover stelde volgens Max de NSB

de Godbelijdende Staat, die samen met de Kerk, ieder op zijn terrein, zijn taak vervult, te zorgen voor het geestelijk en stoffelijk welzijn van het gehele volk; in welke Staat de wetten worden vastgesteld na de deskundige afgevaardigden te hebben gehoord, door de leidende functionarissen, daartoe door H. M. de Koningin of haar vertegenwoordigers benoemd, onder volledige persoonlijke verantwoordelijkheid, waar de Staat aan de lagere organen de bevoegdheid laat binnen hun machtsgebieden de wetten vast te stellen, waarin de zg. liberale vrijheid voor goed en slecht wordt teruggebracht tot de vrijheid voor het goede alleen; waarin het contact tussen leider en volk niet belet wordt door tegen elkaar en voor zich zelf vechtende partijen en Parlementen. Dat is de Staat, waarvoor wij strijden, en deze Staat is dus zeer zeker in overeenstemming met onze Christelijke, nationale en historische beginselen.³⁵⁶

In zijn verdere betoog in de Senaat, noemt Max het toenmalige systeem ‘doodziek’ en ‘niet meer in staat nieuw leven in een samenleving te brengen, die tot in het merg is aangetast door het grote kwaad van onze tijd, de zelfzucht, het egoïsme, het kind van de materialistische XIXde eeuw’. Kortom, het is allemaal maar kommer en kwel met die ‘uit Frankrijk geïmporteerde revolutionaire libert e en verdeeldheid’, iets waaraan

353 In zijn op 1 augustus 1945 afgelegde verklaring beklemtoont Max dat naar zijn mening ‘wat betreft de Nat. Soc. Beweging (...) een scherp onderscheid dienen te worden gemaakt t.a. van haar werk en haar optreden voor 10 Mei 1940 en na 15 Mei, In het eerste tijdperk is ze een politieke groep tussen anderen, die het volk binnen de Nederlandse grenzen voor de door haar verkondigde idealen wil winnen. Later, na 15 Mei, voelt ze zich geroepen het Nederlandse standpunt tegenover de bezetter de verdedigen en de positie van Nederland in een door Duitsland beheerst Europa te verzekeren’ (verklaring d.d. 1 augustus 1945, NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg)). Weliswaar valt op het laatste punt nogal wat af te dingen, althans zeker waar het het meer *völkische* gedeelte van de NSB betreft, maar gezien de focus van deze scriptie op de momenten van keuze van de drie respectievelijke objecten ligt het in de rede om de uitingen zo dicht mogelijk bij het moment dier keuze te zoeken.

354 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 40. Volgens Bruinsma ‘nam [hij] zijn taak als kamerlid uiterst serieus’.

355 *Handelingen Eerste Kamer der Staten Generaal*, 25ste vergadering, 6 februari 1936, 261. Tevens werd de integrale rede als ‘woordelijk verslag uit de handelingen’ afgedrukt in *Volk en Vaderland* van 15 februari 1936. Beide teksten zijn inderdaad identiek, inclusief de interrupties van onder meer de Kamervoorzitter en De Savornin Lohman. Voor wat betreft het begrip ‘demo-liberaal’ meent Max in zijn betoog dat dit niet is verzonnen door de NSB maar reeds werd gemunt door anderen buiten de NSB. Overigens is het voor een hedendaags lezer, min of meer bekend met de wijze van communicatie binnen de Staten Generaal van tegenwoordig (en met name van die in de Tweede Kamer) wel grappig om te lezen dat de Kamervoorzitter Max verzoek zich te matigen in zijn ‘uitingen tegenover andere partijen’ terwijl diens standpunt *in casu* enkel was dat er sprake was van een ‘gods-dienstige crisis, zoals deze zich uit in een steeds groter afkeer van de kerkgenootschappen, sterk in de hand gewerkt door het bestaan der confessionele partijen, die van de godsdienst een politiek instrument hebben gemaakt’ (ibidem, 262). Het lijkt mij onwaarschijnlijk dat laatstgenoemde uitspraak een hedendaagse Kamervoorzitter nog zou nopen tot een dergelijke waarschuwing ...

356 Idem.

volgens Max slechts de ‘jonge’ NSB verandering kon aanbrengen omdat zij ‘de verhoudingen in onze samenleving wil regelen volgens de wetten van God en de natuurlijke orde’ en om die reden ‘in staat [was] een volk te vervullen met de geest van enthousiasme, nodig om de offers te dragen, die aan het begin van ieder nieuw tijdperk, van iedere vooruitgang staan en moeten staan’.³⁵⁷

Al met al lijkt de houding van Max nogal aan te sluiten om de conservatieve

HET GEZIN DE MARCHANT ET D'ANSEMBOURG IN HUISELIJKE KRING ROND DE HAARD VAN AMSTENRADE

stroming die Havenaar in zijn studie over de vooroorlogse NSB beschrijft, een ‘beweging van vooral behoudzuchtige patriciërs, van notabelen en aristocraten die vreesden dat een overdaad aan liberale modernisering tot een aantasting van hun maatschappelijke positie zou leiden’.³⁵⁸ Anders, echter, dan de ‘beweging’ die Havenaar beschrijft had Max’ conservatisme een confessionele

basis (diens rooms-katholieke achtergrond in het licht van zijn keuze voor de NSB komt hierna nog kort ter sprake) en had de NSB wel degelijk ‘[e]igen staatkundige ideeën over een niet-democratische orde’.³⁵⁹ Het is hierbij frappant te zien hoe de kasteelheer Max met zijn landgoederen, nazaat van één van de meest bemiddelde Nederlanders zoals wij zagen, zich zo afzet tegen het verfoeid materialisme. In de algemene beschouwingen van de Eerste Kamer in februari 1936 stelde de fractievoorzitter van de RKSP, mr. W.M. Van Lanschot (1869-1941), mede naar aanleiding van de *maiden speech* van Max in de Senaat de dag daarvoor, onder meer het standpunt van de NSB ten aanzien van privé-bezit ter discussie. Met verwijzing naar de door de beweging uitgegeven Brochure 4 waarin stond dat ten ‘aanzien van het stoffelijk bezit (...) het individu leenman [is] van de door de Staat vertegenwoordigde gemeenschap’, concludeert hij: ‘Een communist zou het hem niet kunnen verbeteren!’.³⁶⁰ Het is,

³⁵⁷ Idem.

³⁵⁸ Havenaar, *De NSB*, 57.

³⁵⁹ Idem.

³⁶⁰ *Handelingen Eerste Kamer der Staten Generaal*, 26ste vergadering, 7 februari 1936, 279. Omdat de rede van Max de vooraf-

wellicht gegeven het jaar waarin de uitspraken werden gedaan, minder verrassend dat Max in zijn weergave en verdediging van het nationaal-socialisme van de NSB geen antisemitische uitspraken deed, noch zinspeelde op een Groot-Germaanse gedachte (laat staan een opgaan van Nederland in Groot-Duitsland, een richting waar Ernst van Rappard en zijn NSNAP voor stonden), welke beide voorkeuren zich in later jaren althans toch wel bij een gedeelte van de NSB-aanhang zou ontwikkelen. Toen hij op 30 april 1945 na zijn gevangenneming ... in Maastricht onder bewaking werd gesteld, bevestigde Max zich in 1933 op eigen initiatief bij de NSB aangesloten te hebben omdat er naar '[z]ijn mening één gevaar dreigde namelijk de overheersing van het Communisme tegen welk gevaar naar [z]ijn mening de democratie niet opgewassen zou zijn. Hiertegenover moest een sterke partij worden gevormd die het particulier bezit waarborgde'.³⁶¹ In zijn op 1 augustus 1945 afgelegde verklaring bracht hij onder meer het Groot-Germaanse gedachtegoed en antisemitisme, ter verdediging en *after the fact*, wel aan de orde:

Weliswaar zijn een aantal punten in het programma der N.S.D.A.P. ook in dat van de N.S.B. te vinden, maar bij nader toezien blijkt, dat dit de economisch-sociale punten zijn alsmede die welke betrekking hebben op het omvormen van het parlementaire [sic] in een autoritair regime. De laatstgenoemde punten zijn echter evengoed te vinden in het fascistisch programma, waartegen de eerstgenoemde reeds lang door Quadragesimo Anno geëist werden (...). Juist de fundamentele programmapunten van Hitlers Partij ontbreken bij Mussert. Ik noem het rassenprincipe, het jodenprobleem, het Staats-absolutisme (gut ist was dem Volke nützt, schlecht was dem Volke schadet) en het völkische principe, waardoor de Staat slechts als een, aan het in de Partei georganiseerde volk, ambtenarenapparaat wordt beschouwd. Daartegenover kent de N.S.B. het beginsel der suprematie der blanke rassen daarin die der germaanse ras- [sic] boven de andere principieel niet en kan het ook met het oog op Indië niet aanvaarden. In het begin en ook nog later hebben joden deel uitgemaakt van de Beweging in is de tegenstelling eerst door de actie der joden tegen de Beweging ontstaan [in het met schrijfmachine opgestelde 'eensluitend afschrift' van Max' handgeschreven verklaring is de zinsnede over de 'actie der joden' onderstreept – PJS]. Ook het staatsabsolutisme verwierp Mussert en bleef daartegenover steeds het goddelijk en het natuurrecht als hoogste wet erkennen. Tenslotte was de Leider der N.S.B. in zijn hart minder "völkisch" en meer "etatistisch". In dat opzicht stond hij dichter bij Mussolini [sic] dan bij Hitler en bewonderde eerstgenoemde misschien oprechter dan de Führer. (...) Zeer groot was bij Mussert de eerbied voor godsdienst en gewetensvrijheid (...).³⁶²

Een en ander zou hem er overigens in oktober 1942, gedurende de Duitse bezetting, niet

gaande dag 'nu juist niet' 'bepaald vriendelijk [was] voor de Katholieke Staatspartij' had Van Lanschot in zijn antwoord in tweede termijn al aangekondigd: 'Hij zal dan ook wel van mij niet verwachten, dat ik tegenover hem zoetsappig zal zijn' (ibidem, 278).

³⁶¹ NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg), Proces Verbaal 902 van 30 april 1945.

³⁶² NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg), verklaring d.d. 1 augustus 1945.

van weerhouden als zogenaamd ‘begunstigend lid’ toe te treden tot de Germaanse SS in Nederland,³⁶³ een lidmaatschap dat overigens volgens eigen verklaring niet langer dan zes weken duurde omdat het ‘spoedig was gebleken, dat de beloften ter leiding holle frasen bleken te zijn’.³⁶⁴

Maar waarom koos Max voor de NSB in plaats van voor een voor hem als overtuigd katholiek wellicht logischer stap als bijvoorbeeld zijn steun te geven aan de fascistische priester Wouter Lutkie (1887-1968) of zich bij het Zwart Front van de eveneens katholieke Arnold Meijer (1905-1965) aan te sluiten. Hierbij dient niet vergeten te worden dat veel katholieken, en zeker die van politiek behoudende huize, de in 1931 door Paus Pius XI uitgevaardigde encycliek 'Quadragesimo anno' over de aanpassing van de sociale orde (en waarin een zekere vorm van corporatisme werd bepleit) positief tegemoet traden. En daarin waren ook punten geadresseerd waarover Max zich nu juist op kon winden zoals de ‘klassenhaat’, iets waaraan de staatkundige organisatie in de corporatieve ordening’ nu juist een einde zou kunnen maken.³⁶⁵ Zoals we al zagen, lijkt Bruinsma in zijn biografie van de graaf de suggestie te wekken dat Max omhoog wilde op de maatschappelijke ladder en er wellicht daarom ook niet rouwig om was dat hij vanwege zijn NSB-lidmaatschap in 1934 zijn burgemeesterschap van Amstenrade moest opgeven:

Toen hij in 1925 burgemeester werd van het tweeduizend inwoners tellende Amstenrade, was dit niet de functie die hij voor ogen had gehad. Nu zag hij zijn kans schoon om binnen de NSB een hoge positie te bereiken.³⁶⁶

Kortom, Max had ‘een ambitie die verder reikte dan het burgemeesterschap van Amstenrade en zag (...) in de NSB, die op dat moment explosief groeide en reeds 22.000 leden telde, een mogelijkheid zijn ambitie en idealen waar te maken’.³⁶⁷ Een

363 NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg), lidmaatschapskaart met nummer 181, insigne A 1127 voor lidmaatschapsjaar 1943. Het lidmaatschap bedroeg voor hem f25,- (lidmaatschapsbijdragen waren inkomensafhankelijk, net als bij de NSB). Zo bedroeg zijn contributie aan de NSB (met her ronde stamboeknummer 20000) vanaf 15 december 1933 f30 per maand.

364 NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg), proces verbaal 902a. Max gaf bij dit verhoor aan dan hij niet meer over schriftelijke bewijsstukken van zijn opzegging beschikte, maar herinnerde de verbalisant er wel aan dat het NSB-functionarissen in januari 1943 werd verboden nog langer begunstigend lid van de Germaanse SS te zijn. Zie over het begunstigend lidmaatschap van de (Nederlandse) SS (uiteindelijk zouden er circa 4.000 van dergelijke donateurs – want dat waren het eigenlijk – zijn, met inbegrip van Julia op ten Noort die in het derde hoofdstuk zal worden besproken): Bas Kromhout, *De Voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam / Antwerpen 2012) 168-169, 343-345.

365 Vgl. Graaf M. d'Ansembourg, *40 jaren! De ondergang van de R.K.S.P.* (Utrecht z.j.) 12-13. De tekst van de encycliek kan men overigens vinden op de website van het Vaticaan op http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_lt.html - een Engelse vertaling is daar eveneens beschikbaar.

366 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 23.

367 Ibidem, 24.

ambitieuze *Draufgänger* dus, die de NSB zag als een bij uitstek geschikte, door Mussert voortgeduwde kruiwagen die hem in staat zou stellen “oben zu bleiben”? Of een idealist die meende zijn maatschappijvisie enkel via een grotere beweging tot werkelijkheid te kunnen brengen? Het lijkt niet goed mogelijk de vraag definitief te beantwoorden; de enige die dat met zekerheid zou hebben kunnen bevestigen zou Max zelf zijn geweest. En ook dan kan men er nimmer zeker van zijn dat wat wordt gezegd of geschreven overeenstemt met wat wordt gedacht en beleden.

Adellijk nationaal-socialistisch doorgeefluik

In de sententie waarmee het Bijzonder Gerechtshof Gerechtshof ‘s-Hertogenbosch initieel tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeelde (terwijl de doodstraf was geëist) overwoog het rechtscollege onder meer dat het Hof niet de indruk had gekregen, ‘dat verdachte in de Beweging [de NSB – PJS] scheppend werk heeft verricht, doch veeleer de leiding doorgaf die hem van bovenaf gegeven werd’.³⁶⁸ De naoorlogse procesgang betrof vanzelfsprekend primair³⁶⁹ het gedrag van Max vanaf het moment der Duitse bezetting, dus vanaf mei 1940. Omdat het accent van deze scriptie ligt op de jaren tot en met de (in alle drie de gevallen) definitieve keuze voor het nationaal-socialisme, valt de periode vanaf december 1933 eigenlijk buiten het bestek van ons onderzoek.³⁷⁰ Toch zullen we hieronder nog kort memoreren hoe het Max verder verging, waarbij de nadruk overigens ook zal blijven liggen bij die aspecten die zijn rol als edelman benadrukken (of juist niet).

Nadat hij het lidmaatschap van de NSB had verkregen, werd Max al snel actief binnen de beweging. Zo werd hij al vrijwel onmiddellijk groepsleider en nam hij, zoals we zagen, plaats voor de partij in de Provinciale Staten en in de Eerste en daarna, vanaf 8 juni 1937, de Tweede Kamer der Staten Generaal.

Ondertussen onderhield Max zijn contacten met zijn adellijk netwerk in Duitsland. Zo feliciteerde hij in een brief van 30 juni 1937 Freiherr Kuno von Eltz, wonende op Burg Wahn bij Keulen, (die hij *dutzt*) met het feit dat deze 'inzwischen auch an die Spitze der Bauern Organisation in Westfalen gekommen' is en vervolgde:

³⁶⁸ Bijzonder Gerechtshof ‘s-Hertogenbosch, derde kamer te Roermond, 29 april 1946 - 74914 (NA-CABR BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg)

³⁶⁹ Van landverraderlijke activiteiten voorafgaande aan de Duitse inval bleek in het geval van Max geen bewijs te zijn.

³⁷⁰ De docotoraalscriptie van Bruinsma bevat immers ook voldoende details die hier niet herhaald behoeven te worden.

Wir sind hier nach wie vor im Kampf, der durch das nicht restlos befriedigende Ergebnis der Wahlen nicht leichter geworden ist. Man muss und wird weiterarbeiten und hoffen, dass es hier einmal ebenso glückt wie bei Euch',

eindigend met een 'national Sozialistischer Gruß' en een hartelijk 'stets Dein'. De *Freiherr* met wie Max zo amicaal communiceerde heette voluit Kuno Heinrich Franziskus Maria Hubertus Reichsfreiherr und Edler Herr von und zu Eltz-Rübenach (1904-1945) en was al in 1928 NSDAP-lid geworden. In 1936 was hij toegetreden tot de SS waarbinnen hij uiteindelijk de rang van *Brigadeführer* zou bereiken.³⁷¹ Daar de moeder van deze Kuno een *Freiin* von Fürstenberg was, is het aannemelijk dat hier sprake was van een (ver) verwantschap met Max' echtgenote.³⁷² Max' goede band met de eveneens nationaal-socialistische *Freiherr* betekent overigens zeker niet dat ook zijn overige Westfaalse (rooms-katholieke) standsgenoten zijn keuze voor deze politieke richting en ingeslagen weg konden billijken. Althans, zo valt op te maken uit een open brief aan de Westfaalse adel (overigens wel uit 1942, dus na de Duitse bezetting van Nederland en ongeveer drie jaar na het begin van de Tweede Wereldoorlog) waaruit Bruinsma in zijn biografie van de graaf citeert:

Von verschiedener Seite erreichen mir in letzter Zeit Mitteilungen aus den hervorgeht dass versucht wird, meine Ehre und meinen Guten [sic] Namen bei den Standesgenossen im Rheinland und Westfalen zu untergraben. Die Beschuldigungen werden nicht offen ausgesprochen, sondern als Flüsterpropaganda herumgetragen. Dazu kommt, dass man

371 Wikipedia, 'Kuno von Eltz-Rübenach' (versie 30 maart 2013 om 20:23 uur) op http://de.wikipedia.org/wiki/Kuno_von_Eltz-R%C3%BCbenach (1 september 2013). De ouders van deze Kuno waren Klemens Joseph Hubertus Maria Blasius Freiherr und Edler Herr von und zu Eltz-Rübenach (1862-1932) en Leonie Freiin von Fürstenberg (1874-1941). Een broer van Klemens' vader, dus een oom van Kuno, was Peter Paul Raimund Freiherr von Eltz-Rübenach (1875-1943). Deze Paul was weliswaar geen aanhanger van de republiek van Weimar en bleef ook na de machtsovername door de NSDAP op 30 januari 1933 op zijn post als rijksminister van verkeer en postdiensten, maar hij was, anders dan zijn neef, het nationaal-socialisme niet toegedaan. Hij was een aanhanger van de monarchie en wellicht van een corporatieve staat, maar kwam als conservatief rooms-katholiek mede door anti-confessionele houding van de Duitse nationaal-socialisten steeds meer in conflict met de machthebbers van het nieuwe regime. Uiteindelijk kwam het in 1937 tot een breuk en gaf hij zijn ministerschap op. Vanaf dat moment steunde hij de nationaal-socialisten niet langer. De laatste jaren van zijn leven waren mede daardoor niet gemakkelijk met als dieptepunt het sneuvelen van zijn enige zoon, Kuno, aan het oostfront, nog geen 18 jaar oud (Anna Budde, 'Peter Paul Raimund Freiherr von Eltz-Rübenach (1875-1943), Reichsminister', *Portal Rheinische Geschichte* [versie 27 maart 2013] op <http://www.rheinische-geschichte.lvr.de/persoenlichkeiten/E/Seiten/PeterPaulRaimundFreiherrvonEltz-Ruebenach.aspx> [2 oktober 2013] en 'House of Eltz', *Almanach de Saxe Gotha*, Higher Nobility of Europe, Volume VII - Part III [zonder versiedatum] op <http://www.almanachdegotha.org/id195.html> [2 oktober 2013]). Overigens wordt de familie Von Eltz in het boek van Malinowski niet genoemd.

372 De moeder van Kuno stamde uit een tak von Fürstenberg-Stammheim terwijl de Von Fürstenberg's van de voorouders van Max' echtgenote genoemd worden in verband met het slot Körtlinghausen in het Sauerland in Westfalen (met de bouw waarvan overigens in 1714 door de familie Von und zu Weichs was begonnen) en met het zich eveneens in het Sauerland bevindende slot Herdringen (waar Max zich in de einddagen van de nationaal-socialistische heerschappij bij zijn schoonfamilie schuilhield, zoals we nog zullen zien). Beide kastelen bevinden zich overigens nog immer in het bezit van leden van de familie Von Fürstenberg. Het slot Stammheim bevindt zich in de buurt van Keulen en werd in 1818 door *Freiherr* Theodor Hermann Adolf von Fürstenberg-Neheim aangekocht en zo ging het via diens zoon, die in 1797 op eerdergenoemd slot Herdringen geboren Franz-Egon von Fürstenberg-Stammheim, totdat het in 1928 door de stad Keulen werd gekocht (en in 1944 in vlammen opging) naar deze tak van de familie ('Schlosspark Stammheim Kunst 2013' [zonder versiedatum] op <http://www.schlosspark-stammheim.com/#/Schloss> [2 oktober 2013]). Het voert in het kader van deze scriptie te ver om de precieze relaties tussen Max' echtgenote en de moeder van Kuno uit te zoeken, maar hoe ver verwant ook, Max zal zeker verwantschap hebben gevoeld, te meer daar immers (in zijn eigen woorden) 'een groot gedeelte van deze families (...) sterk georiënteerd' is met veel 'onderlinge contacten' (d'Ansembourg, of *MOSKOU*, 10), zodat je bijna van één grote adellijke familie zou kunnen spreken.

die Beschuldigungen nicht nur gegen mich selbst, sondern auch gegen meine Frau richtet und ich daher auch Ihren guten Namen zu schützen gezwungen bin.³⁷³

De klacht zou enerzijds zijn dat Max door zijn NSB-lidmaatschap zijn Nederlandse vaderland verraadde en anderzijds dat ‘men [vond] dat een goed katholiek geen lid van de NSB kon zijn’, zodat de graaf ‘gemeden werd door de katholieke adel’.³⁷⁴ Helaas citeert Bruinsma Max enkel voor wat betreft diens verdediging tegen de aantijgingen van landverraad, maar geeft hij niet aan of, en zo ja hoe, hij zich verweerde tegen de adellijke ‘beschuldigungen’ aan zijn adres dat hij zich als katholiek van lidmaatschap van de NSB had moeten onthouden.³⁷⁵ Dat laatste aspect is wel interessant omdat de Westfaalse adel een uitzondering lijkt te vormen op de algemene aanname dat in Duitsland de

Protestant aristocracy had a greater affinity for Nazism, while the Catholic aristocracy kept their distance, at least relatively. More recent studies, however, suggest that this argument is too simplistic. What may have been true for most of the Bavarian aristocracy certainly did not apply to the Catholic aristocracy of Westphalia.³⁷⁶

En los daarvan zal hij in ieder geval niet ‘gemeden’ zijn door de Nederlandse katholieke adel die net als hij voor het nationaal-socialisme hadden gekozen. Van de in de inleiding genoemde edellieden werden in ieder geval de beide broers Von Böninghausen en baron de Wijkerslooth de Weerdensteijn als behorende tot het rooms-katholieke geloof gerekend. In de voor deze scriptie bestudeerde bronnen werden echter geen correspondentie of andersoortige contacten met Max en dit drietal aangetroffen, zodat het er niet op lijkt dat zij wat betreft de discussie omtrent catholicisme en NSB-lidmaatschap gezamenlijk optrokken.³⁷⁷

373 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 75. Bruinsma citeert hier blijkens zijn voetnoten 248 en 249 (in de notenlijst op blz. 101 abusievelijk genoemd onder 247 en 248) uit de januari 1942 gedateerde open brief die zich in het privé-archief d'Ansembourg bevindt in het dossier Persoonlijke Stukken. Ik heb de open brief om eerder genoemde reden niet in kunnen zien en ook niet kunnen achterhalen in welke publicatie (de brief was immers ‘open’) hij was opgenomen, zo dat dat al het geval was.

374 Idem.

375 Idem. Bruinsma geeft hier aan dat Max zijn lidmaatschap ‘allesbehalve landverraad’ vond om dat hij het ‘[n]a het vertrek van de koningin naar Engeland ‘meende dat “höchste Pflicht der NSB und ihres Führers Mussert ihrem Volk gegenüber war es daher, die Organisation des neuen Hollands im zukünftigen Europa auf sich zu nehmen”. Het landverradelijke element speelde natuurlijk nog niet in de discussie in het midden van de jaren dertig toen Max zich openlijk tot het nationaal-socialisme van de NSB bekeerde, alhoewel ook toen al door zijn critici op de gebeurtenissen in Italië en Duitsland werd gewezen.

376 Conze, ‘The German aristocracy’, 138.

377 De Wijkerslooth trad ook pas in oktober 1940, dus na de Duitse inval van ons land, toe tot de NSB, overigens net als Max met een politiek “verleden” binnen de RKSP. Ook hij had zich tegen, net als Max al eerder had gedaan, het ‘politieke catholicisme’ gekeerd. Daarover zie: Tijn Sinke, Willem de Prater. Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn en collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog (scriptie Onderzoeksseminar III, Universiteit Utrecht 2013) 29. Overigens werd jhr. Egon von Böninghausen in augustus 1941, tot die tijd burgemeester van Tubbergen, door Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart ter vervanging van de eervol ontslagen mr. A. E. Baron van Voorst tot Voorst benoemd tot commissaris van de provincie Overijssel. Als mede provincie-commissaris zal Max dus wel “zakelijke” contacten met deze Von Böninghausen hebben onderhouden.

Gezien het netwerk waarover Max beschikte, zowel binnen de adel als in de katholieke kerk, had de Leider van de NSB, Anton Mussert, de hoop op Max gevestigd als “diplomaat” voor de beweging. Zo werd verwacht dat Max een bisschoppelijk verbod op NSB-lidmaatschap (dat volgens geruchten eind november 1933 al in voorbereiding zou zijn) zou kunnen voorkomen. De pogingen van Max zouden op niets uitlopen – het bisschoppelijk mandement van 1934 ontraadde katholieken lid van de NSB te worden en dat van 1936 verbood het en sloot daarmee hen die zich niet aan het verbod hielden (zoals Max) uit van het voor katholieken zo belangrijke sacramenten (Max zou vanaf die tijd over de grens zijn kerkelijk zielenheil zoeken).³⁷⁸ Zijn rol als een soort buitenlandspecialist van Mussert zou hem in dit opzicht ook steeds meer in het vaarwater van Meinoud Rost van Tonningen brengen die zich, na zijn werkzaamheden voor de Volkenbond in Wenen, eveneens vaardigheden op het gebied van buitenlandse zaken toedichtte. De relatie tussen beiden was niet goed en zou dat ook niet worden, zeker niet toen in 1937 Mussert besloot de relatie met de nationaal-socialisten in Duitsland aan Rost toe te vertrouwen in plaats van aan Max. Vlak voor de Duitse inval in Nederland, op 3 mei 1940, werd Rost van Tonningen net als een groot aantal andere NSB’ers (zoals ook Julia op ten Noort die in het volgende hoofdstuk aan de orde zal komen) uit voorzorg geïnterneerd. Deze zou het Max nogal verwijten dat hij het pas op 9 mei in de Tweede Kamer voor zijn fractiegenoot opnam hetgeen de toch al tamelijk slechte relatie bepaald niet ten goede kwam. Hierbij moet in het achterhoofd worden gehouden dat Max en Rost van Tonningen ook twee verschillende richtingen binnen de NSB vertegenwoordigden: Rost beledde de Groot-Germaanse, *völkische* richting, terwijl Max tot de meer oorspronkelijke, gematigde factie van de beweging behoorde. Nadat de Duitse bezetter op 15 mei 1940 het bestuur van Nederland had overgenomen nam ook de rol en invloed van Max binnen de NSB snel af. Rost van Tonningen en de zijnen genoten nogal wat steun van een deel van de bezettende macht (met name dat deel waar de invloed van de SS groot was) zodat het lijkt alsof Mussert hem in het spel om de macht slachtofferde. Max werd althans in februari 1941 in de functie van Commissaris van de provincie Limburg gemanoeuvreerd en vanaf dat moment was zijn rol binnen de landelijke NSB zo goed als uitgespeeld.

378 Over het ‘diplomatieke offensief van D’Ansembourg’ zie Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 369 e.v.

Het lijkt wel dat Max zijn rol als Commissaris tamelijk serieus nam, maar daarbij was hij niet onpartijdig en hield hij onder meer redevoeringen ten faveure van de Duitse bezetter en de NSB en stimuleerde hij het vertrek van burgemeesters die hem niet welgevallig waren. Hij “regeerde” dus op autoritaire wijze hetgeen niet enkel bij het leiderschapsbeginsel van het nationaal-socialisme paste, maar ook bij hem zelf, immers gewend als kasteelheer door “zijn onderdanen” op handen gedragen te worden. Gedurende zijn periode als Commissaris van Limburg lijkt Max ook een onverminderd standsbesef te hebben behouden, ondanks het feit dat hij de ontvangers van zijn NSB-interne correspondentie natuurlijk, zoals van NSB-leden verwacht werd, wel met de aanhef ‘kameraad’ of ‘kameraadske’ begroette. Een voorbeeld van een dergelijk dedain ten opzichte van “lagere standen” treffen we aan in zijn correspondentie met jhr. Daniël de Blocq van Scheltinga in diens hoedanigheid als Hoofd van de Afdeling Algemene Zaken van de NSB over een wel zeer onbenullige aangelegenheid (en zeker triviaal bezien in het licht van de miljoenen die in die tijd het slachtoffer werden van vervolging en oorlogsgeweld): het vinden van een geschikte provinciaal voorzitter van het jachtchap. In februari 1941 had de Duitse bezetter verordening 41/1941 uitgevaardigd teneinde niet-commerciële verenigingen en stichtingen gelijk te schakelen. In dit kader waren de Nederlandse Jachtvereniging „Nimrod” en de Nederlandse Jagersvereniging door de krachtens de verordening benoemde commissaris³⁷⁹ ontbonden en het bestuur van de Algemene Nederlandse Jagersvereniging van zijn functie ontheven onder gelijktijdig opdragen van de algemene leiding daarvan aan mr. K.J.G. baron van Hardenbroek (1890-1963) en jhr. E.L.M.Th.J. von Bönninghausen (1899-1943).³⁸⁰ De

379 Dit was Hans Werner Müller-Lehning (1895-1945), een NSB-lid met stamboeknummer 3458.

380 Laatstgenoemde, Egon, was NSB-burgemeester van Tubbergen (NSB-stamboeknummer 93861) tot 10 augustus 1941 toen hij werd benoemd tot Commissaris der provincie Overijssel, en dus collega van Max. Hij behield deze functie tot 26 februari 1943, de dag dat hij bij Salino (in de Oekraïne in de toenmalige Sovjet Unie) als soldaat van de Waffen-SS sneuvelde. Hij was een broer van het NSB-Eerste Kamerlid jhr. mr. E.J.B.M. von Bönninghausen tot Herinkhave (1900-1973). Beide jonkheren waren, net als Max, rooms-katholiek. Anders dan deze Egon was Karel Johan Gijsbert baron van Hardenbroek geen NSB'er. Hij was van 1925-1955, dus ook gedurende het grootste gedeelte van de bezettingstijd, burgemeester van Bennebroek (tegenwoordig gemeente Bloemendaal). In 1944 zou hij zijn ongedogen omdat hij ‘niet meer [wilde] meewerken aan nog meer opvorderen van mensen en materiaal voor de Duitse Wehrmacht’. Vanaf dat moment tot 1946 was hij niet actief als burgemeester van Bennebroek. Na de bevrijding werd de burgemeester vervangen door jhr. J.P.W. van Doorn en ‘tijdelijk geschorst. men verweet hem dat hij vriendschappelijk omging met leden van het Duitse leger. Dat hij samen met jhr Von Bönninghausen (NSB'er) een nieuwe jachtvereniging had opgericht. hij had tevens burgers oproepen voor het verrichten van werkzaamheden voor de Duitsers. Toch was dit niet voldoende om de burgemeester te veroordelen, te berispen of te ontslaan. van Hardenbroek had ook als dijkgraaf van de Haarlemmermeer, een illegaal dijkleger opgericht om onderwaterzetting van de polder door de Duitsers te voorkomen. Hier was men zeer positief over’ (zie: *1944-1945 Bennebroek*, respectievelijk ‘1944’ en ‘Herstel burgerbestuur’, versie 19 maart 2014, op <http://1940-1945.bennebroek.nl/> (13 mei 2014). Op deze website bevindt zich ook een kopie van de korte toespraak waarmee Van Hardenbroek zich op 4 april 1946 tot de gemeenteraad richtte en waarin hij onder meer inging op ‘wat er precies gebeurd is. Ik [heb] een afschuwelijke tijd achter de rug. Toen (...) wij ons opmaakten (...) om met U allen de bevrijding te vieren, en de ellende in de oorlogsjaren een ogenblik af te schudden, werd mij dat verboden. Bennebroek, heel Nederland, heel de wereld vierde feest; als bannelingen, als uitgestoten werden wij uit de gemeente geweerd. Waarom? omdat ik U, waarde dorpsgenoten, niet eerder in de steek had gelaten, U niet eerder aan de willekeur van een N.S.B.er had prijsgegeven, U niet eer-

Bloq had dientengevolge het verzoek aan Max om verschillende namen uit de provincie op te geven van geschikte kandidaten voor het provinciaal voorzitterschap van het jachtschap, waarbij lidmaatschap van de NSB geen vereiste hoefde te zijn, maar iemand met een uitgesproken anti-Duitse of anti-nationaal-socialistische mentaliteit hiervoor ‘natuurlijk’ niet in aanmerking kwam.³⁸¹ In zijn antwoord laat Max verschillende personen uit de provincie de revue passeren. Tekenend is daarbij de wijze waarop één van hen die nu juist door Max niet geschikt wordt geacht door hem wordt gekenschetst. Die eerste persoon die hij in zijn briefje noemde was de toenmalige voorzitter van de afdeling Limburg van de Nederlandse Jachtvereniging, de heer Daemen [sic], burgemeester van Geleen³⁸²:

Afgezien van het feit, dat deze man geen vierkante meter grond bezit en allerminst “heer” is, is hij een van de vooraanstaande figuren van de Rooms-Katholieke Staatspartij en tot 10 mei 1940 een der felste tegenstanders van de N.S.B.

Tegenstander van de NSB. Maar ook: geen “heer”!³⁸³ Hij behandelde vervolgens eerst nog een aantal niet in aanmerking komende personen, zoals zijn broer Rudolf met wie hij geen contact meer had vanwege zijn NSB-lidmaatschap³⁸⁴, een directeur van het slachthuis in Venlo en een bierbrouwer. Vervolgens gaat hij na wie dan wél in aanmerking zouden komen, en noemt daar met name kandidaten uit de hem meer vertrouwde adellijke stand. Na de suggestie het provinciaal leiderschap zelf maar op zich te nemen, zoals Schmidt ook zou hebben gewild, te hebben verworpen (hij beschikt over weinig tijd en is ‘bovendien niet zo’n grote jager-vakman’), suggereert hij een ‘baron H. de Loe van kasteel Meer, vroeger Duits officier (vlieger), doch geboren Nederlander. Helaas spreekt hij op zijn best Limburgs zodat hij moeilijk kan optreden. Als jager is hij goed en tijd zal hij ook hebben. Hij zal dus in het bestuur passen’.³⁸⁵ De

der mijn bemiddeling tegen de Duitse tirannie had ontzegd’. De baron ging vervolgens verder op een en ander in, waarbij hij tevens het feit noemde dat hij ‘het hoofd van de gemeenschappelijke Ned. Jagers’ was geweest en er vanuit die achterban ‘van de 12000 jagers [maar] één klacht’ was geweest over zijn houding gedurende de bezettingstijd, die ook nog eens ‘volkomen ongegrond [was] bevonden’. Een burgemeester in oorlogstijd, om erger te voorkomen ...

381 NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d’Ansembourg), brief jhr. D. de Blocq van Scheltinga aan ‘kameraad’ Max van 11 juni 1941.

382 Dit betrof de heer F.A.L.M. Damen die daar van 1920 tot 1951 burgemeester was.

383 In een brief van Max aan De Blocq van 19 juli 1941 over de benoeming van de *Gau-Jägermeister* Limburg, zoals hij de functie toen noemde, nuanceert hij het beeld wat door aan te geven dat Damen enkel om politieke redenen niet acceptabel kon worden geacht (NA-CABR 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d’Ansembourg))

384 Rudolf Leonhardus Hubertus Josephus Maria graaf de Marchant et d’Ansembourg, heer van Neubourg (1884-1952) was de tweede zoon van het gezin (de oudste broer van Max was Oscar). Rudolf was tot aan zijn overlijden kamerheer i.b.d. van koningin Juliana en, daarvoor vanaf 1925, van koningin Wilhelmina.

385 Dit zal Henri Frédéric Georges Hubert Maximilien Marie Ghislain baron de Loë (1896-1942), heer van Mheer, hebben betroffen. Diens zuster, Christine Sophie Dorothée Pauline Françoise Hubertine Marie Ghislaine barones de Loë (1895-1992) was overigens in 1919 getrouwd met Max’ in de vorige voetnoot genoemde broer Rudolf.

eigenaar van kasteel Geysteren, de baron J. de Weichs te Wenne ‘zou op den duur wel bruikbaar zijn en in het bestuur een plaatsje kunnen innemen’ maar is ondanks het feit dat hij een ‘steunpilaar [is] van het Limburgse landschap en dergelijke’ door zijn huwelijk met een Van Rijkevorsel ‘helaas een tikkeltje al the katholiek (...) geworden’.³⁸⁶ Als meest geschikte kandidaat, tenslotte, beschouwde Max een ‘jhr. H.[sic]A.M.H.E. van Aefferden’, toen burgemeester van Geulle, ‘een goed jager en een alom bekend, sympathiek man’. Hij was ‘[v]roeger bij het Nationaal Herstel’, zo vervolgt Max, ‘en is, naar ik meen meer uit vergissing, naar het Nationaal Front overgegaan, hetgeen echter niet al te tragisch moet worden opgevat’.³⁸⁷

Nadat de geallieerden op 6 juni 1944 in Normandië vaste voet aan wal op het Europese continent hadden gezet, rukten de Amerikaanse, Britse en Canadese troepen in rap tempo door Frankrijk en België op naar het noorden.³⁸⁸ In september 1944 waren de geallieerden de grens van Limburg zo dicht genaderd, dat Max ‘gezien de haat die in de bevolking was gezaaid, werd (...) aangeraden voorlopig naar Duitsland uit te wijken’.³⁸⁹ Ook meende hij dat sowieso ‘de taak der NSB en ook de mijne beëindigd was’.³⁹⁰ Hij bracht zijn gezin naar zijn schoonouders op het slot Herdringen³⁹¹ in het Duitse Sauerland. Zelf ging hij nog weer even terug naar Maastricht in een poging zijn werkzaamheden daar weer op te pakken. Hij keerde echter weer terug naar het kasteel van zijn schoonouders voordat de Amerikanen de stad op 14 september 1944 bevrijdden. De oorlog was hiermee voor Max feitelijk voorbij, zij het dat hij het niet kon laten zijn schorsing op 2 oktober 1944 door de “Bijzondere Rechtbank des NSB”

³⁸⁶ Over Weichs zie voetnoot 271.

³⁸⁷ Jhr. Alphonsus Maria Hubertus Edmond van Aefferden (1891-1992) was van 1916 tot 1956 burgemeester van Geulle en woonde daar het gelijknamige – doch niet voorouderlijke – kasteel. Net als Max’ eigen familie was en is er in die van Van Aefferden sprake van zowel Belgische als Nederlandse adel. Vgl. *Nederlands Adelsboek 72* (1981) 1-2, 4-5. Het Verbond van Nationaal Herstel was een ‘rechts autoritaire beweging (...) met een aanhang onder de gegoeden in tegenstelling tot de [NSB en NSNAP]’ (Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 51; zie o.m. ook De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 66-68). Het Nationaal Front was sinds 1940 de nieuwe naam van het Zwart Front van Arnold Meijer, een beweging die oorspronkelijk revolutionair, dus niet via parlementaire actie, de macht wilde veroveren, zich opwierp als verdediger van de gewone man, meer op het Italiaanse fascisme dan op het Duitse nationaal-socialisme gericht was, maar zich vanaf medio jaren dertig wel vel antisemitisch opstelde. Ondanks het feit dat Meijer en de meeste aanhangers van het Front katholiek waren, was die beweging dat zelf niet (De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 60-65). Het viel buiten het bestek van deze scriptie om uit te zoeken of Van Aefferden daadwerkelijk bij het Nationaal Front was aangesloten, doch gezien het feit dat hij ook na de bevrijding tot 1956, dus tot aan zijn pensionering, als burgemeester in functie bleef, lijkt er wel een indicatie van dat het met eventuele fascistische sympathieën zijnerzijds wel mee zal hebben gevallen.

³⁸⁸ Op 3 september 1944 was Brussel bevrijd en de dag daarop Antwerpen. Dinsdag 5 september 1944 zou dan ook de Nederlandse geschiedenis ingaan als Dolle Dinsdag: men dacht dat de bevrijding van het land nabij was en vele NSB’ers en collaborateurs zochten een goed heenkomen (veelal naar Groningen, het Oosten van het land of zelfs Duitsland).

³⁸⁹ d’Ansembourg, *of MOSKOU*, 70.

³⁹⁰ Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d’Ansembourg, 78.

³⁹¹ Ibidem, 79. Max noemt de naam van het slot in zijn memoires uit 1974 zelf niet. Het kasteel is overigens nog steeds in handen van de familie Von Fürstenberg en wordt ten tijde van het ter printer gaan van deze scriptie beheerd door Wennemar Freiherr von Fürstenberg.

vanwege het door hem voortijdig verlaten van zijn post aan te vechten. En met succes: begin 1945 werd Max weer als NSB-lid in ere hersteld. Dat hij zich zo tot het einde verwant bleef voelen bij de beweging, past wel bij de door hem aan hem zelf gestelde vraag:

Men zou hier kunnen vragen waarom ik en vele anderen niet, na Stalingrad of na de landing der geallieerden in Frankrijk, de Beweging verlaten hadden. Sommigen hebben dit inderdaad gedaan maar ik zelf vond het niet behoorlijk zo iets te doen.³⁹²

Op 29 april 1945 werd Max op het schoonouderlijk kasteel Herdringen door Nederlandse militairen onder aanvoering van de reserve-kapitein H. Bouten in hechtenis genomen.

In de procedures voor de Limburgse kamer van het Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch en de Bijzondere Raad van Cassatie werd hij tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld in plaats van tot de geëiste doodstraf. De in 1912 beëdigde mr. R. van Oppen had de verdediging op zich genomen. Zijn kleindochter, die het kantoor van haar vader en grootvader heeft voortgezet, schreef daarover de volgend anekdote:

Hij heeft inderdaad een aantal mensen als advocaat bijgestaan die hij liever niet had bijgestaan, maar die nu eenmaal ook recht hadden op rechtsbijstand. Bij één van die mensen moest hij op een dag pleidooi houden waarbij veel pers aanwezig zou zijn. In zijn zenuwen had hij in plaats van zijn toga per ongeluk zijn zwarte jas van de kapstok meegenomen. Hij heeft toen staan pleiten in een zwarte regenjas met bef.³⁹³

In juli 1954 kwam Max vrij; hij had toen twee derde van zijn straf uitgezeten. Hij keerde terug naar Amstenrade en zou zich verder bezig houden met fruitteelt, het landgoed en het beheer daarvan (hij had tijdens zijn detentie in Norgerhaven een landbouwdiploma behaald³⁹⁴). Op 24 januari 1975 overleed hij. Op 28 januari werd hij

onder overweldigend grote belangstelling in de, tegenover kasteel Amstenrade gelegen, dorpskerk de uitvaartdienst gehouden. Schutterij Sint Gertrudis, waarvan graaf Max president was, gaat de stoet vooraf. Kleinkinderen dragen het Obiit-wapenbord van de familie de Marchant et d'Ansembourg.³⁹⁵

Een uitvaart in stijl. Bijna zoals "vroeger". Maar de tijden waren veranderd, alhoewel het gezien de grote belangstelling bij zijn begrafenis wel leek alsof althans zijn directe

392 d'Ansembourg, *of MOSKOU*, 71.

393 E-mail mr. Hetty C. Egger-van Oppen d.d. 16 april 2013.

394 Bruinsma, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, 83.

395 Heynens, 'Graaf Maximiliaan', 130.

omgeving het het dorp Amstenrade hem zijn foute keuze vergeven hadden.

2. De zwevende freule

Die Auskunft, der Einwand, die Feststellung „Das tut man nicht“ war ein absolutes Verdikt, damit war jede Argumentation am Ende, danach gab es nichts mehr. Und was man tut oder nicht tut, das waren die Spielregeln der Gesellschaft - präziser gesagt, einer privilegierten Kaste -, die sich in langen Generationen herausgebildet hatten. Denn natürlich verlangten Privilegien auch eine Gegenleistung, ein ganz bestimmtes Verhalten. Wer dem nicht entsprach, wer sich daran nicht hielt, wurde automatisch aus der Gesellschaft ausgestoßen oder „nach Amerika geschickt“, wo er allen Beteiligten aus den Augen war.

- Marion Gräfin Dönhoff³⁹⁶

Afkomst en jeugdijaren

De vader van de op 9 november 1910 in Amsterdam geboren Julia Adriana op ten Noort, jhr. Godfried Carel (1878-1949), was directeur van de N.V. Bierbrouwerij en Azijnmakerij “De Gekroonde Valk”, voorheen Van Vollenhove en Co.³⁹⁷ Het was een oude firma, opgericht in 1733, die de fabricage van het gerstenat in 1904 had geconcentreerd aan de hoofdstedelijke Hoogte Kadijk. Hij was nog maar recent edelman: zijn vader Laurens Pieter Dignus (1847-1924) werd pas in 1907 ‘met al [zijn] wettige, zo mannelijk, als vrouwelijke, afstammelingen in de Nederlandse adel [verheven], met de predicaten van jonkheer en jonkvrouw’.³⁹⁸ En terwijl zijn vader getrouwd was met een jonkvrouw Caroline

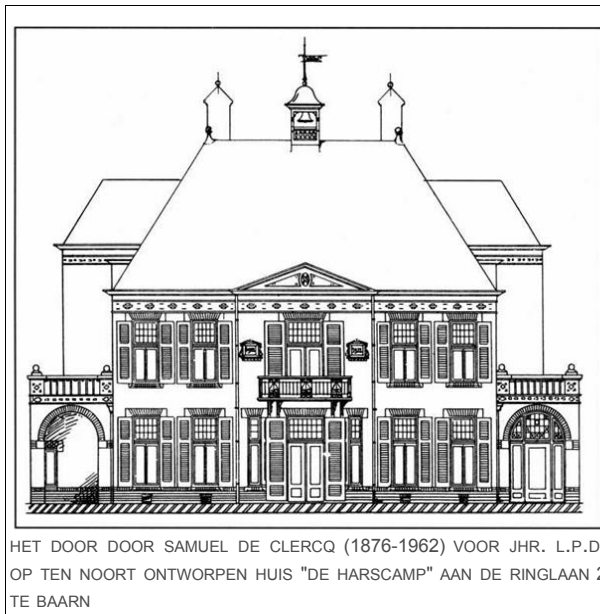
³⁹⁶ Marion Gräfin Dönhoff, *Kindheit in Ostpreußen* (Berlijn 1988) 57.

³⁹⁷ In 1931 werd de naam gewijzigd in Van Vollenhoven's Bierbrouwerij N.V. Volgens Matthée was hij ook eigenaar van deze brouwerij 'die in de jaren dertig failliet zou gaan'. Noch van dat eigendom, noch van het faillissement vond ik echter in kranten e.d. enig bewijs. Voor wat betreft dat vermeend eigendom: Godfried trad in 1925 op eigen verzoek af als directeur en werd toen per 1 april van dat jaar opgevolgd door Jacob Lydias van Reede. Zie: 'N.V. Bierbrouwerij en Azijnmakerij De Gekroonde Valk', *Het Vaderland*, 20 april 1926. Vgl. Zonneke Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007) 96. Volgens Van Liempt verdiende de vader van Julia als directeur een fortuin, maar verhuisde daarvoor wel 'voortdurend binnen Nederland' (Ad van Liempt, *Verzetshelden en moffenvrienden* (Amsterdam 2011) 73). Het komt op mij nogal bizar over dat het steeds maar weer binnen Nederland verhuisd zou moeten worden voor de directie van een brouwerij waarvan de enige locatie, na het sluiten van de brouwerij in Dordrecht in 1904, te Amsterdam was.

³⁹⁸ 'Uit de Staats-Courant', *Algemeen Handelsblad*, 4 augustus 1907, voorpagina. Dit was op basis van Koninklijk Besluit nr. 58 van 17 juli 1907. Tegelijk werden diens jongere broers Ludolf en Florent Sophius verheven. Hun vader, mr. Florent Sophius op ten Noort (1805-1862) was niet van adel. Deze overgrootvader van Julia was onder meer procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem, houtvester 2e jachtdistrict van Gelderland en, net als zijn vader, lid van de Tweede Kamer. Zie *Nederland's Adelsboek* 89 (200-2001) 167, 174-175, alsmede, ten aanzien van laatstgenoemde, 'Mr. F.S. Op ten Noort', *Parlement & Politiek*

Henriette von Weiler tot Poeldijk (1850-1916), verkoos hij zelf een meisje van burgerlijke afkomst, de in Batavia als dochter van een directeur bij de Nederlands-Indische Landbouwmaatschappij³⁹⁹ geboren Maria Aletta Johanna Bock (1878-1951). Een andere tak van de familie was al in 1834 verheven in de Nederlandse adel⁴⁰⁰, maar al met al is er geen sprake van een aloud adellijk geslacht.

Daarmee is overigens niet gezegd dat het uit de Achterhoek stammende geslacht Op ten Noort voordien al niet tot de wat hogere echelons van de samenleving behoorde.

HET DOOR DOOR SAMUEL DE CLERCQ (1876-1962) VOOR JHR. L.P.D. OP TEN NOORT ONTWERPEN HUIS "DE HARSCAMP" AAN DE RINGLAAN 2 TE BAARN

Zo was de in 1636 overleden voorvader Joost op ten Noort, serviesmeester te Zutphen, getrouwd met een dochter van Jan van Brien (1557-1616) die enige tijd burgemeester van Arnhem was en waarvan nazaten ook tot de Nederlandse adel gingen behoren. Maar de verheven Op ten Noort's behoorden zeker niet tot de hoge adel de vader van Julia verdiende de kost in het bedrijfsleven, net zoals overigens

diens vader.⁴⁰¹ De familie beschikte ook niet over kastelen, alhoewel de grootvader van Julia in Baarn in 1911 wel een fraaie villa liet bouwen en ook het buitenverblijf van haar vader zelf er mocht zijn, zoals we hierna zullen zien.⁴⁰² Grootvader jhr. L.P.D. Op ten

(zonder versiedatum) op http://www.parlement.com/id/vg09llr9pxyu/f_s_op_ten_noort (10 juli 2013).

399 Het *Soerabaijisch Handelsblad* van 12 januari 1903 bericht bij zijn overlijden op de voorpagina: 'Melchior Bock (...) kwam omstreeks het jaar 1880 in de dienst der Nederlands-Indische Handelsbank naar Indië. Oud-Slerabajanen zullen zich zeker de hulpvaardige agent dier bank alhier nog wel herinneren. Lang maakte bij het te Soerabaja echter niet: in 1887 werd hij als agent overgeplaatst naar Batavia, van waar hij in 1889 naar Nederland vertrok als directeur der banken der Nederlands-Indische Landbouwmaatschappij. In het jaar 1889 keerde hij voor één jaar terug [en] in het jaar 1890 vestigde hij zich voorgoed in Amsterdam. Behalve de boven door ons genoemde functiën bekleedde hij nog de betrekkingen van directeur der maatschappij tot exploitatie der Pamanoekan- en Tjiassemlanden, der maatschappij tot exploitatie der suikerfabrieken Karang Soewoeng, Adiwerna en Djatibarang; van commissaris der Deli-Batavia- maatschappij en van de Droogdokmaatschappij te Tandjong Priok'.

400 Willem op ten Noort (1772-1844), directeur van het Postkantoor te Utrecht en getrouwd met Charlotte Anna Elisabeth Adolphine barones van Pallandt, was bij koninklijk besluit nr. 87 van 6 april 1834 verheven, eveneens met het predicaat jonkheer. De stamlijnen van deze Willem en de tak waar Julia toe behoorde komen bij elkaar bij de grootvader van Willem, Mr. Joost Jan op ten Noort (1697-1768) die onder meer schapen en raad van Zutphen was, schout binnen en buiten van Lochem en gecommitteerde raad ter Admiraliteit van Amsterdam. Zie *Nederland's Adelsboek* 89 (2000-2001) 166, 169.

401 De grootvader van Julia, Laurens Pieter Dignus, had voor een carrière in de zeevaart gekozen. Nadat hij eerst marineofficier was geweest (luitenant-der-zee 2e klasse) was hij vervolgens na enige carrièrestappen in de koopvaardij van 1894 tot 1912 directeur van de Stoomvaart Maatschappij Nederland (*Nederland's Adelsboek* 89 (2000-2001) 175).

402 Landhuis de Harscamp, nu een gemeentelijk monument aan de Ringlaan 2 te Baarn. De naam De naam zou verwijzen naar een pand in Ede dat eveneens in bezit van de familie was. Zie: Nederlands Architectuurinstituut, 'Landhuis De Harscamp (Baarn)' (zonder versiedatum) op <http://zoeken.nai.nl/CIS/project/5421> (10 juli 2013). Ook het landgoed Bonenburg in Heerde was van 1739 tot omstreeks 1850 eigendom van Op ten Noort's en ook het voormalige landgoed Het Holtslag bij Bronckhorst was enige

Noort zal ook zeker niet onbemiddeld zijn geweest: in 1917 werd hij vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in de rijksbelastingen in de provincie Utrecht.⁴⁰³

De grootvader van Julia had geen universitaire studie genoten, maar voordien zijn er zes voorvaders Op ten Noort die allen een universitaire studie in de rechtsgeleerdheid hadden afgesloten.⁴⁰⁴ Julia's vader zelf koos voor een studie aan Polytechnische School van Delft, de toen nog niet academische⁴⁰⁵ voorloper van de hedendaagse Technische Universiteit aldaar.⁴⁰⁶ Het lijkt dus alsof een goede opleiding binnen de familie dan ook als niet onbelangrijk werd beschouwd. Dit lijkt typisch voor de nieuwere adel die in zekere zin verburgerlijkte in hun streven naar 'Obenbleiben'.⁴⁰⁷ Aan de andere kant waren de Op ten Noort's ook geen landadel met bezit waarvan de opbrengst het hen mogelijk maakte in grote staat te leven; het was briefadel waarvan ook de voorvaderen zelfs voor hun geld gewerkt hadden.

Maar laat ons terugkeren naar de persoon om wie het in dit hoofdstuk voornamelijk draait, Julia. Ze had één oudere broer, Laurens Pieter Dignus (1906-1977), aan wie zij zeer gehecht was en die wij in het vervolg van dit hoofdstuk nog vaker zullen tegenkomen. Over het gezin en de jonge jaren van Julia is niet veel bekend. Na haar lagere school ging zij middelbaar onderwijs volgen aan het Baarnsch Lyceum. In de *Gooi- en Eemlander* van 19 juli 1923 wordt nog gemeld dat zij bij die instelling van de eerste naar de tweede klasse is bevorderd (en haar boer Laurens van de vijfde naar de zesde klas van het Gymnasium), maar in de zomer van 1926 komt haar naam al niet meer voor in de onderwijskolommen van het dagblad (terwijl die van sommige van haar klasgenoten nog wel navolgbaar zijn⁴⁰⁸). Waarom zij het (gymnasiale) onderricht aan het

tijd eigendom van een Joost Jan op ten Noort (zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Landgoed_het_Holtslag, 10 jukli 2013).

403 'Baarn', *De Gooi- en Eemlander*, 5 mei 1917

404 Gijsbert (1635-1701) was de eerste en verkreeg zijn *juris utriusque doctor*-graad te Franeker en zijn zoon verkreeg deze eveneens aldaar. Joost (1697-1768) toog naar Utrecht voor zijn studie en diens zoon, kleinzoon, en achterkleinzoon, Gerard David (1730-1811), Willem Reinier (1771-1824) en Florent Sophius (805-1862), behaalden hun *j.u.d.* allen te Leiden. Florent was de overgrootvader van Julia. Zoals we zien as er een lange traditie van rechtsgeleerdheid in de familie, iets dat door de broer van Julia werd voortgezet. *Nederland's Adelsboek* 89 (2000-2001) 168-174, 176.

405 De instelling werd pas Technische Hogeschool bij wet van 22 mei 1905 en genoot vanaf toen academische status.

406 In het *Algemeen Handelsblad* van 14 augustus 1897 treffen we een G.C. Op ten Noort aan als geslaagd uit Amsterdam voor de H.B.S. en in het *Handelsblad* van 14 juli 1898, bijna een jaar later, treffen we onder het kopje *De feestweek in Delft* de 'graaf Van Brederode [aan die] op de voet [wordt] gevolgd door twee schildknepen te paard Walraven Roelof en Grawart (de heren J. A. R. du Muralt en G. C. op ten Noort) in bruin wambuis met blauwe mouwen, stalen halskragen en helmen met witte pluimen'. Mij dunkt dat Godfried aldus als eerstejaars corpslid deelnam aan de Maskerade, een Intocht der Edelen anno 1566, ter gelegenheid van het Xe Lustrum van het Delf Studentent Corps dat van 11-16 Juli 1898 werd gevierd. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 11 juni 1901 treffen we hem aan als geslaagd aan de Polytechnische school te Delft in examen B (art. 61 en 62).

407 Vgl. Kuiper, Adel, *Nation und Staat in den Niederlanden*, 241.

408 'Het Baarnsch Lyceum', *De Gooi- en Eemlander*, 22 juli 1926. We treffen daarin bijvoorbeeld haar -blijkbaar voormalige- klasgenootjes Nanda Ortt (H.B.S. IV naar V), Sonja A. M. van Rossem (Gymnasium IV naar V) en M.C. Breesnee (van III naar IV Gymnasium) aan.

Baarnsch Lyceum vroegtijdig de rug toekeerde, dan wel gedwongen werd van de school afscheid te nemen, is niet bekend, noch kon in het bestek van deze scriptie worden nagegaan welke andere school- of vervolgopleiding zij daarna wellicht nog heeft genoten.⁴⁰⁹

Vervolgens verliezen we Julia een aantal jaren uit het oog, totdat zij in 1931 via haar broer Laurens in aanraking met de Oxford Groep blijkt te zijn gekomen. Naar verluidt woonde zij toen nog bij haar ouders in het Gelderse Vorden⁴¹⁰ dat zij pas in 1937 voor Middelburg zou verruilen.⁴¹¹ Toen zij in 1947 te Neurenberg door Eugene H. Dobb als getuige werd verhoord zegt ze zelf over deze periode: ‘I had up to three years gymnasium. Then I was bout 15 or 16, and I went to Vorden, and that was it until 18’. Op de vraag wat ze na haar 18de deed antwoordde ze dat ze totdat ze ongeveer 20, 21 jaar oud was ‘only played games, sports and so on’.⁴¹² En zo zal zij haar dagen vanaf

409 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 97. Machlien Vlasblom vond in het kader van het onderzoek ten behoeve van haar bachelorscriptie Bruin Bloed, Jonkvrouw Julia Adriana op ten Noort (1910-1996) en het nationaal-socialisme (Utrecht 2007) in een brief aan haar latere minnaar Pieter Schele Heerema aanwijzingen dat zij naar eigen zeggen vaak van school zou zijn gestuurd. Zie pagina 5 van betreffende scriptie, voetnoot 3 waarin Vlasblom verwijst naar een brief van 1 juni 1941, NIOD, doc dossier 1241, map A.

410 Aldus Vlasblom, Bruin bloed, 5. Aangezien het gezin ook over een huis aan de Hoofdstraat 20 te Baarn beschikte, zal de woning in Vorden wellicht als buitenverblijf hebben gediend. Het zal daar beslist aardig toeven zijn geweest zo moge blijken uit de veilingadvertentie (wegens vertrek van de eigenaar jhr. G.C. Op ten Noort) die in het *Algemeen Handelsblad* van 25 maart 1937 verscheen over deze 'Buitenplaats „Kamphuizen”, onder de gemeente Vorden aan den grindweg van Vorden naar Lochem, bestaande uit modern, zeer soliede gebouwd en comfortabel ingericht landhuis met garage, tuinmanswoning, tennisbaan enz.; voorts landbouwerswoning met diverse perc.: wei- en bouwland (± 6½ H.A.). Bos en heide en verdere aanhorigheden, alles ter totale grootte van 32.38.61 H.A.'. Blijkbaar werd de vrouw des huizes door de plaatselijke bakker wel als 'lastige klant' ervaren ... Zie: Hennie Kok-ter Huerne, 'Herinneringen aan Vorden. Enkele herinneringen uit haar jeugd jaren van de in 1908 in Vorden geboren bakkersdochter, Hennie Kok-ter Huerne, opgeschreven in de jaren 1991/'92', *Vordense Kronyck* 28 (2010) 11.

411 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 97. Op haar lidmaatschapskaart van de NSB waarmee zij in december 1937 als volwaardig lid werd toegelaten staat het adres Rouaansche Kade 55 te Middelburg genoemd (daarna: Laan van Meerdervoort 52 te Den Haag). Bij het archief van de Gemeentearchief Middelburg dat bij het Zeeuws Archief berust bevinden zich in de inventaris van de Dienst Herbouw Middelburg (DHM) nummer 1255 onder inventarisnummer 1082 stukken betreffende de (her)bouw van dat pand gedurende de periode januari 1941 tot 22 juni 1953 met als eigenaar J.A. van Doornik. Matthée (ibidem, 104) schrijft dat het 'huis van haar vader was gebombardeerd en zij (...) niet langer op zijn steun [kon] terugvallen'. Dit was wellicht het betreffende pand dat dan door haar was vader aangeschaft, bij de brand die volgde op het bombardement van Middelburg op 17 mei 1940 verloren ging en daarna (de grond en resten ervan althans) aan die Van Doornik werd verkocht. Dit is echter niet verder uitgezocht. Wel zei ze bij het Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort in 1947 (NIOD, 210, stuk H.445; die volgende voetnoot) dat ze zelf nogal wat aan het huis had moeten doen (p. 18): 'Most of the time I spent having this house fixed up. I had it painted myself to het it done. I did it myself'. En blijkbaar stond haar huis in Middelburg ook bekend 'as the headquarters in Middelburg of the National Socialist Party'. Haar broer Laurens was overigens in 1906 in Koudekerken op Walcheren geboren waar de ouders toen woonden en waar vader Godfried Carel geregistreerd stond als directeur van de stoomtram (geboorteakte Laurens Pieter Dignus op ten Noort, Zeeuws Archief, 25 Burgerlijke Stand Zeeland (1796) 1811-1980, Inventarisnummer: KOU-G-1906), en de ouders gingen in de jaren tien van de vorige eeuw ook enkele keren naar Domburg als toerist, dus de keuze van Julia voor Middelburg werd wellicht ingegeven door de bekendheid van haar familie met die omgeving. Het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* van 21 juli 1934 vermeldde als Groepshuis voor de NSB te Middelburg het adres Rouaansche Kade G. 132, maar toen was Julia sowieso nog geen lid van de beweging zoals we zullen zien.

412 Testimony of Barones Opt [sic] ten Noort taken in Nurnberg, Germany, from 1000 to 1630, 12 February 1947, by Eugene H. Dobb, Interrogator (also present were Iwan Devries, and Edna McFarland Maloy, Court Reporter); NIOD, 210, stuk H.445 (BDC), enige correspondentie jvr. J.A. op ten Noort (aldaar op pagina 2). Deze volledige transcriptie van het verhoor noemen we hierna verder: "Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445". Van deze ondervraging is ook een *Interrogation Summary* No. 1421 beschikbaar, U.S. National Archives Collection of World War II War Crimes Records, Record Group 238, entry NM-70 183 Interrogations and Summaries of Interrogations of Defendants and Witness. Een kopie van die samenvatting berust tevens bij NA-CABR: dossier 34678 (Tribunaal Dordrecht 1693; jvr. J.A. op ten Noort). Tenslotte is er nog een afschrift van een door Julia d.d. 20 februari 1947 ondertekend *affidavit* dat zich eveneens bij het NIOD bevindt en hetzelfde onderwerp betreft. Voor meer informatie over de Amerikaanse National Archives Collection of World War II War Crimes Records zie <http://www.archives.gov/research/guide-fed-records/groups/238.html>. Enig materiaal en toelichting zijn tevens aanwezig op de website *The Nuremberg Trials Project* van Harvard Law School Library op <http://nuremberg.law.harvard.edu/>

het moment dat zij de school verliet tot haar achttiende dan ook wel gevuld hebben.

Broer Laurens had inmiddels zijn gymnasiumdiploma behaald⁴¹³ en was in Utrecht rechten gaan studeren. Tevens had hij zich in 1924, zijn jaar van aankomst, ingeschreven bij de *Rector Senatus Veteranorum* teneinde lid te worden van het Utrechtsch Studenten Corps.⁴¹⁴ Toen Laurens lid werd, was die Rector, de voorzitter van het bestuur van het Corps, jhr. W.C. Six die werd opgevolgd door Pieter Lieftinck (1902-1982), de latere Minister van Financiën. Adel en patriciaat, een omgeving waar de jonge Laurens zich wellicht prima op zijn plaats voelde.⁴¹⁵ Maar niet alleen hij voelde zich in dit milieu waarschijnlijk als een vis in het water, ook de Amerikaan Frank N.D. Buchman (1878-1961), de grondlegger van de Oxford Groep die in het jonge leven van Julia zo'n belangrijke rol zou gaan spelen, voelde zich, om andere redenen, tot deze wereld aangetrokken. In 1927 zou hij onder meer spreken met jhr. P. Th. Six, de toenmalige *Rector Senatus Veteranorum* van het Utrechtse Corps.⁴¹⁶

JHR. MR. L.P.D. OP TEN NOORT (RECHTS) IN JULI 1941 ALS KAPITEIN VAN DE MARECHAUSSEE

Verandering

Wat was die Oxford Groep? Het korte antwoord zou kunnen luiden: een godsdienstige, Christelijke opwekkingsbeweging op basis van vier kernbegrippen die volgens de aanhangers van de beweging de sleutel zijn tot het geestelijk leven zoals God zou

413 *De Gooi- en Eemlander*, 26 juni 1924.

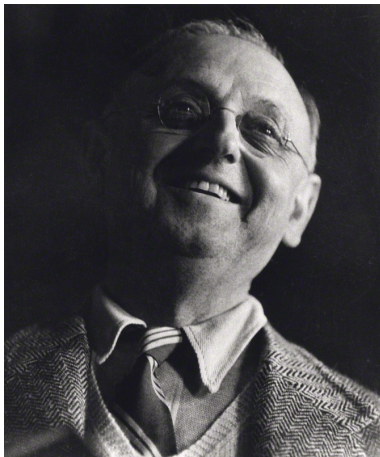
414 *Utrechtsche Studenten Almanak voor 1925*, vanwege het Utrechtsch Studenten Corps uitgeven in december 1924, 324. Laurens staan in de almanak vermeld als wonende aan de Minrebroederstraat 8, met als vakantieadressen zowel de Hoofdstraat 20 in Baarn als de bovengenoemde buitenplaats Kamphuizen te Vorden. Ook *Utrechtsche Studenten Almanak voor 1926*, 337. Volgens deze laatste almanak waren er per 7 december 1925 1.870 studenten ingeschreven aan de Utrechtse universiteit, waarvan 453 lid van het USC (waarvan respectievelijk 177 studenten rechten en 181 geneeskunde), 286 van de vereniging voor vrouwelijke studenten, de U.V.S.V., en 225 van de gemengde, niet-corporale Unitas Studiosorum Rheno-Traiectina.

415 Laurens werd geen senaatslid, maar was bijvoorbeeld wel actief binnen het oudste symfonieorkest van Nederland, het Utrechtsch Studenten Concert, toen nog een sub-vereniging van het Corps. In 1927 werd hij blijkens berichtgeving in het *Utrechts Nieuwsblad* van 4 februari van dat jaar *vice ab-actis* (tweede secretaris) van de commissie ervan (met als *praeses* G.L.F. Landré jr., J.H.de Brauw, *ab-actis*, H.J. de Graeff, *fiscus* en J. Droogleeveer Fortuyn als *vice praeses*).

416 H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging in het interbellum* (Kampen 1986) 59. Six was Rector geworden van de *Senatus Veteranorum* van het USC die zich in december 1926 benevens Six zelf als volgt had geconstitueerd: J. Drost, *ab-actis*, J.A.C. Schepel, *fiscus et magister ceremoniarum et epularum*, J. Visser, *pro-rector*, en E. van Leeuwen, *vice ab-actis* (*Utrechts Nieuwsblad*, 10 december 1926). De namen van de overige senaatsleden ben ik in de door mij over de Oxford Groep geraadpleegde literatuur niet tegen gekomen. P. Th. Six was in de periode 1924-1925 *fiscus* van het Utrechtsch Studenten Concert, het orkest waarvan Laurens op ten Noort in de periode 1926-1927 een bestuursfunctie bekleedde.

wensen dat de mens dat leidt: absolute eerlijkheid, zuiverheid, onbaatzuchtigheid en liefde⁴¹⁷, hetgeen met name aan de Bergrede van Jezus uit het Bijbels Evangelie van Matteüs was ontleend.⁴¹⁸ Een betere wereld zou in die visie bewerkstelligd worden door individuele levens te veranderen: ‘Changing lives to Change the world to Christ’.⁴¹⁹ Men diende zich van de eigen zonden bewust te worden en name de levens van die zondaars zouden dan veranderd⁴²⁰ moeten worden, en zo werd op gegeven ogenblik zelfs gemeend Himmler, met zijn jezuïtische achtergrond, weer tot Christen te kunnen veranderen.⁴²¹ Dit alles verklaart echter op zich niet het belang van die beweging in de ontwikkeling van Julia; dat wordt meer duidelijk uit de wijze waarop de Oxford Groep haar idealen poogde te realiseren.

De initiatiefnemer van de Oxford Groep, Buchman, was een Lutherse predikant uit een piëtistisch en in zekere zin fundamentalistisch milieu uit Pennsylvania, een staat

FRANK NATHAN DANIEL BUCHMAN (FOTO: ARTHUR STRONG, 1935)

in de Verenigde Staten waar in het verleden nogal veel Duitse en Zwitserse immigranten met een zware protestantse achtergrond terecht waren gekomen.⁴²² De beweging stond los van specifieke kerkelijke gezindte, alhoewel aanhang van protestantse huize de Oxford Groep zou domineren. Buchman gaf in 1922 zijn positie aan de *Hatford Seminary Foundation* in de Amerikaanse staat Connecticut op om zijn theologische visie in de praktijk te brengen - “live by faith” - en de wereld middels persoonlijke contacten (initieel in plaats van massabijeenkomsten) te gaan veranderen. Daartoe

moest worden gereisd, veel gereisd. Zijn inspanningen begonnen in klein gezelschap,

417 The Layman With a Notebook, *What is the Oxford Group?* (Londen 1933) 8 op www.stepstudy.org (27 juli 2014) 8.

418 Matteüs 5-7. Jezus begon Zijn toespraak volgens dit Bijbelboek met de bekende woorden: ‘Zalig de armen van geest, want aan hen behoort het Rijk der hemelen’ (*De Bijbel uit de grondtekst vertaald*, Willibrord vertaling (Boxtel 1981) 1405).

419 Layman, *What is the Oxford Group*, 11. Initiatives of Change, dat zich sinds 2001 als de huidige opvolgster van de Oxford Groep en de Morele Herbewapening (zoals de beweging in 1938 werd hernaamd) beschouwt, verwoordt het als ‘persoonlijke verandering geïnspireerd door een innerlijk proces bestaande uit luisteren naar het geweten en de innerlijke stem, vervolgens daarop te reflecteren en met de uitkomst iets te gaan doen. (...) De Oxfordgroep wilde mensen inspireren tot persoonlijke vernieuwing met het oog op de vernieuwing van de wereld. Het ging er bij de Oxfordgroep om dat persoonlijke verandering daadwerkelijk in praktijk gebracht zou worden’ (<http://www.nl.iofc.org/geschiedenis>,

420 De aanhangers van Buchman spraken bewust van verandering, *change*, en niet van bekering.

421 Johanna Rahtgens, *Der Stimme des Gewissens folgen. Ein Erinnerungsbericht* (Berlin 2008) 10, Beiträge zum Widerstand 1933-1945, Gedenkstätte Deutscher Widerstand op <http://www.gdw-berlin.de/fileadmin/bilder/publ/beitraege/Rahtgens-de-2008.pdf> De auteur van deze brochure is de dochter van Anneliese van Cramon (die hierna nog verder aan de orde zal komen) en was getrouwd met Carl Ernst Rahtgens die als *Oberstleutnant* van de Duitse *Wehrmacht* op 30 augustus 1944 door het *Volksgerichtshof* ter dood werd veroordeeld en nog diezelfde dag in de gevangenis van Berlijn-Plötzensee werd vermoord.

422 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 48; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 97.

met een beperkt team van drie Engelsen en drie landgenoten van Buchman met wie hij in 1924 op wereldreis ging.⁴²³ De beweging, die tot 1928 nog onder de naam *First Century Christian Fellowship* opereerde⁴²⁴, richtte zich op studenten (vandaar ook de latere naam Oxford Groep, een van de universiteitssteden waar het *buchmanisme*, zoals het ook wel werd genoemd, nogal aansloeg) en de elite, sleutelfiguren in de samenleving, om zo de upper class te kunnen bereiken.⁴²⁵ Het middel dat Buchman en de zijnen hiertoe hanteerden was dat van zogenoemde *houseparty's* (een begrip dat toen, zoals Matthée niet zonder humor opmerkt, een heel andere betekenis had dan toen zij haar boek schreef⁴²⁶), bijeenkomsten bij dergelijke sleutelfiguren thuis waar men vrijelijk kon discussiëren. In de woorden van De Loor: ‘In deze opzet is de house-party de geeigende [sic] rekruteringsmethode: geen zweem van irritante vroomheid of zalverigheid, maar een ongedwongen sfeer in een landhuis, waar men zonder meer graag een weekend zou willen doorbrengen. Daar ontmoet men allerlei “interesting sinners”, mensen uit hetzelfde of minstens herkenbare milieus, die vertellen in een informele sfeer hoe zij de moeilijkheden in hun leven hebben overwonnen en zich aan Christus hebben overgegeven’⁴²⁷ (men bedenke bij deze beschrijving dat de socioloog De Loor veel ervaringen uit eerste hand zal hebben vernomen; zo nam zijn vader D. de Loor blijkbaar deel aan een reis⁴²⁸ en kon hij, wellicht door die familieachtergrond, mede putten uit het persoonlijk archief van ds. H. van Schothorst, tot 1938 een der prominente Nederlandse buchmanisten⁴²⁹).

Ook de Nederlandse hogere klassen behoorden tot de doelgroep van Buchman en in de zomer van 1923 bracht hij voor het eerst een bezoek aan ons land en wel ten huize van Reiniera Christine baronesse van Heeckeren van Kell - gravin Bentinck (1877-1953), het huis Rhederoord te De Steeg, en dat door bemiddeling van een zuster van de gastvrouw, Ursula Victoria Henriëtte Bentinck (1884-1975).⁴³⁰ Een jaar later zou op het

423 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 43.

424 Ibidem, 43, 62.

425 Ibidem, 49; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 97; Vlasblom, *Bruin bloed*, 7.

426 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 97.

427 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 49.

428 Ibidem, 101.

429 A.F. Mellink, ‘H. D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum’ (recensie), *BMGN - Low Countries Historical Review* 102 (1987) 682 op <http://www.bmgn-lchr.nl/index.php/bmgn/issue/view/332> (12 juni 2013).

430 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 57. De Bentincks vormen een adellijk geslacht met zowel takken in Nederland, Engeland als Duitsland. Tot de familie behoorde Godard John Charles George graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940) die in 1918 op zijn kasteel in Amerongen tijdelijk onderdak bood aan de gevluchte Duitse keizer Wilhelm II (totdat die naar Huis Doorn kon verhuizen waar hij in 1941 zou overlijden).

landgoed Rhederoord in aanwezigheid van Buchman de eerste houseparty in Nederland plaatsvinden. Hierbij waren zo'n dertig tot veertig gasten aanwezig, allen genodigden uit de vrienden- en kennissenkring van de Van Heeckeren van Kell's.⁴³¹ In de zomer van 1927 wordt er wederom een houseparty gehouden, dit keer zonder de aanwezigheid van Buchman zelf en op het landgoed Enghuizen bij Hummelo, wederom met een adellijke dame als gastvrouw: Marguérite Christine gravin van Rechteren Limpurg-barones van Heeckeren van Enghuizen (1878-1938).⁴³² Tegelijkertijd begon een dochter van het echtpaar Van Heeckeren van Kell, Lilian (1906-1985), zich volledig voor het buchmanisme in te zetten, wat op korte termijn resulteerde in een houseparty in september 1927, nu weer bij haar ouders thuis, op landgoed Rhederoord. Een van de gasten daar die werd "veranderd" was jhr. Willem Frederik (Eric) van Lennep (1894-1950) die blijkbaar 'door zijn nieuwe levenshouding' een dermate grote indruk maakte op zijn in Cambridge in Engeland wonende zuster jvr. Sylvia Augusta (1897-1995) en haar echtgenoot Godfried Hendrik Leonard baron van Wassenaer, heer van de beide Katwijken en 't Zandt (1894-1954), dat dit echtpaar vanaf 1928 niet enkel gaat meedoen, maar zelfs besluit naar Nederland terug te keren om hier al hun kracht en energie in de beweging van Buchman te gaan steken. Vanaf dat moment tot 1938 vormde hun huis aan het Haagse Nassauplein 30 het middelpunt⁴³³ van de Oxford Groep in Nederland.⁴³⁴ Al met al begonnen de activiteiten van de Oxford Groep in ons land langzamerhand gestalte te krijgen, alhoewel dit door het wat selectieve, elitaire karakter (men nodigde immers initieel uit binnen de eigen kennissenkring) nog weinig zichtbaar bleef voor het bredere publiek. In de herfst van 1929 werd voor het eerst enige aandacht in de landelijke pers besteed aan de 'nieuwe sekte', een 'godsdienstige beweging, die

431 Idem.

432 Ibidem, 58 en 'Landgoed Enghuizen' (versie 03 juni 2013 om 20:14 uur) op <http://www.hummelo.nl/geschiedenis-hummelo/landgoed-enghuizen/65-landgoed-enghuizen.html> (1 juli 2014). Hummelo en Vorden, waar de ouders van Julia immers over een huis beschikten, liggen maar zo'n 16 kilometer van elkaar.

433 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 59, noemt het het 'centrale bureau'. De Oxford Groep kende echter geen leden en geen formele structuur zodat dat woord een iets te "zware" lading kan suggereren (zij het dat dit het feit dat het echtpaar als feitelijke spil van de beweging in Nederland zou gaan fungeren onverlet laat). Een 'punt', zoals hij dat trouwens op p. 64 wel noemt, lijkt een adequater begrip. Zie Layman, *What is the Oxford Group*, 6: 'You cannot belong to the Oxford Group. It has no membership list, subscriptions, badge, rules, or definite location. It is a name for a group of people who, from every rank, profession, and trade, in many countries, have surrendered their lives to God and who are endeavouring to lead a spiritual quality of life under the guidance of the Holy Spirit. The Oxford Group is not a religion; it has no hierarchy, no temples, no endowments; its workers have no salaries, no plans but God's Plan; every country is their country, every man their brother. They are Holy Crusaders in modern dress, wearing spiritual armour. Their aim is A New World Order for Christ, the King'.

434 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 58-59. Over de van Lennep's zie *Nederland's Adelsboek* 75 (1984) 65-66. Eric van Lennep was rechtsridder van de protestantse Johanniter Orde in Nederland. Zowel zijn vader Frank Karel (1865-1928) als hijzelf bewoonden de buitenplaats Het Enzerinck te Vorden. Omdat ook Julia enige tijd bij haar ouders in Vorden huisde, lijkt het niet uitgesloten dat de beide families aldaar contacten hebben onderhouden. Julia kan dus ook tevens via (de zestien jaar oudere) Eric van Lennep met de Oxford Groep in aanraking zijn gekomen, of daarover althans hebben vernomen. De Van Wasse-naers vormen  en van de oudste adellijke geslachten van Nederland. Zie voetnoot 73.

nog niet tot kerkstichting is gekomen' (en dat ook niet beoogde) en waarvan '[m]en beweert, dat zij ook in ons land niet onbekend is, ofschoon wij er hier nog niet van hoorden'.⁴³⁵

De wijze waarop de Oxford Groep zich in Nederland die eerste jaren ontwikkelde, is in het voorafgaande vrij uitvoerig aan bod gekomen om te laten zien hoe de beweging in deze aanvangsfase in feite berustte op een netwerk van familie, vrienden en kennissen binnen de Nederlandse adel en elite. Men kende elkaar of was met elkaar verwant en dat gold ook voor broer en zus Op ten Noort. Na zijn eerste bezoek aan de Utrechtse studentensociëteit *Placet Hic Requiescere Musis* in 1927 bezocht Buchman de stad en haar studenten nogmaals in 1929. De Utrechtse universiteit trok immers nogal wat adellijke studenten aan, in de visie van Buchman derhalve een uitstekend jachtgebied om zijn ideeën te verspreiden.⁴³⁶ Corpslid Laurens op ten Noort was daar blijkbaar bij aanwezig en bleek danig onder de indruk. In een brief van hem aan Buchman van 16 juni van dat jaar schreef hij hem althans:

Dear Sir, when yesterday evening I left your party, I had not the time to tell you what I felt while going back to my house. The meeting in the afternoon did not give me anything; I told you so I suppose. So I sat down in the evening with the feeling that it was all nonsense or if it was not, in all cases not to be understood by me. But a wonder happened. The words spoken by you and by others formed their way right to my brain or better said it pleased the Lord in his unending mercy to use you and some other people at the party as His intermediators. With a shock I realised this morning that I had surrendered myself ... To my Dutch friends at the house party I could better tell these things than I can write to you in my abominable English but I thought perhaps you must feel happy when you heard that your party had a result.⁴³⁷

De Loor concludeert ons inziens dan ook terecht dat Julia wel via haar broer met de Oxford Groep in aanraking zal zijn gekomen.⁴³⁸ Zowel broer als zus hadden aldus de

435 'Het buchmanisme', *Algemeen Handelsblad*, 10 september 1929, 14. Nederlandse activiteiten werden voor het eerst in de NRC van 9 juni 1932 gesignaleerd. Zie De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 69.

436 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 59.

437 Als geciteerd in idem, 206. De brief van Laurens Op ten Noort aan Buchman bevond zich ten tijde van publicatie van De Loors boek (1986) in het archief van Lilian G.J.M. van der Wijck – baronesse van Heeckeren van Kell.

438 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 93, 206. Ze had een hechte band met haar broer en niet valt uit te sluiten dat zij als negentienjarige het Utrechtse studentenmilieu wel kon waarderen. Bewijs hiervan hebben we echter niet. Weliswaar nam een 'mevr. J. Op ten Noort' tezamen met ene W. H. Damme in een open gemengd dubbelspel deel aan door "Sphaerinda" (een subvereniging van het Utrechtsch Studenten Corps waarvan Laurens lid was) te Utrecht georganiseerd toernooi ('De tenniswedstrijden van "Sphaerinda" te Utrecht', *De Telegraaf*, 30 juni 1925), maar Julia moest toen nog 15 worden dus zou zeker niet als 'mevr.' zijn vermeld, zo zij op die leeftijd al had mogen deelnemen. Overigens beoefende zij de tennissport wel. In het dossier F.S. Rost van Toningen-Heubel bij het NA-CABR (in de aantekeningen noteerde ik dossiernr. 29634 PRA Amsterdam, maar dat nummer lijkt niet te corresponderen met de nummers in de literatuurlijst vermeld) bevindt zich een kattebelletje van 17 september 1940 (?) van - toen nog; ze zou pas in december 1940 trouwen met mr. Meinoud M. Rost van Tonningen (1894-1945) - Florrie Heubel aan 'lieve Willempie' haar broer Wim Heubel (1910-1945): 'Dag vent, heil dir, je zussie Florrie. Van de winter gaan we een tennisclub oprichten, Henk [Feldmeijer], Rost, Juul en ik. Leuk he?' Nadat de wat *schwärmerische* Florrie met Rost van Tonningen was getrouwd, zou de relatie met Julia snel bekoelen (naar verluidt zou ook laatstgenoemde een huwelijk met de toekomstig president van de Nederlandsche Bank wel hebben zien zitten). Florrie en Julia werden althans nooit meer sa-

door Buchman beoogde verandering ondergaan. Toen zij in 1990 door de Nederlandse journalist Hans Olink werd geïnterviewd, kon Julia zich zelf niet meer herinneren hoe zij in contact kwam met de Oxford Groep, maar wel waarom ze de beweging intensief ging steunen:

Nederland was zo klein en ook nog verdeeld. Gereformeerden en katholieken, conservatieven en communisten, iedereen bestreed elkaar. De mensen hadden geen respect voor elkaar, stonden elkaar naar het leven. De maatschappij ging ten onder aan dogmatisme en verstarring. Wij wilden een nieuwe wereld, gebaseerd op een christendom zonder sektes. Wij zagen een nieuwe wereldgemeenschap.⁴³⁹

Vanaf 1931 was Julia actief voor de Oxford Groep en ze zou dat tot haar breuk met de beweging in 1936 blijven. In 1931 nam ze deel aan een houseparty in Duitsland en daarna reisde zich als onderdeel van een internationaal team de wereld over om talrijke samenkomsten in de Verenigde Staten en Canada (in 1932, tezamen met Lilian van Heeckeren van Kell⁴⁴⁰) en andere landen te bezoeken. Ook lokaal zet Julia zich energiek voor de beweging in en in de jaren 1935 en 1936 is zij de coördinatrice bij de organisatie van de houseparties die toen in Oosterbeek werden gehouden.⁴⁴¹ De bijeenkomst in Oosterbeek van januari 1936 trok maar liefst tussen de 1.200 en 1.400 deelnemers. De bijeenkomsten om het 'levende Christendom' te belijden werden naar mate de jaren vorderden inderdaad ook steeds grootschaliger en zeker niet langer beperkt tot intieme houseparties in landhuiselijke kring en enkel bezoekers vanuit de hoogste kringen.⁴⁴² Godfried baron van Wassenaer schreef aan het Algemeen Handelsblad over een dergelijke bijeenkomst in Londen, een bijdrage die in de krant van 18 oktober 1933 in de rubriek kerknieuws werd opgenomen:

Maandagavond was de eerste openbare bijeenkomst in de reusachtige zaal van Central Hall, West Minster [sic], welke stampvol was. Ten overvloede moesten nog op twee andere plaatsen nevenvergaderingen belegd worden, zodat in totaal minstens vier duizend personen bereikt werden. Een groot aantal daarvan waren studenten van Oxford en Cambridge, welke per extra treinen werden aangevoerd. De samenkomst kenmerkte zich door een reeks korte maar kernachtige toespraken. Onder de aanwezigen waren vele nationaliteiten vertegenwoordigd. Van Engelse zijde toonden enige Bisschoppen der Anglic[aanse] Kerk hun belangstelling-, uit Duitsland waren o.a. een bisschop, een

men gezien (Matthée, *Voor volk en vaderland*, 104; David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994) 74). Zie echter ook voetnoot 434 hierboven waar het feit ter sprake werd gebracht dat Eric van Lennep net als de ouders van Julia over een huis in het Gelderse Vorden beschikte. Wellicht dat de families met elkaar optrokken en dat die nabijheid (mede) van invloed was.

439 Hans Olink, 'Oorwarmers voor het Oostfront', *Elsevier*, 4 augustus 1990, 15.

440 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 83. Zelf noemt Julia Ursula Bentinck als een persoon met wie zij reisde. Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 13.

441 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 83, 92-93; Vlasblom, Bruin bloed, 8.

442 Bij een bijeenkomst in Denemarken in 1935 waren naar schatting maar liefst 25.000 deelnemers aanwezig.

professor in de theologie en een leider van de S.S. overgekomen.⁴⁴³

Wie die ‘leider van de SS’ was en of dat wellicht de *Obergruppenführer* Von Woysch kan zijn geweest die in de navolgende paragraaf ten tonele zal worden gevoerd, kon in het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald.⁴⁴⁴

Dat de Oxford Groep en Duitse nationaal-socialisten - en dan met name personen binnen de SS - geïnteresseerd aan elkaar leken te snuffelen, begon na de machtsovername door de nazi's van 30 januari 1933 steeds duidelijk te worden. Weliswaar waren aanhangers van de Oxford Groep op dat moment niet de enigen die niet onwelwillend tegenover de ontwikkelingen in Italië en Duitsland stonden, maar met name de wederkerigheid van die belangstelling frappeert. Tekenend voor de weinig kritische instelling ten opzicht van het zich ontwikkelende nationaal-socialisme is hetgeen De Loor optekende uit een naar verluidt door John Victor Richard Rodolphe van Aldenburg Bentinck (1895-1963) ingezonden brief:

De volgende begrippen zie ik in toenemende mate volkstümlich worden: onzelfzuchtigheid, offervaardigheid, eerlijkheid, gehoorzaamheid, discipline, moed, beleid, trouw, gemeenschapszin, een positieve houding, of te wel geloof hoop en liefde. Daarom geloof ik in het Nieuwe Duitsland en zijn Leider ook wanneer dit land materieel gesproken door moeilijke tijden heen moet.⁴⁴⁵

De Loor constateerde dat John Bentinck, die in die tijd tot het ‘kernteam’ van de Nederlandse buchmanisten gerekend kon worden, hier iets verwoorde ‘dat bij velen ten aanzien van Duitsland leefde en zeker ook in de Oxford Groep. Buchman zelf zat ook op deze lijn. Hitler dwong bewondering af als sterke man. Zeker de adel was daar niet ongevoelig voor’.⁴⁴⁶ Een zeker idealisme spreekt echter uit de aan Bentinck

443 ‘De Oxford Groep te Londen. Propaganda op ongekende schaal’, *Algemeen Handelsblad*, 18 oktober 1933, 5.

444 Ook De Loor lijkt dit niet te hebben kunnen ontdekken (of daartoe geen inspanningen te hebben verricht; in het kader van zijn boek was dat ook minder relevant dan wellicht voor dit hoofdstuk van deze scriptie) – zie De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 75. In ieder geval waren in de herfst van 1933 wel de volgende personen uit Duitsland uitgenodigd om een bijeenkomst van de Oxford Groep in St. Pauls Cathedral te Londen bij te wonen: Baron von Matzan (van de persafdeling van het Ministerie van Buitenlandse Zaken; wellicht Vollrath von Maltzan, Freiherr zu Wartenburg und Penzlin, 1899-1967), Agnes von Grone (*Reichsführerin* van het *Frauenwerk* van de *Deutsche Evangelische Kirche*, de DEK; over haar zie: Fritz Mybes, *Agnes von Grone und das Frauenwerk der Deutschen Evangelischen Kirche* (Düsseldorf 1981)), *Oberkonsistorialrat* Hans Wahl (1900-1946, een jurist bij de DEK) en de theoloog professor Karl Fezer (1891-1960). Met name Fezer bleek zo enthousiast dat deze naar Berlijn toog om Joachim Hossenfelder (1899-1976) erbij te betrekken, een nationaal-socialistisch theoloog die in 1932 (mede)oprichter was geweest van *Deutsche Christen*, een antisemitische beweging binnen de Duitse protestante kerk. Zie: Jens Holger Schjørring, ‘Moralische Aufrüstung und Westeuropäische Politik bis 1954’, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 87 (1976) 71.

445 *Ibidem*, 82-81. Het zou een ingezonden brief betreffen waarin John Bentinck (zoals hij korthedshalve ook wel wordt genoemd) reageerde op een afwijzend redactioneel commentaar naar aanleiding van door de Nederlandse predikant Postma gemaakte positieve opmerkingen over de ontwikkelingen in Duitsland. In welke krant dat dan wel werd geplaatst blijft onduidelijk. De voetnoot (35) van De Loor meldt enkel: ‘Dit krantenknipsel, ongedateerd en zonder vermelding van herkomst, aanwezig in archief te Den Haag’. Ook middels verscheidene zoekopdrachten in kranten.delpher.nl kon het ingezonden bericht ook anno 2013-14 nog niet worden achterhaald.

446 *Ibidem*, 83.

toegeschreven woorden wel en de herinnering dringt zich op aan de in het eerste hoofdstuk van deze scriptie genoemde hypothese van Kooy (die hij op werk van de ‘fel anti-nazistische polemicus De Kadt’ had gebaseerd) dat ‘bekommernis om de vermaterialisering van de cultuur’ een belangrijke wegbereider was ter effening van het pad dat tot keuze voor het nationaal-socialisme kon leiden.⁴⁴⁷ Weliswaar betreft Kooy in zijn hypothese met name ‘intellectuele en middengroepen’, maar zoals we zien en hierna ook nog zullen zien komt het immateriële aspect nu juist ook bij de adel met enige regelmaat terug. In ieder geval bij het deel van de adel dat gedurende het interbellum ‘auf der Suche’ was.⁴⁴⁸ Daarbij komt dat er sterke aanwijzingen zijn dat de inspanningen van Buchman in Duitsland in die jaren, in de woorden van de Deense theoloog en kerkhistoricus Schjørring, ‘nicht ausschließlich als Kampf um die Änderung der Deutschen Christen beschrieben werden kann. Buchman war sehr positiv angetan von einigen Seiten der nationalsozialistischen Erneuerung’.⁴⁴⁹ Hetgeen wat dat betreft de reputatie van de Oxford Groep ook nogal heeft geschaad, en de perceptie van diens associatie met het nationaal-socialisme heeft gevoed, was een (wellicht niet geheel correct geciteerde) uitspraak van Buchman in een interview dat hij had met de Amerikaanse pers na zijn terugkeer in 1936 van een bezoek aan de Olympische zomerspelen die in dat jaar in Duitsland werden gehouden. De New York World-Telegram kopte in grote letters: ‘Hitler or any fascist leader controlled by God could cure all ills of world, Buchman believes’, om te vervolgen: “I thank heaven for a man like Adolf Hitler, who built a front line of defense against the anti-Christ of Communism’.⁴⁵⁰ Op basis hiervan deed later de aan Buchman toegeschreven uitspraak ‘Thank God for Hitler’ de ronde⁴⁵¹, en ook als dit niet (exact) zo door de voortrekker van de Oxford Groep werd uitgesproken, dan nog getuigt het van op zijn zachtst gezegd een verregaande naïviteit, die wellicht werd ingegeven niet doordat Buchman fascistische sympathieën had, maar omdat hij de leiding van nazi-Duitsland als ‘potentiële bekeerlingen’ beschouwde, en dat gepaard aan het anti-communisme van Buchman, iets waarin hij veel meer uitgesproken was.⁴⁵² Voor wat betreft De Loor had

447 Kooy, *Het echeck van een ‘volkse’ beweging*, 244-246.

448 Kuiper, ‘Adel, Nation und Staat in den Niederlanden’, 246

449 Schjørring, ‘Moralische Aufrüstung’, 72.

450 Garth Lean, *Frank Buchman - A Life. The life of Frank Buchman, a small town American who awakened the conscience of the world* (1985) 238-239 op <http://www.frankbuchman.info/> (25 juli 2014)

451 Ibidem, 239.

452 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 202-203.

‘Buchman (...) dus wellicht geen fascistische sympathieën, [maar] wel een blinde vlek, to put it mildly, voor het fascisme ...’.⁴⁵³ Wellicht overigens dat Buchman zich realiseerde dergelijke verdenkingen op zich te laden, maar het er voor over had onder het besef ‘what it would mean for the world if Himmler [met wij hij actief contact poogde te hebben – PJS] were to be changed’.⁴⁵⁴ En voor wat betreft Nederland concludeerde hij dat ‘de Oxford Groep nooit haar sympathie met de NSB of het Nationaal Socialisme heeft betuigd’ maar dat er ‘ongetwijfeld nogal wat sympathisanten van het Derde Rijk [waren] in de Oxford Groep die Hitler op zijn minst het voordeel van de twijfel gunden zoals John van Altenburg [sic] Bentinck’.⁴⁵⁵ Met De Loor kan tevens ook wel worden onderschreven dat de Oxford Groep, althans vanuit de voortrekker Buchman beschouwd, meer was dan uitsluitend een religieuze sekte en dat zij in de jaren dertig kan worden gezien als een bredere sociale beweging die een verandering van de wereld in een betere voorstond.⁴⁵⁶

In hoeverre Julia in deze vroege jaren dertig al gevoelig begon te raken voor de verleidingen van de nationaal-socialistische heilsleer valt niet te achterhalen. Volgens historica Matthée ontmoette ze tijdens haar reizen op al die bijeenkomsten al op jonge leeftijd ‘vooraanstaande persoonlijkheden op politiek en maatschappelijk gebied, hoewel ze op dat moment nog helemaal niet politiek geïnteresseerd was’.⁴⁵⁷ Haar toenadering tot het Duitse nationaal-socialisme zou in ieder geval in 1934 volgen.

Bekering

Al in 1932 volbracht Buchman, tezamen met zo’n twintig jonge mannen, een verkennend bezoek aan Duitsland om te bezien of de doelgroepen in het land ontvankelijk zouden kunnen zijn voor de boodschap die de Oxford Groep te bieden had.

⁴⁵³ Ibidem, 203.

⁴⁵⁴ Garth Lean, *Frank Buchman*, 236. De auteur baseert zich hier op Moni von Cramon en voegt de door haar aan Buchman toeschreven uitspraak toe: ‘People will say I’m pro-Nazi if I pursue this, but I am not worried’.

⁴⁵⁵ Ibidem, 199. John Bentinck had overigens, net als de in het vorige hoofdstuk besproken Max de Marchant et d’Ansembourg, in het Duitse leger gediend en was aan het begin van de Eerste Wereldoorlog adelborst in de marine van dat land. In zekere zin kan hij dus, net als Max, tot de *Kriegsgeneration* worden gerekend. De Loor merkt op dat Oxford Groep aanhangers die overstapten naar de NSB, zoals Julia en, na 1940, Frédéric Louis Rambonnet (1901-1945), zoon van de uit het patriciaat afkomstige vice-admiraal en Minister van Marine Jean Jacques Rambonnet (1864-1943). Maar terecht merkt De Loor ook op dat vele Oxford Groepers zich verzetten tegen de Duitse bezetter, bijvoorbeeld jhr. Willem (Pim) Theodoor Cornelis van Doorn (1911-1943) die zijn rechtenstudie in Leiden na het behalen van zijn kandidaats had opgegeven om zich volledig, als *fulltimer*, aan de Oxford Groep te kunnen wijden. Pim van Doorn zou zijn verzet met de dood bekopen. Net als Laurens was hij actief binnen het studentencorps geweest, maar dan in Leiden (o.m. wedstrijdroeier bij Njord en praeses van Pro Patria, de studentenweerbaarheid).

⁴⁵⁶ Vgl. Vlasblom, Bruin bloed, 6.

⁴⁵⁷ Matthée, *Voor volk en vaderland*, 98; Vlasblom, Bruin bloed, 8, die verwijst naar het proces verbaal met de eigen verklaring van Julia in NA-CABR 34678.

Ook de ‘Nazi movement’ kreeg specifieke aandacht van het team en zestien leden van de reisgroep van Buchman werden uitgenodigd bij een ‘big Nazi banquet’ (met wel duizend aanwezigen) in Berlijn.⁴⁵⁸ De aanwezigen waren onder de indruk maar leken zich ook bewust van het speciale karakter van het nationaal-socialisme ten opzichte van het door hen beleden Christelijk geloof. In de woorden van de aanwezige, toen 30-jarige Garrett Stearly: ‘They were very appealing. Outside our own fellowship, I had never met young men with such commitment before. But there was nothing Christian about it. Many arguments developed over dinner, each side fighting for its beliefs. Our question was, was the Germans' commitment to be centred on the Führer or on Christ?’⁴⁵⁹ Julia was bij deze bijeenkomst niet aanwezig. Zij kwam op 28 april 1934, op dat moment als een ‘informele fulltimer’ geheel en al actief voor de Oxford Groep⁴⁶⁰, volgens eigen zeggen voor het eerst in aanraking met leden van de SS en met de Groot-Germaanse gedachte die deze organisatie uitdroeg.⁴⁶¹ ‘I met those in Silesia’, zo verklaarde ze bij haar getuigenverhoor door de Amerikanen in februari 1947.

I should tell you why. It is probably right I do. That was April 1934, a German woman who belonged to the Oxford Group there was with us in America. She was born in Silesia, and had some friends over there, and she got me down to Silesia, she asked me to come down and meet some of her friends over there and tell about the Oxford Group.⁴⁶²

Op de vraag wie die dame dan wel was antwoordde ze: ‘Her main friend who played a part in this was Obergruppenfuhrer [sic] Uds Von Wayrish [sic]’.⁴⁶³ Julia vermeed aldus bewust (maar dan om onbekende reden) of onbewust de naam van de Duitse vrouw te noemen die haar had uitgenodigd. Het lijkt erop dat dit Anna Elisabeth von Cramon-von Prittwitz und Gaffron (ook bekend als Anneliese of Moni von Cramon) moet zijn geweest. Deze Moni von Cramon stamde uit een Silezische adellijke familie en als dit de dame in kwestie was, dan was Udo von Woysch (1895-1983), zoals de SS-officier heette, niet zomaar een ‘main friend’ maar zou in september 1934 zelfs aangetrouwde familie van Moni worden toen hij huwde met Inez Freiin von Tschammer und Quaritz

⁴⁵⁸ Lean, *Frank Buchman*, 207.

⁴⁵⁹ Idem.

⁴⁶⁰ De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 230. Alle kosten van de reizen in Groepsverband werden in principe vergoed, maar als Julia op persoonlijke titel moest reizen dan lag dat anders. In de woorden van Julia: ‘[A]s long as we have money ourselves we put it out ourselves. As far as I am concerned I have never been rich in my life, so practically none of the transfers I could pay myself’, terwijl ze overigens iets eerder in het verhoor had beweerd ‘I had the money to do the travelling myself’ (Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 13, 12). Matthée, *Voor volk en vaderland*, 99, vermeldt overigens dat voor levensonderhoud zij afhankelijk was van haar vader.

⁴⁶¹ NA-CABR 34678, proces-verbaal d.d. 16 december 1947.

⁴⁶² Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 4.

⁴⁶³ Idem.

(*1908)⁴⁶⁴: haar schoonmoeder was Helene von Tschammer und Quaritz.⁴⁶⁵ Net als Julia had ook de zeer gelovige Moni von Cramon (ze organiseerde in de jaren dertig onder meer evangelische *Gutmütter-* en *Gutstöchertreffen*) de door Buchman bewerkstelligde “change” ondergaan. Haar dochter Johanna beschrijft hoe haar moeder - uit een zeer Duits-nationale en voor een deel ook monarchistische familie⁴⁶⁶ - in 1930 op bezoek was bij de voormalige Duitse keizer in Huis Doorn in Nederland.⁴⁶⁷

Nun unterbreitete ihr der Kaiser, dass ein „komischer amerikanischer Heiliger“, er hieß Frank Buchman, und ein Deutscher namens von Richthofen, sich zum Tee angesagt hätten; er wolle sich drücken, sie aber könnte Buchman ja mal unter die Lupe nehmen. Sehr stolz und erhobenen Hauptes empfing sie diesen Gast, dem sie erst einmal viel von ihrer Arbeit erzählte. Er berichtete dann kurz von der seinen, damals bekannt unter dem Namen „Oxford-Gruppen-Bewegung“. Buchman wandte sich besonders den Menschen zu, die sich dem Wort Gottes entzogen hatten und setzte sich für die Erneuerung der Welt durch ein lebendiges Christentums ein. Er lud meine Mutter für den nächsten Sommer zu einer großen internationalen Tagung nach Oxford ein, an der sie dann auch teilnahm.⁴⁶⁸

Moni von Cramon begon voor de Oxford Groep te reizen en bezocht met een internationaal team onder meer de Volkenbond te Genève. En niet alleen op Moni maakt het allemaal veel indruk, ook haar dochter raakte door de beweging bevlogen:

Sie kam damals ganz verändert zurück und von allem, was sie erzählte und berichtete, war ich so ergriffen, dass mir plötzlich mit 13/14 Jahren Jesus Christus zur Wirklichkeit wurde. Von diesem Zeitpunkt an hat er meinen Lebensweg begleitet, in schönen und in schwersten Stunden.⁴⁶⁹

En een moeilijke periode zou als snel aanbreken. Na de nationaal-socialistische machtsovername in Duitsland in januari 1933 waren er blijkbaar lieden die, bij afwezigheid van de familie, in het huis van de Cramons in Arnoldsühle bij Breslau (het huidige Wrocław) oppasten, daar door de papieren en boeken snuffelden, er buitenlandse correspondentie en publicaties in aantreffen en die bij de lokale *Kreisleiter* van de NSDAP inleverden. Wat toen volgde was klinkt tamelijk bizar. Nog voordat Moni von Cramon gearresteerd of althans voor verhoor opgepakt kon worden

464 Wikipedia, ‘Udo von Woysch’ (versie 21 mei 2014 om 00:31 uur) op http://de.wikipedia.org/wiki/Udo_von_Woysch (15 juli 2014). Er bestaat ook een lijvige serie waarin alle generaals van het Duitse leger, inclusief de SS, in korte biografieën worden beschreven. De serie is echter nergens in Nederlandse bibliotheken beschikbaar en tamelijk prijzig. Zie Andreas Schulz, Günter Wegmann en Dieter Zinke, *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei 1933-1945*, deel 6: U-Z (Ullmann - Zottmann) (Bisendorf 2012). Overigens wordt Von Woysch in het boek van Stephan Malinowski nergens genoemd.

465 Rahtgens, *Der Stimme des Gewissens folgen*, 4.

466 Ibidem, 8.

467 Ze kende de tweede echtgenote van Wilhelm II, Hermine, *Prinzessin Reuß ältere Linie* (1887-1947) nogal goed. Zie: Johanna Rahtgens, *Abschied und Neubeginn* (Norderstedt 2007) 7 op <http://books.google.nl/books?id=feyaeMqqCe8C&lpg=PP1&dq=Abschied%20und%20Neubeginn&hl=nl&pg=PP1#v=onepage&q=Abschied%20und%20Neubeginn&f=false>

468 Rahtgens, *Der Stimme des Gewissens folgen*, 7.

469 Ibidem, 8.

schaltete sich ein befreundeter Gutsbesitzer ein. Dieser Mann war ein engagierter SS-Führer. Aber wegen der alten Freundschaft bot er Hilfe an und sagte meiner Mutter, es sei völlig unsinnig, zu dem vorgesehenen Termin bei dem kleinen Kreisleiter zu erscheinen und fuhr mit ihr direkt zu Himmler nach Berlin. Bei dem dortigen Verhör erzählte meine Mutter als überzeugte Christin von ihrer Begegnung mit der Oxford-Gruppe, ihren vielen Auslandsreisen und dem Briefwechsel mit ausländischen Freunden. Zu diesem Zeitpunkt kamen wohl bei Himmler alte Erinnerungen an seine Zeit als ehemaliger Jesuitenschüler auf und so erklärte er ihr unvermittelt, sie sei seine persönliche Gefangene. Das Herz klopfte ihr bis zum Hals, wusste sie doch nicht, was nun geschehen würde. Ein Fahrer fuhr sie durch das bereits dunkle Berlin und hielt vor einer Villa im Grunewald. Dort empfing sie eine Frau, die sich als Frau Himmler vorstellte und sagte, ihr Mann habe ihr mitgeteilt, dass sie Frau von Cramon als Privatgefangene aufnehmen solle.⁴⁷⁰

De vraag die haar dochter Johanna open laat is de naam van de ‘engagierter SS-Führer’. Naar onze mening kan dit zeer wel Udo von Woysch zijn geweest, de man die Julia in 1934 voor het eerst in Silezië zou ontmoeten. Von Woysch was een Sileziër en woonde ook in 1934 nog op zijn voorvaderlijk landgoed Schwanowitz.⁴⁷¹ Maar wat belangrijker was: hij was inderdaad een fanatieke SS-officier die al in 1929 NSDAP-lid was geworden. De man was in de ogen van de nationaal-socialisten een voorbeeldig, veelbelovend en tot voorbeeld dienend SS-officier zodat er van hem zelfs een sigarettenplaatje verscheen dat kon worden ingeplakt in het door de *Orientalische Cigaretten-Compagnie “Rosma” GmbH* te Bremen uitgegeven plakboek met 241 *Männer im Dritten Reich*.⁴⁷² Hij bleek toen de oorlog eenmaal begonnen was en al in 1939 in Polen aan het hoofd van een *Einsatzgruppe* werd gesteld echter tevens een onvermurwbare en fanatieke uitvoerder van de hem door Heinrich Himmler verleende opdracht tot het radicaal neerslaan van Poolse opstanden in de ‘neu besetzten Teilen Oberschlesiens mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln’.⁴⁷³ Von Woysch, die Julia en haar groep bij hem thuis had uitgenodigd, nam ruim de tijd voor de ontvangst:

[W]e told him about the Oxford Group, and he told us about the SS and the Party, and everything, and that was the first time I ever heard about these people. (...) The first time I met him was private, and we walked around for a week in Silesia, and met all of these people living in castles and all over. They didn’t play a part any more in the story. The week to come there was an official SS – I don’t know what you call it, reunion, a sort of

470 Idem. Vgl. Lean, *Frank Buchman*, 234. De beschrijving daarin is iets anders: Moni von Cramon ontving volgens deze versie in 1935 een telegram van Himmler met het verzoek zich bij hem te vervoegen. Op het ‘SS headquarters’ in de Berlijnse Prinz Albrechtsrasse moest ze vervolgens zo’n negen uur wachten ‘in a room lit only by a window near the ceiling’ alvorens door Himmler en diens rechterhand Karl Wolff te worden ontvangen. Laatstgenoemde reed haar vervolgens naar huize Himmler. Lean baseerde deze versie op de herinneringen van Rosie (Rosmarie, genoemd Rosi volgens Rahtgens) Haver, een andere dochter van Moni von Cramon.

471 ‘Udo von Woysch’, in: *Männer im 3. Reich* (Bremen 1934) 239.

472 Idem.

473 Wildt, *Generation des Unbedingten*, 434. Over deze *Einsatzgruppe* zie in het bijzonder: Alexander B. Rossino, ‘Nazi Anti-Jewish Policy During the Polish Campaign: The Case of the Einsatzgruppe von Woysch’, *German Studies Review*, 24 (2001) 35-53.

official SS thing, a meeting. The whole SS people of Silesia had to come to an arena there, - sort of a reunion. Then he [Von Woyrsch – PJS] said it would be nice for us to come too, and he invited us in his house and there was an official meeting, just a welcome for the people who came there, and there were all those people I knew later on.⁴⁷⁴

Ook die andere SS-ers die Julia in april 1934 in Silezië op die bijeenkomst ontmoette waren niet de minst prominente.⁴⁷⁵ De *Reichsführer-SS* zelf was aanwezig, wellicht toch geïnteresseerd geraakt door hetgeen Moni van Cramon hem zoal over de Oxford Groep had verteld, en verder mannen als de, op dat moment, *SS-Standartenführer* Karl Wolff (1900-1984), de gedurende de bezetting ook in Nederland actieve Fritz Kranefuss (1900-1945?), Theo Berkelmann (1894-1943), Richard Hildebrandt (1897-1952) en Werner Lorenz (1891-1974). En benevens Julia, Von Woyrsch en dus wellicht Moni van Cramon waren er nog tenminste twee edellieden aanwezig: *SS-Obergruppenführer* Friedrich Karl Freiherr von Eberstein (1894-1979) en Josias Fürst zu Waldeck und Pyrmont (1896-1967). Overigens waren er niet enkel leden van de SS aanwezig, maar ook militairen en leden van de SA (de bijeenkomst vond plaats vóór de zogenoemde “Nacht van de Lange Messen”), maar Julia zou later nog het contact onderhouden met hen die tot de SS behoorden.⁴⁷⁶ Maar in Duitsland zou zij niet terugkeren tot na het moment dat zij - in 1936 - afscheid en afstand had genomen van de Oxford Groep.⁴⁷⁷

VAN LINKS NAAR RECHTS: FRIEDRICH FREIHERR VON EBERSTEIN, JOSIAS FÜRST ZU WALDECK UND PYRMONT EN UDO VON WOYRSCH. DE AFBEELDINGEN VAN EBERSTEIN EN WOYRSCH ZIJN VAN PLAATJES DIE BIJ DE AANKOOP VAN SIGARETTEN VERZAMELD KONDEN WORDEN

474 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 4-5. Volgens Matthée, *Voor volk en vaderland*, 98, was het een ‘officiële lunch ter gelegenheid van een SS-bijeenkomst in Breslau’. In het Getuigenverhoor (p.6) beklemtoonde Julia wel dat ‘it was only private. I was invited there. I had nothing to do with the whole affair. There were two women, I think, around there. I was one of them. It was just a private thing.’

475 De namen van aanwezigen ontleend aan Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445 alsmede aan de *Interrogation Summary No. 1421* van dat verhoor.

476 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 6.

477 Idem.

Onder de indruk van alle impressies die Julia bij haar bezoek had opgedaan, en met name doordrongen van de door de door haar ontmoette SS'ers uitgedragen Groot-Germaanse gedachte, zou ze in de zomer van 1934 ook een bezoek aan NSB-leider Anton Mussert hebben afgelegd om van hem te vernemen of hij gelijksoortige sympathieën koesterde. Een Groot-Germaanse droom had Mussert evenwel niet.⁴⁷⁸ Wie zij in 1934 ook ontmoette was Meinoud Rost van Tonningen, afgestudeerd jurist en toen nog werkzaam voor de Volkenbond in Wenen (en overigens met een adellijke moeder, zoals we in de inleiding konden lezen). Volgens De Loor ontmoette zij hem op een houseparty in Baarn omdat hij toen korte tijd met de Oxford Groep sympathiseerde⁴⁷⁹, maar volgens andere auteurs betrof het een ontmoeting op een familiefeestje.⁴⁸⁰ Zelf zei Julia in 1947 wel dat ze hem 'in the Oxford Group' had ontmoet.⁴⁸¹

Toch zou het nog tot 1936 duren eer Julia de stap zette om lid te worden van de NSB: op 12 december van dat jaar werd zij toegelaten tot het voorlopig lidmaatschap, gevolgd door een bevestiging als werkend lid per 5 juli 1937.⁴⁸² En dat alles voor een geldelijke bijdrage aan de beweging van 1 gulden per maand. Reeds eerder - in 1932 - waren haar beide ouders korte tijd lid van de NSB geweest⁴⁸³ en ook broer Laurens was haar in 1933 met zijn door lidmaatschap beleden keuze voor het nationaal-socialisme voorgedaan, een lidmaatschap waaraan hij overigens in 1934 weer een einde maakte toen het ambtenaren verboden werd lid van de NSB te zijn⁴⁸⁴, hetgeen trouwens niet wegnam dat hij na de oorlog schuldig werd bevonden aan collaboratie met de vijand gedurende de Duitse bezetting van Nederland.⁴⁸⁵

478 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 98. Niet geheel duidelijk is wanneer dat bezoek precies zou hebben plaatsgevonden. Matthée noemt haar bronnen niet en in de in het kader van deze scriptie geraadpleegde documentatie werden hiervoor ook geen nadere aanknopingspunten gevonden. Wel citeert Matthée (p. 96) Jan Meyers uit diens Mussertbiografie (cf. de literatuurlijst achterin deze scriptie; aldaar p. 1222) die vermeldt dat Mussert in de zomer van 1935 door Julia werd benaderd. Gezien de verdere nauwkeurigheid die Matthée in haar boek toch wel aan de dag legt, lijkt er sprake van een typografische onzorgvuldigheid die aan de aandacht van de uitgever lijkt ontsnapt. Het jaartal blijft dus toch in het ongewisse.

479 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 206-207.

480 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 33; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 98. Vlasblom lijkt zich evenwel op De Loor te baseren en noemt een houseparty (Bruin bloed, 10).

481 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 12, 15.

482 Lidmaatschapskaart met stamboeknummer 79185, NA-CABR 34678. In 1947 zei ze dat ze lid werd in juni 1937 (Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 21).

483 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 96.

484 Ibidem, 97.

485 Uitspraak tribunaal Zutphen, gewezen op 27 april 1948 door mr. B.G. Wildervanck de Blécourt als voorzitter. NA-CABR 59207 (Tribunaal Zutphen 1870; jhr. mr. L.P.D. op ten Noort). Zie ook: 'Tribunaal-advies. Jhr. op ten Noort', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 mei 1948, 3. Laurens werd vooral zijn rol als chef van het Hoger Onderwijs van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming aangerekend. Zijn gedragingen in die functie hadden naar het oordeel van het tribunaal 'meer nadeel berekend aan de goede zaak dan mening overtuigd NSB-er'. Met name het door hem beleden antisemitisme telde zwaar, en in het bijzonder de wijze waarop gerenommeerde hoogleraren als Cohen en Jordan daarvan het slachtoffer waren geworden. Anderzijds waren er ook nogal wat positieve verklaringen ontvangen die waren verzameld door zijn raadsman, jhr. mr. J.H. de Brauw (niet werd uitgezocht hoe nauw te verwantschap was van deze advocaat met jhr. mr. P. de Brauw die tezamen met jhr.

De stap tot het aangaan van het NSB-lidmaatschap werd door Julia gezet nadat het tussen haar en Buchman en diens Oxford Groep tot een breuk was gekomen en zij haar werkzaamheden voor de Groep had beëindigd. De directe aanleiding voor de breuk vormde een bezoek van een team van de Oxford Groep waarvan zij en John Bentinck⁴⁸⁶ deel uitmaakten aan Tsjecho-Slowakije in het najaar van 1936. De groep bezocht daar het plaatsje Bodenbach (in het Tsjechisch Podmokly, onderdeel van de huidige Tsjechische gemeente Děčín die tot 1945 Tetschen heette) in de grensstreek met Duitsland, het Sudetenland, en was geschokt over de levensomstandigheden van de daar wonende Sudeten-Duitsers. Julia wilde wat doen en hoopte op steun van Buchman en de Oxford Groep, ook omdat ze wist: ‘they always had money. I wanted to do something along the lines of health resorts for children, and so forth.’⁴⁸⁷ De door haar georganiseerde hulpactie viel bij Buchman echter allerminst in goede smaak en verdere uitvoering van het plan werd door hem onverwijld verboden.⁴⁸⁸ Julia was teleurgesteld en nam afscheid van de groep waaraan zij gedurende een aantal jaren al haar ziel en zaligheid had verbonden. ‘I said as long as Christianity doesn’t work with practical help of social affairs, I don’t think there is any use in it’, wist ze zich in 1947 bij haar verhoor door de Amerikanen te herinneren.⁴⁸⁹ In 1990 realiseerde ze zich wel dat haar actie de eenheid van de Oxford Groep in gevaar had gebracht die toch immers ‘tenslotte een beweging [was] die boven de volkeren stond’. Dat drong pas later tot haar door, maar ‘toen waren [ze] al met ruzie uit elkaar gegaan’. Overigens kon ze daarbij niet nalaten

Pim van Doorn, *fulltimer* bij de Oxford Groep, in 1938 een telegram aan koningin Wilhelmina ondertekende in het kader van de Morele Herbewapening zoals de groep zich vanaf dat jaar zou gaan noemen; De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 133) en die het tribunaal de indruk hadden verschaft dat Laurens ‘naast ‘t vele kwaad dat hij bedreef, ook veel goed heeft gedaan, althans heeft trachten te doen en hij geen slaafs opvolger is geweest van de bevelen en opdrachten door de bezetter of diens handlangers, en ondanks zijn foute instelling karakter heeft getoond tegenover de willekeur van de bezetter’. De termijn van het voorarrest (ruim 21 maanden) volstond voor het tribunaal als strafoplegging, maar vond tevens dat ‘iemand als hij, die, ondanks zijn zelfoverschatting, ongetwijfeld capaciteiten bezit, zijn diensten niet aan het vaderland geven kan’ zodat het hem verboden werd verder nog ‘enig openbaar ambt te vervullen’. De beide kiesrechten werden Laurens niet ontnomen. In een brief die Laurens op 24 juni 1946 vanuit Wezep aan mr. J.W.M. des Tombe, de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem, had geschreven, had deze verklaard dat hij niet alleen tot medio 1942 meende dat Duitsland de oorlog zou winnen, maar dat ook hoopte. Daarna was zijn hoop gevestigd op een *parti remise*. Hij meende dat het ‘Duitse regiem tezamen met andere fascistische en falangistische krachten de enige regeneratieve kans voor Europa’ uitmaakte en verwachtte dat de ‘traditionele conservatieve krachten in Duitsland, de adellijke legerkringen, voldoende tegenwicht zouden vormen tegen de al te “dynamische” groepen van de partij zodat zij tezamen het regiem nog een positieve waarde zouden geven’. Hij vond dat het ‘onder alle omstandigheden’ beter was dat in het centrum van Europa de “Gotha” [het Duitse equivalent van het Nederland’s Adelsboek, het Rode Boekje, waarin alle Duitse adellijke geslachten staan opgetekend – PJS] op het kussen bleef waar zij 1000 jaar op zat, dan dat zij haar plaats zo ruimen voor *homines novi* van welke groepering van ook (communist of nationaal-socialist maakte dan geen verschil meer uit). Laurens concludeerde ‘met een reminiscens aan het Romeinse recht [zich] het “Civis sed non libertinus” tot devies gemaakt’ te hebben.

486 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 6.

487 Ibidem, 8. Zie ook ibidem, 3. Het plan daartoe zou door haar tezamen met een Nederlandse professor worden opgesteld. Wij deze hoogleraar was, kon in het bestek van deze scriptie niet worden achterhaald.

488 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 206; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 99; Vlasblom, *Bruin bloed*, 9; Barnouw, *Rost van Tonningen*, 33.

489 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 4.

nog even te suggereren dat Buchman ‘geld van de beweging voor zichzelf [gebruikte]’ en ‘vele huizen en landgoederen’ had. Dat maakte haar kwaad.⁴⁹⁰ De conclusie die de historicus Barnouw aan deze affaire verbindt, is dat zij hetzij ‘politiek buitengewoon naïef’ moet zijn geweest, dan wel toen al ‘groot-Germaanse gedachten’ had, dat laatste wellicht ook omdat Julia volgens hem over haar plannen al ‘contact [had] opgenomen met Heinrich Himmler en andere haar bekende Duitsers’.⁴⁹¹ Van dergelijke contacten met Duitsers over deze Sudetenkwesitie werden in de geraadpleegde bronnen geen aanwijzingen gevonden en in ieder geval was de eerste keer dat Julia Duitsland bezocht na haar introductie daar in 1934 pas ná de hele affaire, toen zij in december 1936 tezamen met Ursula Bentinck een mevrouw Augustini bezocht en bij haar enige weken logeerde. De echtgenoot van deze dame ‘had some sort of, -- well, some sort of business in the concentration camp at the time, in Dachau. I don’t know what sort of thing. He went out later on and was in the Wehrmacht. (...) I never met him again’. Deze echtgenoot zal Otto Friedrich Augustini (1891-?) zijn geweest, een SS-officier in Beieren.⁴⁹² De mogelijkheid dat Julia echter inderdaad al voordien een groeiende sympathie voor Duitsland en het nationaal-socialistisch regime aldaar aan het ontwikkelen was, moet ook niet uitgesloten worden geacht, waarbij wellicht ook meespeelde dat Buchman bang was dat zij daar in zijn vaarwater kwam. Julia ervoer althans dat hij ‘always wanted to keep me away from Germany’.⁴⁹³ Tenslotte is er in dit licht nog hetgeen Lean (die nauw met Buchman had samengewerkt) aan zijn gesprekken met Moni von Cramon ontleende: ‘It came to light that a Dutch girl who had attended

490 Olink, 'Oorwarmers voor het Oostfront', 16.

491 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 33.

492 Op een vage website valt over hem te lezen: ‘Für die Zeit vom 1. April 1934 bis zum 4. Juli 1935 wird der SS-Obersturmbannführer Otto Friedrich Augustini (* 14.5.1891 Minden) als Führer beim Stab der SS-Führerschule Tölz genannt. Ab 4. Juli 1935 Führer des SS Wachsturmbann I Oberbayern bis zum 20. April 1936, vom 20. April 1936 Führer I SS Totenkopfverbände Oberbayern bis 16. April 1937 Am 9. November 1936 zum SS-Standartenführer befördert, verließ Augustini die SS mit Wirkung vom 16. April 1937 und trat zum Heer über’ (<http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/4244-SS-Junkerschule-T%C3%B6lz/?pageNo=7>, 14 juli 2014).

493 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 14-15, 33. In het verhoor noemt Julia ook het feit dat Buchman en enkele andere personen uit diens entourage waren uitgenodigd een ‘Nurnberg Party Day’ te bezoeken, en dat ‘Himmler had sent me an invitation for the Party Day too, and I had sent a note to this German lady [vermoedelijk Moni von Cramon; zie hierna – PJS] to ask whether that was right to go or not for the group, and she sent me back a telegram from Geneva I was not to go, and later on I found out she wasn’t the one who sent the telegram, but Frank Buchman did and put her name under it, which I thought was unfair as a way to do things. That was one of the things when I broke with those people. I thought it didn’t fit in with Christianity. (...) [Buchman] always got me away from Germany’. De reden dat ‘this German lady’ vermoedelijk Moni von Cramon was vinden we in Lean, *Frank Buchman*, 233, 236: ‘In September 1934 Moni von Cramon was invited by Himmler to the Nazi Party rally at Nuremberg, and arranged for Buchman and a few of his team to be invited too. (...) In August 1935 he was once again invited to Nuremberg through Frau von Cramon. He took the Oxford theologian, Dr B. H. Streeter, with him’. De *Reichsparteitag* van de NSDAP van 1934 werd bekend door de verfilming ervan door Leni Riefenstahl in haar rolprent “Triumph des Willens” en die van 1935 kreeg als motto “Reichsparteitag der Freiheit” mee naar aanleiding van de herinvoering van de dienstplicht, een ontwikkeling die ook Buchman niet ontging gezien de shows die daarbij door eenheden van de nieuwe *Wehrmacht* werden opgevoerd.

some Oxford Group meetings had fallen for an SS officer and made allegations which supported those in the Gestapo who looked on the Oxford Group as a super-subtle spy network of the democracies. This made Buchman apprehensive for his German team, as well as rendering his own task more difficult.⁴⁹⁴ Was deze ‘Dutch girl’ wellicht Julia en vormde deze affaire een oorzaak van Buchman’s wantrouwen?

Nu haar werkzaamheden voor de Oxford Groep tot een tamelijk abrupt einde waren gekomen⁴⁹⁵, zocht Julia een nieuwe uitdaging. Op de terugreis vanuit Sudetenland nam ze daarom in Dresden contact op met Fritz Kranefuss (ook wel: Kranefuß) die ze in 1934 bij haar bezoek aan Silezië had leren kennen. Kranefuss was een industrieel die tot de persoonlijke staf van Heinrich Himmler behoorde en zou net als Karl Wolff⁴⁹⁶ (die aan het hoofd stond van die persoonlijke staf) tot de vaste, vriendschappelijke contacten van Julia binnen de SS blijven horen. Dat zij contact met

494 Lean, *Frank Buchman*, 235. Julia wordt in verschillende bronnen omschreven als goed ogend en ‘bepaald vanwege haar vleeselijke levenswandel’ (Meyers, *Mussert*, 122), een ‘aantrekkelijk’ buitenbeentje (Barnouw, *Rost van Tonningen*, 33), en zo voort. Waarop Meyers diens suggesties over de ‘vleselijke levenswandel’ van de jonkvrouw baseert, verzuimt hij te melden. Dat Julia bepaald niet conventioneel was, dat blijkt wel uit de bronnen. Maar dat zij een, wat betreft de seksuele moraal, fladderend leven leidde, daarvoor lijken niet echt aanwijzingen te vinden en de suggestie daarvan kan ook in roddel en achterklap een oorzaak hebben (vgl. Barnouw, *Rost van Tonningen*, 74). Drie “affaires” van Julia zijn bekend en één huwelijk. De eerste is die met de Waffen-SS man en latere ondernemer ir. Pieter Schelte Heerema (1908-1981) op wie Julia tot over haar oren verliefd was en met wie zij gedurende een aantal maanden een vurige relatie onderhield. Haar brieven aan Heerema zijn bewaard gebleven en Vlasblom (Bruin bloed, 23-30) heeft hieruit uitvoerig geput (zie ook Roland van Blokland, Pieter Schelte Heerema 1908-1981. Een biografische studie (scriptie, Utrecht 2010), alhoewel de affaire met Julia daarin minder uitvoerig aan bod komt). Een tweede (mogelijke) affaire die zich laat achterhalen is die met mr. Age Lykle Tromp (1900-1954) in 1943. Tromp was ambtenaar bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en hield zich onder meer bezig met het behoud van Nederlands volksgoed, een onderwerp dat ook de interesse had van nationaal-socialisten als F.E. Farwerck (1889-1969) en ir. W.F. van Heemskerck Düker (1910-1988). een publicatie van hem wordt genoemd in: M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme (dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003). Tromp was blijkbaar ook bij de Germaanse SS en noemde zich zelf SS kernleider. In het NIOD-dossier 210, stuk H.445 (BDC), enige correspondentie jvr. J.A. op ten Noort, bevindt zich tamelijk uitvoerige correspondentie over en ook met Tromp (zij het wat dat laatste betreft niet van of aan Julia). Blijkbaar had Julia zich bij Hanns Albin Rauter (1895-1949), de *Höherer SS-und Polizeiführer* voor het bezette Nederland, beklagd dat Tromp haar onder druk zette om te trouwen hetgeen door Rauter in een brief van 1 november 1943 aan Himmler werd gemeld: ‘Tromp gibt keine Ruhe’. Julia was al eerder (27 oktober 1943) gerustgesteld, nadat haar verzekerd was dat Himmler ‘mit Vergnügen von [ihr] neusten Eroberung gehört hat’, dat in opdracht van de *Reichsführer* aan de ‘gekränkten Verehrer’ een brief was gestuurd (in bijlage verkreeg Julia een afschrift) waarin de man werd gesommeerd ‘der Haltung wieder zurückzufinden, die man von einem germanischen Mann in Liebes- und Frauenangelegenheiten erwarten kann’. Hieraan was nog de wijsheid toegevoegd dat Himmler ‘überzeugt [war], daß Barones Juul op ten Noort mit Ihnen nicht gespielt hat. Im übrigen ist es auch hier wieder Angelegenheit eines Mannes, falls eine Frau mit ihm spielen will, ob er mit sich spielen lässt oder nicht’. De reactie van Julia op het schrijven was overigens o.m.: ‘Ich habe mich köstlich amüsiert! Bin aber fest davon überzeugt, dass er jetzt einen Weg findet dem Führer zu schreiben um sich über die wenige Unterstützung des Reichsführers zu beklagen! Was er dann nachher macht ... ? Wahrscheinlich ins Wasser springen!’. Correspondentie aan en van hooggeplaatste SS-officieren anno 1943 ... De derde bekende relatie van Julia zal altijd een onbekende blijven; het was de relatie waaruit haar op 26 februari 1944 geboren zoon Heinrich voortkwam. Het is deze geboorte en de betrokkenheid van Himmler persoonlijk bij het versluieren ervan - en de naam van de boreling! - die aanleiding gaf tot geruchten als zou Himmler de vader zijn geweest. Julia heeft dit altijd ontkend. Vgl. Olink, ‘Oorwarmers voor het oostfront’, 17; Vlasblom, Bruin bloed, 35-38; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 116. Het bevreemde laatstgenoemde auteur wel dat er geen correspondentie met verwekker is te vinden. Volgens Olink had ze zich ‘aangemeld om SS-ers die aan het oostfront vochten en daar niet gelegenheid waren een nageslacht voort te brengen, te helpen’, maar van een dergelijke “aanmelding” is in de beschikbare bronnen nog geen spoor gevonden. Barnouw, *Rost van Tonningen*, 33, noemt als vader een ‘gelukkig getrouwde legerarts’. En verder is Julia van 1953 tot 1958 nog getrouwd geweest met ene Michael Sebastian Rothfischer (Olink, ‘Oorwarmers voor het oostfront’, 15).

495 Feitelijk, niet formeel (als dat al zou hebben gekund bij een dergelijke informele beweging zonder lidmaatschap e.d.): ‘I never [broke] officially, but because I had other work I never saw them again’ (Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 25).

496 Onder vrienden ook wel “liefkozend” Wölfchen genoemd. Zie Florentine Sophie Rost van Tonningen-Heubel, *Die Wahrheit das Licht* (Velp 1996) 54.

Kranefuss zocht kan op twee dingen duiden. Ten eerste kan zij simpel naar werk hebben gezocht nu zij haar activiteiten voor de Oxford Groep beëindigd had en zij, wellicht, door het vele reizen, niet meer over zo veel contacten in haar vaderland beschikte. Of - en dat lijkt wat meer plausibel - zij was geleidelijk na 1934 in de ban van het Duitse nationaal-socialisme en de groot-Germaanse gedachte geraakt. Misschien was ze ook wel onder de indruk van alle aandacht die zij op zo jeugdige leeftijd (immers vanaf haar vierentwintigste) van hoogwaardigheidsbekleders van het nieuwe Duitse rijk kreeg. Het valt niet uit sluiten dat Julia er enerzijds wel bepaalde ideeën op na hield (in haar overgang van de Oxford Groep naar het nationaal-socialisme zit wel een aantal aspecten van continuïteit), maar zich aan de andere kant ook wel liet beïnvloeden als dat binnen de voedingsbodem van haar ideeën paste (want Julia was ook zelfstandig en in zekere zin eigengereid zoals haar levensloop laat zien). We mogen niet vergeten dat ook Frank Buchman door velen als een ‘magnetische’ persoonlijkheid en een ‘charismatisch’ leider werd ervaren die een grote aantrekkingskracht had op hen die voor zijn ideeën ontvankelijk waren.⁴⁹⁷ Voor dergelijke meer psychologische analyses is echter, zoals wij in het eerste hoofdstuk bij de korte bespreking van het door Adorno ontwikkelde *authoritarian personality*-begrip reeds zagen, geen plaats. Hoe dit ook zij, Kranefuss suggereerde dat Julia maar eens moest gaan praten met Gertrud Scholtz-Klink (1902-1999) omdat zij ‘would probably fit in the work with the women’s organisation here in Germany along the lines I was thinking, you know, those solcial help and so forth, and nothing in connection with Sudeten Dutchland [sic], but on the whole with this thing’.⁴⁹⁸ Scholtz-Klink was op 24 februari 1934 benoemd tot *Reichsführerin* van de *NS-Frauenschaft* (NSF) en van het *Deutsche Frauenwerk* en voerde sinds november van dat jaar de titel *Reichsfrauenführerin*⁴⁹⁹; zij zou Julia wellicht als ‘Hospetante’, een soort gast of onbetaalde stagiaire, voor enige tijd in haar organisatie kunnen opnemen zodat zij daar ervaring kon opdoen met de wijze waarop het sociale werk binnen deze organisatie was geregeld. En leek Julia een goed idee en ze reisde meteen van Dresden

497 De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 49-53.

498 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 9.

499 Scholtz-Klink, een vrouw uit de Duitse middenklasse, zou het nationaal-socialisme haar hele leven trouw blijven. Haar rollen in nazi-Duitsland, die we voor het gemak maar even samenvatten onder het begrip *Reichsfrauenführerin*, waren niet de makkelijkste. Niet alleen was de rol van de vrouw in de filosofie van veel nazi’s beperkt tot die in ‘keuken en kraamkamer’, ook bleef ze in die rol formeel ondergeschikt aan Erich Hilgenfeldt (1897-1945), de leider van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*. Toch lijkt het erop dat ‘de Reichsfrauenführerin en haar medewerksters (...) er naar [streefden] de vrouw in de beroepssamenleving terrein te laten winnen, of op zijn minst de poging van de mannelijke nazi’s haar naar huis en haar terug te drijven zoveel mogelijk tegen te gaan’. Zie: Renée in ‘t Veld, *Uit liefde voor de Führer. Vrouwen van het Derde Rijk* (Zutphen 1995) 115, 118, 122, 126.

door naar Berlijn om daar met Scholtz-Klink te spreken. Het bezoek bleek succesvol en nadat Julia nog even terug in Nederland was geweest keerde ze eind december 1937 terug naar Berlijn waar ze ongeveer twee maanden lang stage liep bij de *NS-Frauenschaft*: ‘ I looked around their schools and different organisations and social work -- what would that be for the women, the Volkswohlfart – N.S.V. That was the social organisation here. I went, I saw that, and to those different smaller groups of the N.S.V.’.⁵⁰⁰ Met wie Julia gedurende haar twee maanden bij de NSF zoal in contact kwam is nog niet achterhaald. In het getuigenverhoor van 1947 werden door haar verder voor wat betreft de NSF geen namen genoemd en werd hier verder ook niet naar gevraagd. Dat, zoals Vlasblom in haar scriptie suggereert, zij tijdens haar stage ‘nauw samen werkte met NSF vrouwen, die net als zij tot de elite behoorden’ en dat het daarom ‘niet verwonderlijk’ is dat zij door hun ‘gedachtegoed geïnspireerd wordt’ lijkt een wat voorbarige conclusie: de vrouwen waarvan hun rol bij de NSF bekend is lijken niet tot de elite te behoren, althans niet tot de traditionele *upper class*, en adellijke namen komen we in de leiding ervan niet tegen.⁵⁰¹ Julia (h)erkende in 1990, toen zij voor *Elsevier* werd geïnterviewd, wel dat man en vrouw in het nationaal-socialisme weliswaar gelijkwaardig waren, maar ieder ‘een heel verschillende bijdrage [levert] aan het gezin en aan het volk; vrouwen verzorgen, mannen jagen, zo gaat dat bij natuervolken ook’. En vrouwen in de politiek? ‘I always hated the idea of woman in political parties’.⁵⁰² Maar sedertdien was er ‘zoveel veranderd’ dat Julia in 1990 geloofde ‘dat het belangrijk is dat een vrouw zichzelf kan redden, niet alleen afhankelijk is van een man’. Als men de levensgeschiedenis van Julia zo bekijkt, dan leefde ze ook toen al, in de jaren dertig, een tamelijk onafhankelijk leven.

500 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 11. Matthée, *Voor volk en vaderland*, 100, schrijft dat ‘haar werk bestond uit het inspecteren van schoolorganisaties en maatschappelijk werk’ maar uit hetgeen Julia zelf in het verhoor in 1947 zei lijkt ‘inspecteren’ wel wat erg zwaar aangezet en is er toch veel meer sprake van een stage. Dat ze daarnaast ‘leerde (...) hoe je cursussen voor vrouwen moest opzetten’ zal inderdaad onderdeel zijn geweest van hetgeen zij gedurende haar twee maanden bij de NSF heeft ervaren.

501 Gertrud Scholtz-Klink kwam bijvoorbeeld uit de middenklasse en ook van andere vrouwen in de NSF-leiding is het niet op eerste gezicht evident dat zij tot de traditionele elite behoorden (Else Paul was bijvoorbeeld de plaatsvervangster van Scholtz-Klink, de hoofdredactrice van het tijdschrift *NS-Frauenwarte* was Ellen Schwarz-Semmelroth, de penningmeester was een man, Hans Wolff, de administratie werd geleid door Martha Warnecke, dr. Use Eben-Servaes was verantwoordelijk voor juridische zaken, Rosel Kohnle voor organisatie, personeel, lezingen en training, Erika Fillies-Kirmsse hield zich bezig met de pers en propaganda, cultuur, onderwijs, rassenaangelegenheden, volklöre, e.d. had Erika Semmler in haar portefeuille, de zorg voor moeder en kind berustte beleidsmatig bij Erna Linhardt-Roepke, economische zaken en consumentenaangelegenheden e.d. bij dr. Else Vorwerck, en zo voort. Deze namen komen uit een rapport No. A-8, *Studies of migration and settlement, Administrative Series, Subject: Women in Nazi Germany—I Organizations*, van 25 juli 1944 en vormt dus een momentopname (en dat ook nog eens van een moment dat zo’n zeven jaar ligt na de stage van Julia bij de NSF), maar er is geen enkele aanleiding om te memoreren dat de samenstelling voordien wezenlijk anders was. De voorgangsters van Scholtz-Klink waren Elsbeth Zander (1931-26 april 1934), Lydia Gottschewski (26 april 1933-13 september 1933) en dr. Gottfried Adolf Krummacher (inderdaad, een man). Het rapport is beschikbaar op ebooks.library.cornell.edu/n/nur/pdf/nur01145.pdf.

502 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 20.

Op het moment dat Julia voor haar stage bij de NSF naar Berlijn vertrok was zij dus al lid van de NSB (haar voorlopig lidmaatschap had zij immers ook al in december 1936, dus onmiddellijk na het debacle met haar plannen voor het Sudetenland), volgens Matthée ‘omdat ze in de NSB de enige beweging zag, die open stond voor asociale toestanden en het de enige beweging was, waarin nu de Groot-Germaanse gedachte wel een plaats had’.⁵⁰³ En zij kende immers Himmler en zijn staf in die tijd al en, zo zei ze in 1990, hun ideeën spraken haar wel aan.⁵⁰⁴ Bij haar getuigenverhoor door de Amerikanen in 1947 gaf ze aan dat ‘the main thing’ voor haar was: ‘first of all (...) you bind the Netherlands together and not have them divided up into these 42 or 52 parties’.⁵⁰⁵ En zoals ze zich in 1990 herinnerde ‘wilde [ze] blijven werken voor een betere wereld, voor een nieuwe orde. Tegen het materialisme, dat de wereld zo verziekt had’. Na deze uiting van idealisme liet ze er in het interview echter wel onmiddellijk op volgen:

Begrijpt u mij goed, ik had niets tegen joden, maar onder de joden zaten natuurlijk veel materialisten en dat verafschuwde ik. Dat strookte niet met mijn idealisme.

Om zich daarna als het ware te verontschuldigen:

Maar de vervolgingen, nee, dat heb ik nooit begrepen. (...) Dat heb ik toen niet gezien. Ik wist het, maar ik zag het niet.⁵⁰⁶

De - letterlijk - uitgesproken weerzin tegen materialisme kwamen we ook tegen in het vorige hoofdstuk over Maximilaan de Marchant et d’Ansembourg (die zich beklagde over de ‘zelfzucht, het egoïsme, het kind van de materialistische XIXde eeuw’) en het lijkt een beetje een terugkerend thema bij een aantal NSB-adepten, hetgeen toch in zekere zin wel pleit voor de door Kooy op basis van De Kadt ontwikkelde hypothese die wij al eerder noemden. Dat ook de Oxford Groep in zekere zin poogde zelfzucht en egoïsme te bestrijden, doet daar niet veel aan af. Voor wat betreft Julia gold wat dat betreft, zoals het Tribunaal Dordrecht het op 18 maart 1948 in zijn uitspraak formuleerde, dat zij ‘teleurgesteld door de voosheid en de vaagheid van de z.g. Oxfordbeweging, gezocht heeft naar een meer concrete verwerkelijking van haar ideeën

503 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 101. De zinsnede staat tussen aanhalingstekens hetgeen de suggestie wekt dat het een citaat betreft. Er is echter geen voetnoot aan gekoppeld, zodat de bron niet duidelijk is.

504 Olink, ‘Oorwarmers voor het Oostfront’, 16. In de Uitspraak Tribunaal Arr. Dordrecht, eerste kamer, 18 maart 1948, 1693, NA-CABR 34678 kunnen we ook lezen dat overwogen werd dat de ‘beschuldigde als Nederlandse geen lid kon worden van de Duitse Nationaal Socialistische Partij’ en zich toen maar heeft aangesloten bij de NSB en zich binnen die beweging spoedig schaarde achter de groep Rost van Tonningen die meer Duits georiënteerd was in tegenstelling tot Mussert en zijn aanhang. Van een daadwerkelijke poging om lid te worden van de NSDAP kon echter vooralsnog geen bewijs worden gevonden.

505 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 21.

506 Olink, ‘Oorwarmers voor het Oostfront’, 16.

en gemeend heeft dit te hebben gevonden in het nationaal-socialisme zoals zich dat voor de oorlog in Duitsland ontwikkelde en dat propageerde en dat een krachtig centraal Duitsland de vrede zou kunnen handhaven'.⁵⁰⁷ Hierbij komt, wellicht, hetgeen Kooy als mogelijk nazificerende factor in the theorieën van Loomis en Beegle signaleerde, namelijk een 'beperkte ervaring als lid van dynamische politieke organisaties; [en] een geringe integratie in kerkelijke verbanden'.⁵⁰⁸ Julia was nog jong en had *qualitate qua* hoegenaamd geen politieke ervaring en in de traditionele verbanden van de Protestantse kerk leek zij niet geïntegreerd, reden waarom ze nu juist aansluiting zocht bij de soms welhaast sektarische Oxford Groep. Die sloot lidmaatschap van de traditionele kerken weliswaar niet uit (sterker nog, veel kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders uit bijvoorbeeld de Anglicaanse kerk zouden hun steun betuigen), maar voor *fulltimers* binnen de Oxford Groep bleken hun evangelisatie-activiteiten een eventuele actieve rol binnen de traditionele geloofsgemeenschappen gaandeweg te vervangen.

Volharding

Het lijkt er dus op dat de voedingsbodem voor de keuze van Julia voor het nationaal-socialisme vanaf 1934 geleidelijk is gegroeid en dat de directe aanleiding voor de concrete stap haar breuk met Buchman en de Oxford Group was. Julia zou haar hele leven trouw blijven aan die door haar gemaakte keuze. Nog in 1990, toen zij voor *Elsevier* werd geïnterviewd, antwoordde zij op de vraag of zij wel eens spijt had gehad van haar bekering tot het nationaal-socialisme: 'Nee, waarom?'. De voelde zich 'niet verantwoordelijk' voor de slachtoffers: 'Mijn leven is gelopen zoals het gelopen is. Een mens maakt verschillende stadia door. Dit was één stadium. *Das muss sein*'.⁵⁰⁹

Deze scriptie richt de focus op de jeugdjaren van de drie hierin behandelde edellieden en de periode tot en met het moment van hun keuze voor het nationaal-socialisme. Toch zou ook dit hoofdstuk niet compleet zijn, indien niet kort wordt geschetst hoe het Julia verder verging nadat ze zich tot de groot-Germaanse gedachte had laten bekeren.

Na haar stage bij de NSF keerde ze in april 1937 (ze was nog een aantal weken

507 Uitspraak Tribunaal Arr. Dordrecht, eerste kamer, 18 maart 1948, NA-CABR 34678.

508 Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, 240.

509 Olink, 'Oorwarmers voor het Oostfront', 17.

ziek geweest en zelfs nog opgenomen in een ziekenhuis in Berlijn) terug naar Nederland om zich daar op haar werkzaamheden voor de NSB te storten. Al in augustus 1936 had Rost van Tonningen Julia gevraagd of het voor haar niet mogelijk zou zijn hem met Himmler in contact te brengen, en toen zij begin 1937 voor haar NSF-stage in Berlijn was bezocht ze ook Himmler (met wie zij op vriendschappelijke voet stond) en verkreeg van hem belet voor Rost (die al in augustus 1936 als NSB lid was aangenomen⁵¹⁰).⁵¹¹ Zo begon zich ook binnen de NSB zo langzamerhand haar netwerk te ontwikkelen, zij het dat dat feitelijk beperkt bleef tot die NSB'ers die net als zij en Rost van Tonningen voor de Groot-Germaanse SS-variant van het nationaal-socialisme opteerden. In die zin bleef zij afstand houden tot Mussert en diens meer gematigde richting (waartoe ook de in hoofdstuk twee besproken Marchant et d'Ansembourg behoorde die immers, zoals wij zagen, een bepaald slechte verhouding met Rost had).

De activiteiten van Julia voor het nationaal-socialisme en binnen de NSB bleven de eerste tijd tamelijk beperkt en dat voornamelijk op lokaal niveau te Middelburg waar ze feitelijk 'just a member of the Party' was en zich uitsluitend bezig hield met kleine klusjes zoals het innen van lidmaatschapsgelden. Van vergaderingen hield zij niet.⁵¹² Dit zou veranderen toen zij werd benaderd om een vrouwenorganisatie op nationaal-socialistische grondslag op te zetten, dus à la de NSF.⁵¹³ Omdat Julia 'didn't want to be the womens' [sic] leader, because [she] hated that, [she] said, "good, I will only help and do the work"⁵¹⁴. Nadat op 1 september 1938 de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO) was opgericht, werd Julia plaatsvervangend leidster van de NSVO. Tot leidster was Adriana Maria van Hoey Smith-van Stolk (1896-1971) benoemd. De NSB-krant *Volk en Vaderland* van 4 november 1938 ronkte dat de 'Leider de NSVO in het leven had geroepen met als doel

het bevorderen en versterken van de nationaal-socialistische levens- en wereldbeschouwing onder de Nederlandse vrouwen; de verzorging van de nationaal-socialistische werkers, die dit van node hebben. De N.S.V.O. zal het vrouwelijke keurkorps der N.S.B. zijn. Er zal strikte tucht en discipline heersen. (...) Het verheugt ons,

510 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 35.

511 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 16.

512 Ibidem, 18, 20.

513 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 102. Volgens schrijfster kwam de opdracht 'officieel' van Mussert, maar zou Julia feitelijk de initiatiefneemster zijn geweest. Wellicht dat Julia in het getuigenverhoor van 1947 bewust bagatelliseerde? Anderszins vond ik ook geen aanwijzingen van Mussert ter zake, hetgeen overigens niet uitsluit dat die niet bestaan. Zie over de oprichting van de NSVO ook: Jocelyn Krusemeijer, Kameraadskes en kolonisten (bachelorscriptie, Utrecht 2011) 8-9.

514 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 20.

dat de Leider tot het vormen dezer organisatie heeft besloten. Wij zullen ons werk thans een meer vrouwelijke richting kunnen geven. Vrouwen, die geen passend werk in de Beweging vonden en daaraan niet haar volle kracht konden geven, zullen met vreugde het tot stand komen van deze organisatie begroeten. De Leider geeft ons hiermede een kans tot ontplooiing van onze vrouwelijke krachten.⁵¹⁵

Julia zou tot 20 februari 1941 in haar rol voor de NSVO actief blijven. Van Hoey Smith-van Stolk had inmiddels sedert februari 1940 plaatsgemaakt voor Elisabeth Keers-Laseur, net als Julia (en anders dan Van Hoey Smith) een aanhangster van de Groot-Germaanse gedachte en vertegenwoordigster van de meer op de SS-gerichte stroming binnen de NSB). Beide dames kregen congé en moesten plaats maken voor een leiding die met Olga de Ruiter - van Lankeren Matthes aan het hoofd, meer Mussertgezind was.

516

Ondertussen bleef Julia de Oxford Groep, haar voormalige entourage en gedurende een aantal jaren haar levensvervulling, wel van een afstandje kritisch volgen. Als voorbeeld moge het volgende dienen. Kranefuss stuurde Karl Wolff, de chef van de persoonlijke staf van Himmler, begin 1939 een afschrift van een brief die hij van Julia had ontvangen en waarvan hij dacht dat de inhoud ook voor Wolff en Himmler zelf wel interessant kon zijn. In haar brief meldde Julia ze dat Kranefuss binnen enkele dagen een ‘neue Broschüre (...) von der Oxford Gruppe’ zou sturen,

genannt “Moral rearmament”, Nachrichten von alle mögliche Länder, auch “statements” von unsere Königin!! Es ist im Moment wieder mal fürchterlich wie die arbeiten. Sie wollen vielleicht so gut sein und es an Onkel H geben?

Met ‘Onkel H’ zal Julia beslist Himmler hebben bedoeld, want bij haar brief zat tevens een krantenartikel dat recent in de Nederlandse sociaal-democratische krant “Das Volk” had gestaan en dat ze in het Duits had vertaald. Hierin werd kond gedaan van een mededeling van een journalist van het links-liberale Engelse blad “News Chronicle”, ene Cummings, die van een landgenoot van mevrouw Himmler, de echtgenote van de leider der Gestapo, had vernomen dat zij een actief lid van de Oxford-groep was en dat Cummings, toen hij hierover zijn twijfel uitte tegenover een vooraanstaand Engels conservatief politicus, dit bevestigd kreeg: ‘Inderdaad. De mededeling is niet nieuw voor mij. U weet blijkbaar ook niet, dat Himmler zelf een uitstekende Oxford-man is.’⁵¹⁷

515 ‘De vrouwen-organisatie’, *Volk en vaderland*, 4 november 1938, 4.

516 Matthée, Voor volk en vaderland, 104-105. Julia werd weliswaar niet echt ontslagen maar gedegradeerd tot secretaresse van de organisatie, maar voor haar was de maat vol en dus gaf ze er de brui aan. Zie Vlasblom, Bruin bloed, 21.

517 “Geestelijke” herbewapenaars’, *Het Volksdagblad*, 6 januari 1939, 5. De vertaling van Julia in het Duits vormt een correcte

Waarop Julia zich in haar briefje aan Kranefuss afvraagt: ‘Was sagen Sie nun dazu? Es ist Buchmann [sic] also doch gelungen, den Leuten das glauben zu lassen. Damals als ich die gleiche Nachricht in Deutschland widersprochen hatte, sagte der B. “niemals widersprechen so was!”’.⁵¹⁸ Het is duidelijk dat de wederzijdse pogingen van Himmler en de Oxford-Groep om de ander voor de eigen ideeën te winnen op dat moment nog niet waren beëindigd. Bij de contacten tussen Himmler en Buchman speelde Moni von Cramon, inmiddels (en al snel) uit haar zogenaamde gevangenschap bij de Himmlers vrijgelaten, een belangrijke rol. Maar tot overeenstemming zou het, als bekend, niet komen.⁵¹⁹

'OP BEZOEK BIJ DE N.S.V.O.'. UITERST LINKS: JULIA OP TEN NOORT, NAAST HAAR ANTON MUSSERT. UITERST RECHTS LIJKT FLORRIE ROST VAN TONNINGEN-HEUBEL ALHOEWEL ZIJ GEEN LID WAS VAN DE NSVO EN IN 1939 HAAR NSB-LIDMAATSCHAP HAD OPGEZEGD. ONDERDEEL VAN EEN SPECIALE FOTOPAGINA TER GELEGENHEID VAN DE VERJAARDAG VAN 'DE LEIDER' IN STORM SS, HET WEEKBLAD DER GERMAANSE SS IN NEDERLAND, VAN 7 MEI 1943. FRAPPANT OVERIGENS DAT DE FOTO WERD GEPUBLICEERD OP EEN MOMENT DAT JULIA REEDS LANG DOOR MUSSERT UIT DE TOP VAN DE NSVO WAS VERWIJDERD.

weergave van dit oorspronkelijke krantenartikel. In de versie van dat artikel in het sociaal-democratische *Utrechts Volksblad* van diezelfde datum had de Gestapo-chef het adjectief 'berucht' gekregen, zodat zij waarschijnlijk uit die versie heeft geput.

- 518 Brief Fritz Kranefuss d.d. 30 januari 1939 aan SS-Gruppenführer Karl Wolff, Chef des persönlichen Stabes RFSS, met daarbij 'Auszug' van een brief van 27 januari 1939 toen Julia op het adres Slotstraat 36 te Rotterdam verbleef (NIOD 210, stuk H.445 (BDC), enige correspondentie jvr. J.A. op ten Noort).
- 519 Hierover onder meer: Lean, *Frank Buchman*, 233-243. Al die jaren hadden personen binnen de Oxford Groep gehoopt dat Himmler en wellicht zelfs Hitler veranderd konden worden. De aan Julia bekende Ursula Bentinck schreef in 1936 bijvoorbeeld aan Buchman, toen hij uit de Verenigde Staten in Europa terugkeerde: 'I want you to know that I and others feel it is high time you went to see Hitler ... I cannot write more.' (ibidem, 237). Ook: Rahtgens, *Der Stimme des Gewissens folgen*, 10: 'Meine Mutter und Frank Buchman dachten damals immer noch, es gäbe eine Chance, Himmler zu ändern und wieder zum Christen zu wandeln, der er ja als Kind einmal war. Dies wollten sie nicht unversucht lassen. Sicher mehr als naiv.'

Na haar ontslag als vervangend leidster van de NSVO in februari 1941 (Nederland was inmiddels bezet door Duitsland en Julia was in de meidagen van 1940 zelfs nog een tijdje gedetineerd geweest⁵²⁰, net als Rost van Tonningen en Henk Feldmeijer) had Julia het eigenlijk wel gehad met de NSB, althans, met dat gedeelte van de NSB dat Mussert steunde.⁵²¹ Julia hield onverkort vast aan haar Groot-Germaanse gedachten en haar genegenheid voor de idealen van de SS en voor hen die deze beleden.⁵²² Ze bleef echter wel lid van de NSB, anders dan Florrie Heubel, de latere echtgenote van Rost van Tonningen, die haar lidmaatschap van de beweging al in 1939 had opgezegd uit onvrede met het gebrek aan “consequente” naleving van de rassenhygiene [sic]’ door de partij.⁵²³ De teleurgestelde Julia ging zich nu oriënteren op een mogelijke positie als leidster van een Nederlandse arbeidsdienst voor meisjes, een idee dat geopperd was door de Duitse rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, dr. Arthur Seyss-Inquart (1892-1946).⁵²⁴ Ze vertrok daarom eind mei 1941 naar Duitsland om daar ervaring op te doen bij de Duitse *Arbeitsdienst* waar zij een hele zomer werkzaam was, onder meer op een boerderij nabij Bielefeld.⁵²⁵ Bij terugkomst in Nederland bleek het leiderschap van de Nederlandse arbeidsdienst al vergeven, en wel aan Jetske Hylkema, in de woorden van Julia ‘a fine girl, as a matter of fact’.⁵²⁶ Seyss-Inquart had haar weliswaar schriftelijk toegezegd dat zij het leiderschap van de arbeidsdienst in Nederland zou verkrijgen, maar hij trok die toezegging blijkbaar in: ‘Although he gave it to me as a statement, he cancelled it’.⁵²⁷ Mussert zou achter de afwijzing hebben gezeten.⁵²⁸

520 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 26; E. Marrenga, ‘De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie’, in: J. Zwaan (red.), *De zwarte kameraden. En geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.* (Weesp 1984) 198.

521 Mussert had op haar het effect van ‘waving the flag in front of the bull’; zij kon Mussert niet uitstaan en Mussert haar ook niet, waarbij ze later zelf ook wel inzag dat zij ‘was more for this real Pan-Germanic thing than he actually wanted to’ en dat zij ‘really in the idealistic way of thinking [was] about things’ dus in zekere zin wel fanatiek. Zie Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 56-57.

522 Ze werd ze volgens eigen zeggen in 1942 of 1943 begunstigend lid van de Nederlandse SS (Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 38). Het was overigens in oktober 1942 en betrof volgens het dossier de Germaanse SS. Haar lidmaatschapskaart bevindt zich in haar dossier bij het NA-CABR. Deze kaart werd gevonden door de recherche Roermond te Dalheim waar het begraven lag in de tuin achter het huis van ‘gestapoagent’ Hans Schmidt, tezamen met de cartotheek van de NSB midden-Limburg, zo vermelden de aantekeningen bij het overtuigingsstuk.

523 F.S. Rost van Tonningen-Heubel, *Op zoek naar mijn huwelijksring* (Erembodegem 1990) 94.

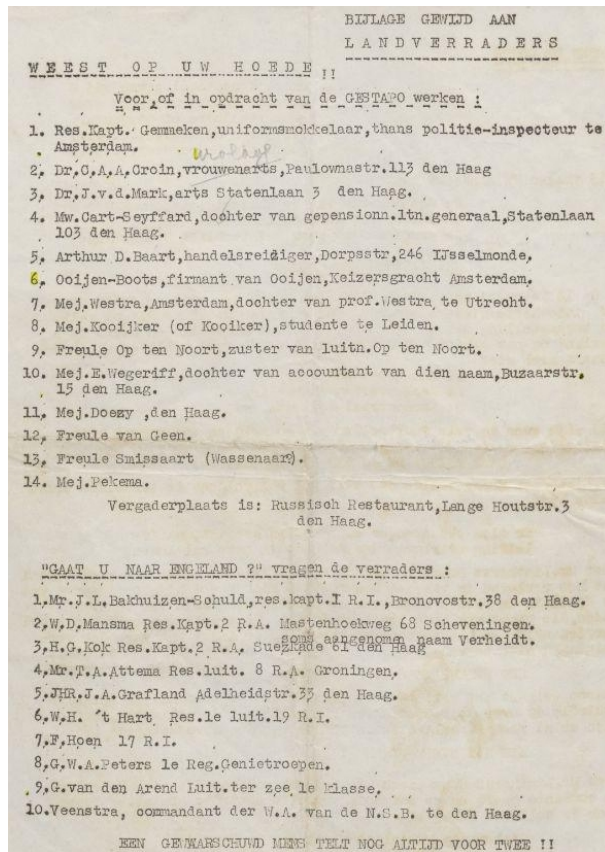
524 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 105. Volgens David Barnouw, *Van NIVO tot Reichsschule. Nationaal-socialistische onderwijsinstellingen in Nederland. Nederlandse meisjes in Duitse vakantiecampen, zomer 1940* (Den Haag 1981) 49 kwam het idee van Himmler. Julia zelf zei in 1947 dat ze hierover contact had gehad met Rauter: Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 57.

525 Vlasblom, Bruin bloed, 25.

526 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 58; Matthée, *Voor volk en vaderland*, 106.

527 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 60.

528 Idem.

WAARSCHUWING TEGEN ONDER MEER JULIA (9) UIT 1941⁵²⁹

Nu ook haar inzet voor de arbeidsdienst voor meisjes op niets was uitgelopen, zocht ze naar een nieuwe uitdaging binnen het nationaal-socialistische wereldje waar ze nog steeds toe behoorde: 'I said I want to do something'.⁵³⁰ Terwijl Julia in Duitsland

⁵²⁹ Het betreft hier een door het verzet verspreid pamflet uit eind 1941 en van enig verraad door Julia is overigens in de bronnen nergens bewijs te vinden. Het "krantje" heeft vier pagina's maar draagt geen titel. Zie: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010430675:mpeg21:a0015>. Het kon in het kader van het onderzoek voor deze scriptie niet zo snel worden achterhaald wie de twee andere genoemde freules, freule Van Geen en freule Smiisaart (Wassenaar), waren en of beide adellijke dames lid waren van de NSB dan wel een andere nationaal-socialistische organisatie. In de dossiers van Julia troffen we geen correspondentie met hen aan, noch enige verwijzing naar hen. Een Johan Conrad Smiisaert, een architect, geboren 5 september 1901 te Rambang (Java, Nederlands-Indië), treffen we wel aan als 'lid N.S.B. en als reclame ontwerper werkzaam op voornoemde propaganda-kamer' (voor Den Haag en omstreken der NSB; Paulus Gerardus de Jager Meezenbroek was daarvan het hoofd en Franciscus Willem de Ruijter van Steveninck de waarnemend chef) in een verslag van de Generale Staf over vermeende ontvreemding van documenten op het Departement van Defensie (document G.S. IIIb No. 20033 van 25 april 1935, in de collectie Centrale Inlichtingen Dienst uit de jaren 1919 tot 1940 op <http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/1600-1699/1676.pdf> (24 mei 2014)). Deze Smiisaert woonde toen aan de Kapelweg 14 te Den Haag. En in berichtgeving over de 'dood van de W.A.-man Ton' op pagina 5 van het *Utrechtsch Nieuwsblad* 16 januari 1942 wordt melding gemaakt van een W.A.-Commandant C.F.A. de Bruyn die op bezoek was bij een jhr. [sic] Smiisaert en deze getuige 'J.C. Smiisaert was op het ruoer in de Javastraat zijn woning aldaar uitgelopen'. Op het adres Javastraat 102, Den Haag woonden J.C. Smiisaert en M.E. Smiisaert-van Dalen woonden volgens de Lijst van lezers voor het Lectoraat, Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichtingen en Kunsten (Adriaan Venema, Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 Het systeem (Amsterdam 1988) 483 - op http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr01_01/vene001schr01_01_0013.php, 24 mei 2014). Blijkens een overlijdensadvertentie in De Telegraaf van 4 augustus 1988 overleed op 29 juli van dat jaar Johan Conrad Smiisaert, echtgenoot van M.E. Smiisaert-van Daalen. Hij zou blijkens de annonce worden bijgezet in het familiegraf op de begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag. In dat graf ligt onder meer ook begraven de 30 september 1921 overleden Marien John Smiisaert, zoon van Hendrik Anne Constantijn Smiisaert en Emma Davidson. Zowel Marien John (1838-1921) als zijn ouders, de twee laatstgenoemden, vinden terug in het *Nederlands Adelsboek* 44 (1951) op pp. 425-426, Marien was getrouwd met Mathilde Marie Isabelle Rombout (1835-1914), 'uit wien een nog bloeiende, niet-geadelde tak' (overigens volgens *Nederlands Adelsboek* 70 (1979) 237 'uitgestorven in 1927'). Los van het feit dat Johan Conrad Smiisaert dus tot de niet-geadelde tak lijkt te behoren, lijkt hij ook geen nageslacht te hebben zodat vooralsnog onduidelijk blijft wie de freule Smiisaert dan wel geweest mag zijn. Wel duidelijk is dat Johan Conrad Smiisaert verwant was met de adellijke takken van dat geslacht.

⁵³⁰ Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 60.

wende aan het ‘Lagerleven’ van de arbeidsdienst⁵³¹, waren in Nederland van overheidswege plannen ontwikkeld voor een ‘proefneming op onderwijsgebied’: met ingang van het nieuwe schooljaar 1941, zo berichtte de gelijkgeschakelde Nederlandse pers, zou een Nederlandse instelling voor volkse opvoeding (NIVO) worden geopend, die in de trant van de Duitse *National-politische Erziehungsanstalt* (NAPOLA) zou worden ingericht, zij het op Nederlandse leest geschoeid.⁵³² Vanzelfsprekend werd over dit initiatief enthousiast bericht in *Storm SS*, het weekblad van de Nederlandse SS en in een paginagroot artikel viel ook te lezen wie hiervoor in aanmerking kwamen: ‘slechts Germaanse, gezonde en flinke jongens van 12-16 jaar, die over een behoorlijk verstand beschikken en een goed karakter hebben’.⁵³³ De school voor jongens was vanuit de optiek van Seyss-Inquart geen succes - een “echte” NAPOLA had de voorkeur - en hield daarom al in 1942 op te bestaan.⁵³⁴ Een NAPOLA kwam er, eerst voor jongens, zij het dat zowel Himmler als Seyss-Inquart deze naam voor scholen buiten het Duitse Rijk niet geschikt achtten zodat besloten werd het een *Reichsschule* te noemen.⁵³⁵ Toen er werd besloten ook een *Reichsschule* voor meisjes op te richten, werd Julia op influistering van Himmler op de achtergrond⁵³⁶ aangezocht om deze te gaan leiden. Haar aanstelling volgde op 8 november 1941.⁵³⁷ De *Reichsschule für Mädchen* werd gevestigd in het Limburgse Heythuysen (bij Roermond) en opende op 1 september 1942 haar deuren.⁵³⁸ De plannen die ze had ontwikkeld en voorbereid had ze ook nog in Berlijn besproken met August Heißmeyer (1897-1979)⁵³⁹, een SS-officier die in Duitsland tevens de verantwoordelijkheid had over de NAPOLA’s en die getrouwd was met *Reichsfrauenführerin* Gertrud Scholtz-Klink die Julia tijdens haar stage bij de NSF had leren kennen. Haar schoolleidsterschap zou echter maar tot september 1943 duren. Ze bleek toen zwanger en een ongetrouwde⁵⁴⁰ moeder als directrice van een meisjesschool

531 Vlasblom, Bruin bloed, 25. Ze was op 28 mei vertrokken naar Dortmund, waar ze allerlei werk deed, poetsen, dweilen, wassen, kortom: ploeteren, en ging in augustus 1941 naar Paderborn. Vgl. Matthée, *Voor volk en vaderland*, 109, 111.

532 ‘Wijzigingen in het bijzonder onderwijs. Een ernstig beroep van prof. dr. J. van Dam’, *De Tijd*, 13 augustus 1941, 1.

533 ‘Volksche opvoeding. De N.I.V.O.’, *Storm SS*, 15 augustus 1941, 2. De eerste school zou op “Koningsheide” bij Schaarsbergen worden gevestigd.

534 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 112; Barnouw, *Van NIVO tot Reichsschule*, 25-28.

535 Barnouw, *Van NIVO tot Reichsschule*, 29.

536 Ibidem, 49. Rauter gaf de boodschap namens hem door aan dr. Friedrich Wimmer (1897-1965), de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* binnen het rijkscommissariaat van Seyss-Inquart.

537 Matthée, *Voor volk en vaderland*, 112.

538 Idem.

539 In de Nederlandstalige literatuur in de regel met twee s-en gespeld in plaats van met de in de Duitse literatuur gebruikelijke rinkel-s.

540 In 1947 bij het getuigenverhoor door de Amerikanen vertelde ze dat ze, als ‘completely private’ aangelegenheid, ‘decided already a long time ago not to marry, but to have child’. De wijze waarop zij een dergelijke keuze lijkt te hebben gemaakt roept associaties op met een andere adellijke dame, decennia eerder: de schrijfster Franziska (of Fanny) Gräfin zu Reventlow (1871-1918)

werd onwenselijk geacht. Heinrich Himmler persoonlijk bemoeide zich met de komende bevalling (de correspondentie is na te lezen in de dossiers bij net NA-CABR en NIOD en vormen hun toch wel hoogst curieuze inkijk in de wondere wereld rondom de *Reichsführer SS*⁵⁴¹). Nadat haar zoon Heinrich op 28 februari 1944 was geboren⁵⁴² had Julia weer contact met Himmler en vertelde hem dat ze vanaf nu enkel nog werkzaamheden wilde verrichten die haar in staat zouden stellen dichtbij haar kind te zijn (transport van de boreling, die in Duitsland het levenslicht had gezien, naar Nederland was blijkbaar niet goed mogelijk, waarschijnlijk ook door de voor Duitsland snel verslechterende oorlogsomstandigheden).⁵⁴³ Nadat ze haar werkzaamheden voor de *Reichsschule für Mädels* had overgedragen werd haar omstreeks 23 december 1944 op bevel van Himmler door *SS-Obergruppenführer* Gottlob Berger (1896-1975) opgedragen per 5 januari 1945 de functie van *Reichsbeauftragte* van de *SS-Helferinnen* op zich te nemen.⁵⁴⁴ Julia weigerde, ‘first of all because I was a free person and wasn’t going to be ordered by anybody’.⁵⁴⁵ Totdat ze eind maart 1945 met haar kind naar het Beierse Miesbach verhuisde waar ze de intocht van de Amerikanen zou meemaken, werkte ze onder meer nog een tijdje als kokkin in de keuken van het *Lebensborn-Heim* in Steinhöring, ten Oosten van München. En zo liep haar carrière binnen het nationaal-socialisme even geleidelijk ten einde als zij begonnen was.

Nadat het Derde Rijk ten einde was gekomen, moest Julia zorgen dat ze in de chaotische tijd na *Stunde Null* in haar levensonderhoud kon voorzien. Ze bleef in Duitsland, in Beieren, en verdiende wat geld met het geven van Engelse les en, later, met werk in een klein fabriekje dat Beierse kerstengeltjes vervaardigde.⁵⁴⁶ Ze had zich

was een ‘bewust ongetrouwde moeder en voorvechtster van een grote seksuele vrijheid voor de vrouw’ (Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Utrecht / Amsterdam / Antwerpen 2013) 216). Iets van een dergelijk onafhankelijk karakter lijkt Julia ook wel te hebben bezeten.

541 Zowel Vlasblom, Bruin bloed, 35-38 als Matthée, *Voor volk en vaderland*, 114-115, berichten vrij gedetailleerd over de bevalling en hoe deze geregeld werd. Ook de correspondentie over de bevalling aan haar broer Laurens levert een interessant beeld op van Julia. Deze bevindt zich eveneens in de dossiers.

542 Zie ook voetnoot 494.

543 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 63.

544 Idem. In het verhoor noemt ze de functie in het Engels. De Duitse functiebenaming is ontleend aan Matthée, *Voor volk en vaderland*, 116.

545 Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 63.

546 Ibidem, 86. Niet is uitgesloten dat ze ook financiële steun genoot van Duitse vrienden alhoewel velen van hen, als ze al niet geïnterneerd waren, waarschijnlijk in financieel even kommervolle omstandigheden verkeerden. Zo noemt ze in 1947 bij haar getuigenverhoor een ‘miss’ Suadicani, toen haar ‘best friend’ met wie ze enkele weken daarvoor nog contact had gehad. Die woonde echter aan de Wiesmannstrasse 33 te Berlijn-Zehlendorf, in de Russische zone, zodat van haar bijvoorbeeld weinig praktische steun verwacht kon worden (Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 87). Overigens lijkt dit Dr. Herta Suadicani te betreffen, een medewerkster van de *Germanische Leitstelle* waarmee Julia (via onder meer Berger) nogal wat contact had gehad in 1944 en 1945. Als zij in München was, dan logeerde deze vrouw blijkbaar bij *SS-Standartenführer* Sparmann in de Anglerstraße 18. Ook deze Sparmann of Spaarman kom zijdelings aan bod in het getuigenverhoor (pp. 32, 64). Zie Gerd Simon, *Chronologie Dolezalek, Alexander* (Tübingen 2010) op <http://homepages.uni->

weliswaar bij de Amerikaanse bezettingsautoriteiten gemeld en hun verteld van haar nationaal-socialistische verleden, maar aangehouden werd ze niet. Wel kenden de Amerikanen nu haar achtergrond en verblijfplaats, waarop ze in januari 1947 naar Neurenberg werd gehaald om daar een getuigenverklaring af te leggen in het kader van de processen tegen tot de SS behorende verdachten van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid.⁵⁴⁷ Het letterlijk uitgeschreven verslag van haar verhoor vormde een belangrijke bron voor dit hoofdstuk.

Op 28 oktober 1947 werd Julia op verzoek van de Nederlandse autoriteiten alsnog aangehouden. Ze woonde toen in Kothof-Eck, of Kothof auf der Ecke, te Hausham⁵⁴⁸ in Opper-Beieren, niet ver van Miesbach waar naar toe ze in de laatste dagen van het Derde Rijk was verhuisd, en werd vandaar overgebracht naar het bewarings- en verblijfskamp “De Hoefslag” aan de Hoofdweg 300 te Rotterdam waar zij werd geïnterneerd.⁵⁴⁹ Het tribunaal dat haar zaak vervolgens onder voorzitterschap van mr. J.A.W. Burger behandelde rekende haar met name haar werkzaamheden, als getrouw aanhangster van de Germaanse gedachte, voor de *Reichsschule für Mädel* aan waar zij immers met alle kracht had gepoogd haar overtuiging op jonge kinderen over te brengen en waarvan de gevolgen voor de leerlingen nog steeds voelbaar zouden zijn geweest. Weliswaar overwoog het tribunaal dat Julia eerlijk en naar besten weten gehandeld had, maar het was fout, iets waarvan zij toen de ‘wrange vruchten [had] te plukken’. Ze had ‘tot het einde toe in haar verkeerde houding volhard’ en het tribunaal betreurde het dat ‘een vrouw van het formaat als beschuldigde al haar krachten voor de verkeerde zaak heeft aangewend, daar zij anders zeer waardevol werk ten bate van Nederland had kunnen verrichten’. Ze ‘had beter inzicht moeten hebben’ want dankzij haar ‘relaties met personen als Rauter en Himmler’ werd haar een ‘blik achter de schermen’ vergund.

tuebingen.de/gerd.simon/ChrDolezalek.pdf (juli 2014)

⁵⁴⁷ Matthée, *Voor volk en vaderland*, 117.

⁵⁴⁸ Op Gut Kothof te Hausham woonde ook dr. Fritz Reuther (1882-1967), een voormalig industrieel, NSDAP-lid en *Wehrwirtschaftsführer*. Hij was tot 10 mei 1946 door de Amerikanen geïnterneerd en vestigde zich daarna als agrariër op Gut Kothof. Het lijkt niet uitgesloten dat de Reuthers de vrienden waren bij wie Julia haar 5,5 jaar oude zoon in 1947 ter verzorging (ook financieel) had achtergelaten. Wellicht had zij Reuther via de in 1945 verdwenen Kranefussus leren kennen. Zie Wikipedia, ‘Fritz Reuther’ (versie 24 februari 2013 om 07:24 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Fritz_Reuther (juli 2014). Op <http://www.fold3.com/document/269984456/> is tevens een afbeelding van 22 november 1946 beschikbaar, nr. M1946, uit ‘Records Concerning the Central Collecting Points (“Ardelia Hall Collection”): Munich Central Collecting Point, 1945-1951’ waarop dit adres van Dr. Fritz Reuther prijkt (en waarin Dr. Grieshaber voor deze als *Treuhänder* enige schilderijen, Perzische tapijten en muziekinstrumenten in bewaring stelt).

⁵⁴⁹ Uitspraak Tribunaal Arr. Dordrecht, eerste kamer, 18 maart 1948, 1693, NA-CABR 34678. Waar Vlasblom, Bruin bloed, 38, het overigens over ‘Bavaria’ heeft, zal zij eveneens Beieren bedoelen (de Interrogation Summary no. 1421 waarop zij zich baseert is immers in het Engels opgesteld).

⁵⁵⁰ Idem. Overigens suggereerde Julia bij haar getuigenverhoor in 1947 wel dat zij probeerde zaken ter discussie te stellen (overigens niet bepaald dingen die er toe lijken te hebben gedaan, zoals fundamentele kritiek op vervolgingen e.d., laat staan op het

Ze werd schuldig bevonden en veroordeeld tot tweeënhalp jaar met aftrek van voorarrest, ontzegging van het passief en actief kiesrecht en van het recht openbare functies te bekleden. Julia kon zich wel verenigen met de overwegingen van het tribunaal (ze had de haar ten laste gelegde feiten ook erkend), maar meende wel zuiver voor een idee veroordeeld te zijn nu haar vriendschappen met lieden in SS-kringen immers reeds van 1934 dateerden en van daadwerkelijk verraad geen bewijs geleverd was. De strafmaat werd door haar echter als onevenredig zwaar ervaren. Wat hierbij vooral klemde was dat haar jonge zoontje nog in Duitsland was en dat ze ‘door opvoeding en milieu’ meer onder haar internering leed.⁵⁵¹ In 1949 werd zij vervroegd vrij gelaten en vertrok voorgoed naar Duitsland.

Dat ze tot de adellijke stand behoorde leek Julia niet te boeien. Al in 1947, toen zij door de Amerikanen werd ondervraagd, antwoordde ze op de vraag naar haar naam: ‘Baroness, -- oh, don’t bother with that. Op ten norrt [sic]. My Christian name, do you want? (...) Julia’. En ook in 1990 bevestigde ze haar titel - ‘blöde Unsinn’ - al jaren niet meer te voeren.⁵⁵² Wel sprak uit onder meer haar correspondentie met haar geliefde Pieter Schelte Heerema⁵⁵³ een grote ‘verering van het voorvaderlijk geslacht’.⁵⁵⁴ Dit past niet enkel uitstekend bij haar affiniteit met het elite- en raszuiverheidsdenken van de SS zoals Vlasblom in haar scriptie terecht opmerkt, maar kan ook zeer wel worden verstaan als onderdeel van een bij veel adel aanwezig denken over de voorouders waarbij de adellijke familie ‘stets als Gemeinschaft der vergangenenen, lebenden und kommenden Generationen verstanden [wird]’ met als ‘von Adeligen häufig bemühte Metapher für die übernatürliche Verbindung von Individuen aus unterschiedlichen Zeiten (...) das Bild

JULIA OP TEN NOORT (LINKS) MET FLORRIE HEUBEL

door haar vrienden beleden antisemitisme), maar dat bijvoorbeeld Rauter ‘of course (...) would not listen to a girl’ en dat Himmler, toen ze iets aan de kaak stelde ‘was more or less cross (...) and he put me off. That was the point [in 1941 – PJS] where I decided that I would never talk about political things again to Himmler’ (...) That was one of my big disillusiones, they wouldn’t take advice of a person who really knew Holland and still was out for those Germanic ideals’. Zie Getuigenverhoor J.A. Op ten Noort 12 februari 1947; NIOD, 210, stuk H.445, 46, 47. Over de jodenvervolgingen zie m.n. pp. 52-55.

551 Brief van haar advocaat mr. H.E. Van der Starp d.d. 30 juli 1948 alsmede rekwest gratieverzoek d.d. 7 november 1948, NA-CA-BR 34678.

552 Olink, ‘Oorwarmers voor het oostfront’, 15.

553 Zie hierover voetnoot 494.

554 Vlasblom, Bruin bloed, 26.

der “Kette”⁵⁵⁵. Ook de door haar beleden liefde voor het (boeren)leven op het platteland en de schoonheid van de natuur passen niet uitsluitend bij de *Blut und Boden* filosofieën van de SS en andere *völkische* nationaal-socialisten⁵⁵⁶, maar kan ook geassocieerd worden met een zeker ‘verlangen naar aristocratische landelijkheid’⁵⁵⁷, met het nemen van afstand van stad en asfalt.⁵⁵⁸ Ook terwijl Julia zelf niet tot de landadel behoorde. En in die zin heeft Julia dan toch nog wel aristocratische trekjes vertoond, ondanks het afzien van het haar toekomstige predicaat.

In haar naoorlogse fase kon Julia blijkbaar toch niet zonder een geloof, althans zonder “iets” dat haar houvast kon bieden (alhoewel ze ook al vóór 1945 duchtig geïnteresseerd was in bijvoorbeeld astrologie). Het zou het hindoeïsme worden, waarbij ze haar leven als een ‘doorgangshuis’ zag en de ervaring had dat soms ook mensen uit een vorig leven ‘door’ kwamen (zoals Rost van Tonningen en haar ouders).⁵⁵⁹ Het is

JULIA OP TEN NOORT IN 1990.
FOTO: HANS OLINK

frappant hoe ze in dit opzicht een gelijksoortige ontwikkeling lijkt te hebben doorgemaakt als de door haar als ‘streberisch’ en ‘arrogant’⁵⁶⁰ beschouwde Florrie Rost van Tonningen-Heubel, zij het dat die haar mystiek meer leek te hebben ontleend aan Germaans heidendom dan aan het hindoeïsme.⁵⁶¹

Frappant eveneens dat in kringen van neo-nazi’s en revisionisten een boek populair was (en wellicht nog is) dat in 1949 in Duitse gevangenschap werd geschreven door de hindoeïstische aanhangster van het nationaal-socialisme Savitri

Devi Mukherji (1905-1982), een pseudoniem van Maximiani Portas: *Gold im Schmelztiegel, Erlebnisse im Nachkriegsdeutschland*.⁵⁶²

555 Malinowski, *Vom König zum Führer*, 49, 50.

556 Vlasblom, Bruin bloed, 25.

557 Montijn, *Hoog geboren*, 200.

558 Zie Malinowski, *Vom König zum Führer*, 59 e.v.

559 Olink, ‘Oorwarmers voor het oostfront’, 17.

560 Idem. Het zou Julia hebben dwars gezeten dat Meinoud Rost van Tonningen met Florrie Heubel was getrouwd in plaats van met haar.

561 In haar warrig geschreven herinneringen *Op zoek naar mijn huwelijksring* heeft zij het onder meer over de ‘kosmische verbondenheid’ met haar ‘bovenal geliefde echtgenoot “Meinoud”’ (p.2) en beschrijft zij hoe bij trieste gedachten bij een bezoek aan het “Kehlsteinhaus” bij het Duitse Berchtesgaden haar ‘aandacht plots naar buiten [werd] geleid, zag ik hoed goed, was het OSTARA [een aan theorieën van Jacob Grimm (1785-1863) ontleende naam van een Germaanse lentegodin - PJS], die zwevend met haar mooie blauwe mantel door het luchtruim wiekte, en mij glimlachend scheen toe te willen roepen: “pieker nu even niet, geniet van dit prachtige uitzicht, want bij de levensbron van Duitsland zijn wij beiden nauw betrokken”’ (p. 296-297). Het was niet enkel Ostara die hier zweefde, dunkt mij ...

562 In 1953 in Calcutta oorspronkelijk uitgegeven onder de titel *Gold in the furnace*. De schrijfster bepleitte een synthese tussen hindoeïsme en nationaal-socialisme en schreef in 1948 in haar ‘Mit deutschem Gruß’ ondertekende voorwoord van het boek over de ‘unsichtbaren Mächte, die schon jetzt den Weg für den letzten Sieg des Hakenkreuzes ebnen’ (Savitri Devi Mukherji, *Gold im Schmelztiegel. Erlebnisse im Nachkriegsdeutschland* (Padova 1982) 15). Zie ook Wikipedia, ‘Savitri Devi’ (versie 23

In het interview dat Hans Olink in 1990 voor *Elsevier* met haar had, vertelde Julia hoe ze ‘onlangs de kaarten [had] gelegd en toen kwam eruit dat in het jaar 2013 alles *in Ordnung* zou zijn’. Wat zij daarmee bedoelde? ‘Dan zal er in ieder geval een verenigd Europa (...) zijn. (...) De rest zal moeten blijken.’⁵⁶³ Het jaar 2013 zou Julia niet meer meemaken. Ze overleed in 1996 nabij de Duitse stad Fulda. Haar zoon Heinrich was haar al in 1990, een paar weken vóór het interview, op 44-jarige leeftijd voorgedaan.⁵⁶⁴ En in het Europa van 2013 heerste, zoals we inmiddels weten, nog immer verdeeldheid.

mei 2014 om 18:24 uur), http://en.wikipedia.org/wiki/Savitri_Devi (juli 2014). Vgl. Vlasblom, Bruin bloed, 41, die eveneens haar keuze voor het hindoeïsme ‘opmerkelijk’ acht, juist ook in verband met het door Himmler beleden ‘reïncarnatiegeloof’.

563 Olink, ‘Oorwarmers voor het oostfront’, 17.

564 Over diens geboorte zie voetnoot 494 hierboven. Ze had 28 februari 1944 aan haar broer Laurens over de geboorte van Heinrich geschreven. Ze vond ‘eigenlijk (...) de gehele geboorte fraai’ en vond er ‘niets geen onesthetisch aan’. Zij verklaarde aan Laurens ook haar naamkeuze: ‘Heinrich heet hij, naar Heinrich I waarvan hij nu ook het bloed draagt [blijkbaar meende zij de koning tot haar verre voorvaderen te kunnen rekenen; zie Vlasblom, *Bruin bloed*, 36 - PJS] en naar het levende voorbeeld van de Reichsführer. Juist deze twee figuren moeten in zijn leven een doorlopende herinnering zijn aan de ideële opgaven die hem gesteld zullen worden. Ik vind dit zeer symbolisch’ (als het een meisje was geweest, dan had ze het Kenau genoemd). Ze had volgens een brief van 4 maart van dat jaar ook een horoscoop laten bekijken door Falk Zipperer, een jeugdvriend van Himmler. Die ‘was erg enthousiast over de stand bij zijn geboorte. Volgens hem gaf dat mogelijkheden tot hoge militaire rang, admiraal of generaal’. Wat Heinrich in zijn korte leven heeft gedaan, is niet bekend. In een door de *Amateur Athletic Foundation of Los Angeles* in 2003 vervaardigde digitale versie van het *Official Report of the Organizing Committee for the Games of the Xxth Olympiad Munich 1972* (Volume 1) komen we een Heinrich op ten Noort tegen als één van de medewerkers aan de organisatie van die olympiade. Mogelijk was dat Julia’s zoon, toen 28 jaar oud, die in de organisatorische sporen van zijn moeder was getreden. En niet enkel voor Julia maar ook voor Himmler en diens SS speelde Heinrich I een rol in de *Weltanschauung*. In een rede ter gelegenheid van de 1000ste sterfdag van de koning in de dom van Quedlinburg op 2 juli 1936 (en die in heel Duitsland werd uitgezonden) zei de *Reichsführer* ter zijner ere onder meer: ‘Er war der Erste unter Gleichen, und es wurde ihm eine größere und wahre menschliche Ehrfurcht entgegengebracht, als später Kaisern, Königen und Fürsten, die sie nach volksfremdem byzantinischen Zeremoniell forderten, zuteil wurde. Er hieß Herzog und König und war ein Führer vor tausend Jahren’ (Brebeck e.a. (red.), *Endzeitkämpfer*, 170).

3. Een dolende ridder

Afkomst en jeugdijaren

De residentie Banjoemas [tegenwoordig Banyumas – PJS] bestaat uit drie gedeelten. Het westelijk gedeelte is heuvelig, moerassig, vlak land — bedekt met maagdelijke bossen en weinig bewoond. De zuidelijke kuststreek is geheel vlak land, vrij goed bevolkt, maar door onvolkomen waterlozing min of meer moerassig. De eigenlijke vallei van de Banjoemas is een grote hellende vlakke, omsloten door de Slammat, het Djieug-gebergte, de Sindoro, de Soembing, de Mindangan en zuidelijke en westelijke heuvelreeksen. Het tot Banjoemas behorende gedeelte dezer vallei maakt met de daarbij behorende gebergten ongeveer de helft en het vlakke bebouwde gedeelte der vallei ongeveer een achtste uit der gehele residentie. Op de bovengenoemde gebergten, welke allen van vulkanische aard zijn en tot de hoogste van Java behoren, en op het zuidelijk grensgebergte ontspringen tal van rivieren en beken, welke over de gehele lengte de vallei doorstromen en jaarlijks het vruchtbaar makende slib in de vallei afzetten.⁵⁶⁵ Het was in dit district in het voormalige Nederlands-Indië, waarvan Poerwokerto (tegenwoordig Purwokerto) de hoofdstad is, dat op 30 oktober 1899 Ernst Herman (van) Rappard in het daar heersende vochtige klimaat het levenslicht zag.

De vader van Ernst, ir. Oscar Emile ridder van Rappard⁵⁶⁶, was in Nederlands-Indië als bouwkundig ingenieur werkzaam bij de waterstaat en ‘s lands Burgerlijke Openbare Werken en was in 1868 in het district Ngawi op Java in Nederlands-Indië geboren (zijn vader Hendrik Matthias Michaël was daar administrateur bij de

⁵⁶⁵ F. van Heumen, *Eene suikeronderneming in de residentie Banjoemas* (Delft 1883) 4, op website Koninklijk Instituut voor de Tropen op <http://62.41.28.253/cgi-bin/kit.exe?a=d&d=BHACAF1883&cl=CL1.BHACAF&e=-0-----2n1----10--1-----IN-0> (22 mei 2013). Het district had in 1881 1.034.687 inwoners tegen 1.960.758 in 2010 (vgl. ibidem, 5 en Wikipedia, ‘Banyumas Regency’ (versie 1 april 2013 om 11:52 uur) op http://en.wikipedia.org/wiki/Banyumas_Regency (23 mei 2013).

⁵⁶⁶ Het voor ‘van’ werd voor wat betreft deze tak van het geslacht (er bestaat er ook een zonder ‘van’) pas in 1912 aan de achternaam toegevoegd. Verdere genealogische gegevens zijn ontleend aan het *Nederland's Adelsboek*, tenzij anders vermeld.

onderneming Djamoës)⁵⁶⁷. Vader Oscar was in 1894 in Probolinggo, een stad in het noorden van oost-Java, getrouwd met de daar in 1874 geboren Dina Thal Larsen. Dina genoot geen adellijke afkomst. Haar vader, de Deen Rasmus Samuël Thal Larsen (1837-1928), had een plantage op Java. De familie Thal Larsen lijkt wel afkomstig uit de hogere burgerij van Denemarken. Zo was de vader van Rasmus, Peter Clausen Larsen (1795-1868), districtsarts in Bogense op het Deense eiland Funen.⁵⁶⁸ Ook de echtgenote van Rasmus, Johanna Berendina Levert (1842-1926) was niet van adel.⁵⁶⁹ Net zomin overigens als de grootmoeder van vaderskant dat was.⁵⁷⁰

SOCIËTEIT DE "HARMONIE" TE BANJOEMAS ROND 1900-1905

Een deel van de familie Van Rappard behoort sedert 1815 tot de Nederlandse adel, maar voor wat betreft de tak waartoe Ernst behoorde geldt dat zijn grootvader Hendrik

567 De vader van deze Hendrik, Antony Rappard (1785-1851) was de eerste voorouder van Ernst die besloot zijn loopbaan in Nederlands-Indië voort te zetten. Antony was eerst expediteur in Nijmegen, waar hij ook was geboren en in 1816 trouwde, maar vertrok op enig moment naar Madioen. Wellicht na 1826 want in dat jaar werd zijn zoon Hendrik nog in Nijmegen geboren).

568 Zie: Jens Kristian Kjær Krogsgaard, 'Anetræ for familien Krogsgaard og mange mange flere (Pedigree of family Krogsgaard and many many more) (versie 16 maart 2013) op <http://krogsgaard.name/pafg1499.htm#38503> (23 mei 2013). Rasmus en Johanna kregen maar liefst elf kinderen. Zoals blijkt uit zijn overlijdensadvertentie uit 1928 was Rasmus Samuël zelf ridder in de (Deense) orde van de Dannebrog.

569 Via haar overlijdensadvertentie in het Algemeen Handelsblad van 9 februari 1926 valt te achterhalen dat haar broer en schoonzus H.E. Levert en A.B. Levert-Loba zijn. Uit het uittreksel uit het bevolkingsregister van de gemeente Den Haag blijkt dat Herman Everwijn Levert op 12 september 1846 in het Hannoverse Nordhorn (in Duitsland, net over de grens bij Oldenzaal) is geboren. Het *Ortsfamilienbuch Nordhorn* (versie 27 februari 2010) op <http://www.online-ofb.de/famreport.php?ofb=nordhorn&ID=I13219&nachname=LEVERT&modus=&lang=de> (23 mei 2013) leert dat de ouders Jan Hindrik Levert, een wijnhandelaar en likeurstoker, en Hillegom Ida Grevink zijn. Johanna wordt hier trouwens niet genoemd.

570 Hendrik Matthias Michaël ridder Rappard (1826-1910) was in 1855 met Ebeline Dorine Antoinette Ruterling getrouwd.

Matthias Michael pas per Koninklijk Besluit van 25 juni 1909 met de laagste adellijke titel ridder werd ingelijfd. De mare gaat dat het geslacht (Van) Rappard oorspronkelijk uit het Zwitserse Rapperswil (aan het meer van Zürich) zou afstammen. In de na de bevrijding ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging opgestelde documentatie over de status en werkzaamheid van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting wordt het zelfs min of meer als feit gepresenteerd: ‘De familie Van Rappard is van Zwitserse afkomst en ontleent haar naam aan het stamslot "Rapperswil" in Zwitserland. Behalve Zwitsers, komt in het geslacht der Van Rappards o.m. Duits en Hongaars bloed voor, terwijl in de laatste generatie Deens bloed aanwezig is ...’.⁵⁷¹ Wellicht berust deze aanname van een dergelijke zeer oude adellijke afkomst op op zich te rechtvaardigen aannames of interpretaties. Maar het kan ook zijn dat een deel van de familie hun adellijke status poogde te *upgraden* door een verwantschap met een veel ouder aristocratisch geslacht te suggereren.⁵⁷²

Ernst had twee oudere broers, Oscar Emile (geboren in Probolinggo, Nederlands-Indië in 1896 en in 1962 in Den Haag overleden) en Hendrik (Harry) Mattheas Michaël (Probolinggo 1897 – Sildell, Verenigde Staten 1980), en één jongere, Gillis Willem (Kediri, Nederlands-Indië 1901 – Heidelberg 1993).⁵⁷³ Oscar jr. zullen we in het

571 N. J. G. Sikkel (red.), *Documentatie: status en werkzaamheid van organisatie en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland, samengesteld ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging, op last van de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam* (Amsterdam 1947) 231. Overigens verbazingwekkend dat deze informatie in deze publicatie werd opgenomen; zij is immers totaal niet ter zake doende voor het doel van het boekwerk: het vergemakkelijken van de bijzondere rechtspleging door deze te voorzien van informatie die nuttig kan zijn voor de procesvoering. Ook: M.I. Smisjaert, *Genealogie Rappard, later van Rappard, samengesteld uit de naspeuringen mijns schoonvaders Jhr. F.A. ridder van Rappard, en voortgezet door mij M.I. Smisjaert* (z.p. 1863): ‘Uit een oud adelijk [sic] geslacht, zoo als blijkt uit een oude leenbrief en andere familiepapieren op welke stukken de Rappards zijn erkend als edelen met de titel van ridder van het H. Roomse Rijk. Ten gevolge van binnenlandse onlusten en politieke gevoelens verliet hij, omstreeks 1458, zijn vaderland en vestigde zich te Dorsten in het sticht van Keulen, alwaar hij, met ter zijde stelling van zijn adellijke [sic] titel, onder de naam Rappard leefde’. Ook: Ook: J.B. Rietstap, *Wapenboek van den Nederlandschen adel met genealogische en heraldische aantekeningen*, tweede deel (Groningen 1887) 89. Andere bronnen zijn wat genuanceerder. Bijvoorbeeld Jhr. J.C.C.W. Rappard, *Stamboom van de familie van/von/de Rappard* (uitgave Jodocus Rappard Stichting 1980): ‘Johann Heinrich is een legendarische figuur in de familie Rappard. Behalve de naam is geen enkel gegeven met zekerheid vast te stellen. Verschillende geslachtsboeken erkennen hem dan ook niet en beginnen bij zijn zoon. Volgens de overlevering heeft hij zijn vaderstad Rapperswyl verlaten vanwege onlusten omstreeks het jaar 1445. In deze stad was hij omstreeks 1410 (1415) geboren. Hij zakt de Rijn af, vermoedelijk langs de eeuwenoude handelsweg, naar zijn toekomstige woonplaats Dorsten. Daar laat hij zijn mogelijke titel varen en noemt zich voortaan Rappard’. Beide voorafgaande als geciteerd in Tjebbe Jäger, ‘Genealogie van de families Jäger, Rappard, Bauermann, Rietbergen e.a.’ (versie van 31 mei 2011 om 18:19 uur) op <http://members.ziggo.nl/t.jaeger/stamboom/jaegerframeset.htm?jaeger000132.htm#2644> (geraadpleegd 28 mei 2013). Zie ook: Arnold Starke, ‘Karl von Rappard und die Pinner Pastoralkonferenz. Ein Beitrag zur Geschichte der Erweckungsbewegung im Posener Land’, *Kirche im Osten* 15 (1972) 211. Oud-burgermeester mr. W.L.F.C. ridder van Rappard erkent dat er geen ‘onomstotelijke bewijzen zijn’ maar houdt het er zelf ‘op dat zijn voorouders oorspronkelijk uit Zwitserland komen en dat zij hebben gewoond op het kasteel in Rapperswil’ (Ben Trammer, ‘“Adel zal op den duur uitsterven”’, *Reformatorsch Dagblad*, 27 juni 2008 op http://www.refdag.nl/nieuws/binnenland/adel_zal_op_den_duur_uitsterven_1_264558 – geraadpleegd 24 mei 2013).

572 In de geschiedenis van het kasteel Rapperswil komt wel een geslacht Von Rapperswil voor, een familie die in haar wapen drie rode rozen voerde, maar nergens worden daarin Rappards genoemd. Zie ‘Schloss Rapperswil’ (z.j.) op http://www.infozentral-schweiz.ch/schloss_rapperswil.htm (geraadpleegd 28 mei 2013).

573 Gillis was van 1961 tot 1985 intendant van het Theater in het Duitse Heidelberg waar hij ruimte maakte voor de avant-gardistische toneelschrijvers van de naoorlogse periode. Zie Heide Seele, ‘50 Jahre Theater Heidelberg. Jubiläum im Jahr 2000. Seit 50 Jahren erfolgreich gespielt’, *Rhein-Neckar-Zeitung*, 8-9 januari 2000, als overgenomen op de website van het

verloop van het betoog nog wat vaker tegenkomen.

Over de vroegste jeugd van Ernst is in het kader van deze scriptie verder niets bekend geworden.⁵⁷⁴ In 1912 verliet hij Nederlands-Indië om in Nederland zijn schoolopleiding te vervolgen. Het Nieuws van den dag voor Nederlands-Indië van 6 maart 1912 melde dat E.H. Rappard en G.W. Rappard zich te Sabang zullen inschepen.⁵⁷⁵ Ernst werd met ingang van 6 april 1912 in het bevolkingsregister van Den Haag ingeschreven waar hij tot zijn vertrek naar Delft in 1919 op verschillende adressen zou wonen.⁵⁷⁶

In Den Haag voltooide Ernst zijn middelbareschoolopleiding en in de zomer van 1919 kon hij het diploma van de Hogere Burgerschool met vijfjarige cursus in ontvangst nemen.⁵⁷⁷ Hij had zijn HBS-tijd doorlopen aan de HBS van de heer Tjimstra. In de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw was dit, naast Hommes te Hoogezand en Wullings in Voorschoten, één van de drie particuliere HBS-instellingen in Nederland. De instelling werd in 1899 als School voor Handel en Administratie door de heer F.

EEN VERKLEEDPARTIJ BIJ HET TIJNSTRA INSTITUUT ROND DE TIJD DAT DEZE SCHOOL DOOR ERNST VAN RAPPARD WERD BEZOCHT

Tjimstra gevestigd aan de Haagse Laan van Meerdervoort.⁵⁷⁸ Een dergelijke particuliere

theater op <http://www.zimmertheaterheidelberg.de/html/historie/50jahre.htm> (23 mei 2013).

574 Zondergeld noemt zijn lagere schooltijd in Medan op Sumatra; zie G.R. Zondergeld, 'Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 10 februari 2012), op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/rappard> (15 juli 2014)

575 In een lijst met passagiers van het stoomschip Oranje, met als gezagvoerder H.G.J. Uilkens, vertrekkende van Batavia op 7 maart 1912 om 5 uur in de namiddag. G.W. zal zijn jongere broer Gillis Willem zijn geweest. De oudere broers van Ernst waren al eerder in Nederland "afgeleverd"; op 20 mei 1906 ontscheepten te Genua "R.S. Thal Larssen, echtgenote en dochter [en] O.E. Rappard, echtgenote en 4 kinderen" van het op 26 april van dat jaar uit Batavia vertrokken s.s. "Prins Hendrik" ('Passagiers', *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1906) terwijl het Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië van 18 april 1907 meldt dat zich te Genua enkel nog O.E. Rappard met echtgenote en twee kinderen zullen inschepen voor de reis naar Batavia met het s.s. Koning Willem II. De beide broers Oscar en Henry worden op 6 april 1907 inderdaad, komende van Nijmegen, in het bevolkingsregister van Den Haag opgenomen.

576 Toen vader Oscar als hoofdingenieur werd gepensioneerd en terug was in Nederland woonde Ernst rond 1920 tezamen met zijn broers Oscar en Hendrik ook een tijdje bij hun ouders aan de Haagse Weimarstraat 67. Ook woonde hij enige tijd in huis bij de familie Fischer aan de Haagse Dunklerstraat 73 en bij M.P. Spillenaar Bilgen, een apotheker aan de Stadhouderslaan 14. Die familie was in 1899 vanuit Batavia in Den Haag ingeschreven dus het waren wellicht kennissen van zijn ouders uit Nederlands-Indië. Een zoon van deze apotheker, Marinus, was overigens gedurende de bezettingstijd actief in het verzet en moest dat met de dood bekopen: hij stierf op 4 september 1944 voor een Duits vuurpeloton. Het frappante aan die trieste geschiedenis is dat Marinus in 1914 tezamen met Meinoud Rost van Tonningen (die bevriend zou raken met Ernst en Oscar van Rappard) in de Oude Vier roeide die de Delftse Studentenroeivereniging Laga in dat jaar de overwinning op de Varsity bezorgde. Fabian van der Poll, 'Geen genade voor oude roeimaker', *NRC Handelsblad*, 2 mei 2014.

577 *Algemeen Handelsblad*, 3 augustus 1919. De overige geslaagden van deze school waren toen L.P.S. van Hulstijn, jhr. A.A. van der Mieden van Opmeer en J.J. Van der Wal; bepaald geen grote klas, derhalve.

578 'Tjimstra Scholen (1899-1983)' (zonder versiedatum) op http://www.haagescholen.nl/index.php?option=com_groupsfoto&view

school had een wat meer exclusief karakter dan het reguliere HBS-onderwijs (dat overigens in die tijd ook door slechts klein gedeelte van de jeugd werd bezocht⁵⁷⁹), zoals wellicht ook moge blijken uit nevenstaande foto van wat zich laat aanzien als een verkleedpartij bij het Tijnstra instituut uit de tijd dat die school door Ernst werd bezocht.

Omdat in die tijd voor toelating tot een aantal vervolgoopleidingen het HBS-diploma niet volstond, was Ernst genoopt nog een Staatsexamen te doen om tot examens aan de universiteit te worden toegelaten. In de zomer van 1922 slaagde hij ‘na voortgezet examen’ voor het diploma B.⁵⁸⁰ Zoals in die tijd tamelijk gebruikelijk was, bereide hij zich op zijn Staatsexamen voor terwijl hij in december 1921 al aan zijn studie rechtsgeleerdheid in Leiden was begonnen.⁵⁸¹

Niet geheel duidelijk is waarmee Ernst zich in de ruim twee jaar tussen zijn eindexamen HBS en de aanvang van zijn studie rechten bezig hield. De kans bestaat dat hij zich in die periode vooral

concentreerde op de sport, meer in het bijzonder de atletiek. Gedurende zijn middelbareschooltijd had Ernst, samen met zijn broers Oscar en Hendrik, namelijk een passie voor de atletieksport ontwikkeld en op 24 januari 1913 werd door ‘de broers Van Rappard’ de atletiekvereniging *Vlug en*

Lenig opgericht.⁵⁸² Die broers waren

Oscar en Harry,⁵⁸³ maar ook Ernst

raakte snel actief in de atletiek en werd later, net als zijn broer Oscar, ook tot erelid van

OSCAR VAN RAPPARD, WINNAAR VAN DE 400 METER HORDEN-
LOOPWEDSTRIJD IN AMSTERDAM, NEEMT EEN HORDE, 1924. ERNST WAS
NET ALS ZIJN BROER ACTIEF IN DE ATLETIEK

⁵⁷⁹ =instantie&id=37&Itemid=54 (23 mei 2013)

⁵⁷⁹ In 1910 bezocht slechts 1,8 % van de 12- tot 18-jarigen middelbaar onderwijs (HBS, MMS of Gymnasium) en zelfs in 1920 was dat nog maar 3%. Zie: *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* (Groningen 2011) 361.

⁵⁸⁰ ‘Onderwijs’, *De Tijd*, 4 augustus 1922.

⁵⁸¹ J.E. Kroon (red.), *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925) 351. Inschrijving per 7 december van dat jaar.

⁵⁸² Historie Haag Atletiek (geen versiedatum) op http://www.haagatletiek.nl/new/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=81&Itemid=268 (24 mei 2013).

⁵⁸³ Wikipedia, ‘Harry van Rappard’ (versie 23 juni 2012 om 08:08 uur), op http://nl.wikipedia.org/wiki/Harry_van_Rappard; Matty Verkamman, ‘Van Rappard, een veelzijdig sportman’, *Trouw*, 22 september 1999 op <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2661052/1999/02/22/Van-Rappard-een-veelzijdig-sportman.dhtml> (geraadpleegd 24 mei 2013).

Vlug en Lenig benoemd.⁵⁸⁴ Zo namen de drie broers op 12 augustus 1917 deel aan de door de Haagse Voetbalbond georganiseerde atletiekwedstrijden. Zowel op de 100 als op de 400 meter hardlopen behaalde Ernst daarbij een vierde plaats. Beter presteerde hij tezamen met broer Harry in de estafetteloop over 4 x 100 meter: zijn team werd van de acht deelnemende ploegen eerste.⁵⁸⁵ En in mei 1920 deden zowel Ernst als Oscar mee aan de door de Nederlandse Atletiek Unie in Utrecht georganiseerde voorwedstrijden voor de Olympische Zomerspelen die later dat jaar in Antwerpen zouden plaatsvinden. Ernst waagde een poging op de 200 m. hardlopen maar wist zich, alhoewel hij geen slechte tijd liep, niet te kwalificeren.⁵⁸⁶ Zijn broer Oscar was meer succesvol en deze nam dan ook, net als broer Harry, deel aan de Olympische Zomerspelen van 1920, en dat overigens niet enkel als atleet maar ook als speler in het Nederlandse voetbalteam dat een bronzen medaille in de wacht sleepte.

Het oprichten van, en actief zijn in, sport- en atletiekverenigingen lijkt aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw een tamelijk gebruikelijke tijdsbesteding voor jongemannen uit de zogenaamde “betere standen”. In deze tijd, toen *football* nog een sport voor heren leek te zijn, die hadden immers ook meer de tijd voor dergelijke activiteiten, richtte bijvoorbeeld Pieter Albert Vincent baron van Harinxma thoe Slooten (1870-1954), de latere Commissaris van de Koningin in Friesland, met een aantal jeugdige vrienden⁵⁸⁷ de Cricketclub Frisia op, een vereniging die zich een aantal jaren later ook met voetbal geen bezighouden.⁵⁸⁸ Ook de Haagse voetbalclub *Houdt Braef Standt*, waar Oscar van Rappard zich tot een succesvol voetballer ontwikkelde, was door drie scholieren van de HBS.⁵⁸⁹ De oprichting van *Vlug en Lenig* door de twee broers Van Rappard en de passie voor atletiek en voetbal die door gedrieën werd gedeeld past daarom prima bij de vrijetijdsbesteding van personen uit hun stand in dit

584 ‘Zuivering K.N.A.U.’, besluit van het Hoofdbestuur van de Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie, Voorburg / Den Haag 9 september 1945, in *Athletiekwereld*, 16 november 1945 op <http://www.atletiekhistorici.nl/documenten/zuivering19451116awmaatregelen.pdf> (27 mei 2013). Met dit besluit werden de erelden van Vlug en Lenig Ernst en Oscar van Rappard alsmede ene drs. A. van Iperen vanwege hun gedrag gedurende de jaren van de bezetting geroyeerd.

585 ‘Athletiekwedstrijden van den Haagschen voetbalbond’, *Algemeen Handelsblad*, 13 augustus 1917. Oscar van Rappard werd bij deze wedstrijden tweede op het nummer speerwerpen en verbeterde het record op de 100 m. hindernis dat met 17 1/5 sec. tot dan op naam stond van W. van Gendt (21 Juli 1912).

586 ‘Athletiek. Voorwedstrijden Olympische Spelen’, *Het Vaderland*, 31 mei 1920.

587 P.A.V. baron van Harinxma thoe Slooten, P. Wildervanck de Blécourt, E.J. van Gorkum, A.D.H. Quintus, J. van Drooge, J. Oosterhoff, F.M. Albarda, D.R. Buma, O.E. Cleveringa, D.A. van Gulik, C.L. baron van Harinxma thoe Slooten, A. baron van Harinxma thoe Slooten, P. Jas, A. Menalda, M. Middelburg, H.B. van Slooten, K. baron van Utenhove, G. baron van Utenhove.

588 Erwin Tuinstra, ‘De oudste voetbalclub van Friesland’ (versie 9 januari 2011) op *Friese voetballers*, <http://frievoetballers.blogspot.co.uk/2011/01/de-oudste-voetbalclub-van-friesland.html> (geraadpleegd 1 juli 2013).

589 HBS Craeyenhout, *Club historie. Geschiedenis van HBS Haagse Voetbal-, Cricket- en Hockeyvereniging "HOUDT BRAEF STANT"* (zonder versiedatum) op http://www.hbs-craeyenhout.nl/hbs_vrijetekst.asp?ID_VRIJETEKST=12#UdvSBLLeMpiw (9 juli 2013).

tijdsgevoel.

In Leiden studeerde Ernst rechtswetenschappen, maar over zijn studententijd zijn verder in het kader van het onderzoek voor deze scriptie geen bijzonderheden aan het daglicht gekomen. Anders dan zijn broer Oscar⁵⁹⁰, die zich aansloot bij het Delfts Studenten Corps⁵⁹¹, werd hij geen lid van het Leidse Corps.⁵⁹² Toen Ernst in december 1921 aan zijn rechtenstudie begon, was Meinoud Rost van Tonningen in diezelfde stad druk bezig bij de volkenrechtgeleerde Van Eysinga af te studeren. Anders dan Ernst was Rost wel lid van het Leids Studenten Corps, zij het dat hij binnen die vereniging waarschijnlijk een tamelijk slapend lid was: in de jaren 1912 tot en met 1914 waarin hij - zonder succes - in Delft scheikunde studeerde had hij al genoeg tijd aan het studentenleven binnen het Delftse Corps en met wedstrijdroeien bij Laga verspeeld.⁵⁹³ Ernst en de ruim vijf jaar oudere Rost van Tonningen waren wel bevriend⁵⁹⁴ en ook

590 En anders ook dan zijn achterneef mr. L. R. J. ridder van Rappard (1906-1994) die ‘begin oktober 1925 “geheel volgens de familietraditie” rechten [ging] studeren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht’ waarbij ‘[b]elangrijk voor zijn ontwikkeling (...) zijn lidmaatschap van het Utrechtsch Studenten-Corps [was]. Hij leerde er, zo zou hij zelf later zeggen, de waarde van tradities, vriendschap, tucht, karakter en hiërarchie. Als rector van het corps viel hij op door zijn strenge wijze van leiding geven, dit tot afgrijzen van zijn vader, die hem waarschuwde dat zijn autoritaire optreden hem in zijn leven nog zou opbreken’. Zie: Koen Vossen, ‘Rappard, Louis Rudolph Jules ridder van (1906-1994)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 10 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/rappardlrj> (27 mei 2013). Over diens vader wordt in dit lemma overigens nog vermeld dat deze ‘een in Tiel en omstreken gerespecteerd man [was], voor wie het “noblesse oblige” hoog in het vaandel stond. Van zijn zonen eiste hij een zelfde aristocratisch plichtsbesef ten aanzien van de gemeenschap en de medemens. Hij stuurde zijn kinderen naar een “gewone school”, waarbij hij er nadrukkelijk op toezag dat ze niet werden voorgetrokken’. In hoeverre en binnen welke van de vele takken van de familie Van Rappard het “traditie” was om in Utrecht te studeren, laat zich in het kader van deze scriptie niet onderzoeken. Wel komt bijvoorbeeld de handtekening van een Van Rappard voor op een door J. Nijkerk vervaardigde gedachtenisprent (litho) “Tres Faciunt Collegium 10-2-1876” (andere handtekeningen van o.m. een Van Nagell, de Beaufort, van Heeckeren van Kell, Sandberg en een Van Heeckeren van Wasse-naer). Tres was een zeer besloten corpsdispuut in Utrecht waarvan toelating tot het lidmaatschap uitsluitend was voorbehouden aan drie adellijke heren studenten per jaar.

591 De *Delftse Studenten Almanak* voor het jaar 1915 geeft aan dat in 1914 van de 1.093 ingeschreven studenten er 422 corpslid waren en 64 oud-lid, dus ca. 44,5%, waarbij overigens bedacht moet worden dat het lidmaatschap enkel open stond voor mannelijke studenten maar tevens dat in Delft toen nog betrekkelijk weinig meisjes de opleiding tot ingenieur volgden. Latere geraadpleegde almanakken vermelden het aantal corpsleden niet meer, maar wel nog het totaal aantal ingeschreven studenten (in 1916 bijvoorbeeld 1.569 en 1921 2.221). Oscar wordt de eerste keer genoemd in de almanak voor het jaar 1916, toen wonende aan de Delftse Spoorsingel 30 met als vakantieadres de Duncckerstraat 73 in Den Haag. Uit latere almanakken blijkt het onverminderd sportief enthousiasme van Oscar. In de almanak voor het jaar 1917 vinden we hem bijvoorbeeld terug als Secretaris van de Delftse Studenten Lawn-Tennis-Club (onder E.M. Van Berckel als President) en als 1e commissaris van de Scherm-, gymnastiek- en Atletiekvereniging “Odin” (met Th. Tideman als President). Beide verenigingen waren sub-verenigingen van het corps. In diezelfde almanak wordt Meinoud Rost van Tonningen overigens opgevoerd als President van de Delftse Studenten Roeivereniging “Laga” waarvoor deze trouwens in 1914 met de Oude Vier in de Varsity de zegekrans voor Laga in de wacht had weten te slepen (foto daarvan in *Delftse Studenten Almanak* voor het jaar 1915). De laatste almanak waarin Oscar wordt genoemd is die voor het jaar 1922 – hij woonde toen niet langer in Delft maar was terug in Den Haag op het adres Weimarstraat 67; Oscar behaalde zijn examen civiel ingenieur overigens pas in 1925 – zie: ‘Univ. examens’, *Het Vaderland*, 6 oktober 1925, avondblad B, 2). Wellicht ook omdat hij veel tijd bleef besteden aan de atletieksport – zo deden zowel hij als zijn broer Harry mee aan de internationale studentenwedstrijden die in mei 1923 in Parijs werden gehouden. De almanak voor het jaar 1922 vermeldt tevens ene G.H. Thal Larsen als Secretaris van Laga. Deze Gautier Herman (1899-1965) was een zoon van Ernst Peter Thal Larsen, één van de tien broers en zusters van Dina, de moeder van Ernst, en Adriana Stephania Samuela Bodde en daarmee een volle neef van de broers Van Rappard. In een door A.G. Mijnlief van de Amsterdamsche Studentenroeivereniging “Nereus” samengestelde lijst van Deelnemers aan het hoofdnnummer der nationale universiteits roeiwedstrijden Varsity (versie 7/4/2008) op www.mijnlief.nl/sport/roeien/varsity/varsity%20matrix.pdf (19 juni 2013) komen we hem in 1922 tegen met de Oude Vier van Laga die in dat jaar de varsity won (en in 1919 roeide een H.G. Thal Larsen de Varsity voor Laga, overigens zonder te winnen; niet duidelijk is of dit een ander is dan wel een verschrijving betreft).

592 Ik raadpleegde daartoe de almanakken van het Leids Studenten Corps voor de jaren 1921, 1922 en 1923 en in geen van deze boekwerken wordt zijn naam genoemd, overigens en vreemd genoeg ook niet in de lijst van ingeschreven niet-corpsleden.

593 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 20-21.

594 Zie onder meer de ‘beste Ernst’ brief die Rost van Tonningen aan hem schreef op 18 maart 1943 en waarin deze hem feliciteer-

Ernst's broer Oscar onderhield vriendschappelijke band met hem.⁵⁹⁵ Waar die vriendschap is ontsproten is niet duidelijk. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Ernst in Leiden met de ouderejaars Rost in aanraking kwam, nog afgezien van het feit dat Rost de universiteit -met bul - vaarwel zou zeggen kort nadat Ernst daar was gearriveerd. Dat Ernst met Rost in contact was gekomen via zijn broer die, net als Rost, lid was geweest van het Delfts Studenten Corps lijkt evenmin waarschijnlijk. Toen Oscar in Delft arriveerde had Rost van Tonningen zich al als vrijwilliger bij de landmacht aangemeld en de stad en studie verlaten.⁵⁹⁶ Wellicht dat ze elkaar kenden uit hun Haagse tijd: het gezin Rost van Tonningen woonde daar aan de Groot Hertoginnelaan 215 en de verschillende adressen waarop Ernst verbleef waren daar vandaan niet zo heel ver verwijderd.⁵⁹⁷ Als dat zo is, dan speelde hierbij wellicht tevens mee dat zowel Rost van Tonningen als de broers Van Rappard in Nederlands-Indië waren geboren.⁵⁹⁸ Hoe Ernst Rost van Tonningen ook heeft leren kennen, in februari 1923 slaagde hij aan de Leidse universiteit voor het kandidaatsexamen rechtsgeleerdheid⁵⁹⁹, het zelfde jaar waarin Rost naar Wenen vertrok om daar voor de Volkenbond de gaat werken.

Op 20 mei 1927 werd Ernst aan de Ludwig-Maximilians-Universität München ingeschreven als student staatswetenschappen.⁶⁰⁰ Het is niet bekend welke colleges hij daar heeft genoten en welke vakken hij volgde: de betreffende archiefstukken zijn gedurende de Tweede Wereldoorlog door brand verloren gegaan.⁶⁰¹ Evenmin is bekend of Ernst in zijn Münchener tijd lid was van een studentenvereniging, maar gezien zijn

de met het verkrijgen van het 'E.K. [ijzeren kruis – PJS] en Verwundetenabzeichen' (Ernst vocht toen aan het Oostfront met met de Waffen-SS) en Rost hem herinnert aan hun 'laatste gesprek' en dat ze elkaar nadien niet meer hadden gezien. Het antwoord dat Ernst op 23 maart 1943 vanuit Berlijn aan 'beste Meinoud' schreef is al even amicaal: Ernst is 'blij weer eindelijk contact' met hem te hebben, vraagt hoe het er mee gaat, en zo nog wat. Beide scribenten eindigen hun briefje overigens wel met een 'Heil Hitler!'. Zie: *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*. Deel II, mei 1942 – mei 1945. Ingeleid en uitgegeven door David Barnouw (Zutphen 1993) 189 (nr. 104), 193 (nr. 108). De vriendschap leek ook alom bekend te zijn: al bij de arrestatie van Ernst schreef een medewerker van het Canadese Field Security Res. Det. Dat deze 'man RAPPARD is known as being the No 1 Leader of the NSNAP (...) He, being a close friend of ROST VAN TONNINGEN has also the reputation of being a Nazi criminal of the first hour and Quisling' (152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)). Overigens werd van Ernst toen ook beweerd dat hij een 'Medical doctor previous to the war' was, hetgeen evident niet klopt.

595 Gegeven onder meer een briefje dat Rost op 31 januari 1941 aan 'Beste Oscar' (en inclusief de 'hartelijke groeten voor Corrie') stuurde om hem te bedanken voor diens felicitaties met zijn huwelijk met Florrie Heubel. Brief RvT/B. 31 januari 1941, NA-CABR 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard).

596 Rost meldde zich na de mobilisatie in 1914 aan en verkreeg na zijn opleiding bij de Artillerie in 1915 de rang van tweede luitenant. Sinds februari 1916 woonde hij met vijf vrienden in Villa "Antoinette" in Noordwijk aan Zee, tot hij op 27 augustus 1918 terug ging naar zijn ouderlijk huis in Den Haag en vandaar op 3 november 1919 naar Leiden (Rapenburg 60) verhuisde. *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*. Deel I, 1921 – mei 1942. Ingeleid en uitgegeven door E. Fraenkel-Verkade i.s.m. A.J. van der Leeuw (Den Haag 1967) 15; Barnouw, *Rost van Tonningen*, 21.

597 Zie voetnoot 576.

598 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 17-18. Vgl. ook voetnoot 576 waar de familie Spillenaar Bilgen wordt genoemd bij wie Ernst enige tijd logeerde en die eveneens uit Nederlands-Indië waren teruggekeerd.

599 'School en opvoeding. Academische examens', *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1923, avondblad, derde blad, 10.

600 Archiv der Ludwig-Maximilians-Universität München, Studentenkartei I, aanmeldingsnummer 2982.

Leids *nihilisme* lijkt dat allerminst aannemelijk.⁶⁰²

Wiener Blut

Ernst vertrok vervolgens naar Wenen. Daar stond hij gedurende het zomersemester 1928 en het zomersemester 1929 als student in de staatswetenschappen ingeschreven – hij was toen inmiddels blijkbaar *Diplom-Volkswirt*⁶⁰³. In de inschrijvingen voor het tussenliggende wintersemester 1928-29 komt zijn naam echter niet voor,⁶⁰⁴ zodat niet duidelijk navolgbaar is wat voor activiteiten hij gedurende die periode heeft ontplooid. Wat wel bewaard is gebleven zijn de overzichten van de door Ernst in Wenen gevolgde ‘*Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt[e]*’.⁶⁰⁵ Voor het eerste door Ernst gevolgde zomersemester waren dit onder meer wekelijks twee uur *Volkswirtschafte und gesellschaftswissenschaftliche Übungen* bij dr. Othmar Spann (1878-1950), zes uur *Verwaltungslehre und österreichisches Verwaltungsrecht mit Übungen* bij Prof. Dr. Adolf Menzel (1857-1938), een *Völkerrechtliches Seminar* bij Alexander Hold-Ferneck (1875-1955)⁶⁰⁶ en *Staatslehre und Recht* door Dr. Leo Wittmayer (1876-1936).⁶⁰⁷ En in het tweede zomersemester volgde hij onder andere *Wirtschaftsgeschichte* bij Prof. Dr. Ferdinand Degenfeld-Schonburg (1882-1952), *Völkerrecht* bij Alfred Verdross-Drossberg (1890-1980), *politische Theorien des Mittelalters* bij Prof. Dr. Alfons Dopsch (1868-1953), colleges over de door Immanuel Kant geïnspireerde Duitse filosoof Johann Gottlieb Fichte door

601 Brief d.d. 2 april 2013 van Dr. phil. Claudius Stein, Archiv der Ludwig-Maximilians-Universität München.

602 Enkel valt te achterhalen waar hij gedurende dat *Sommer-Halbjahr 1927* woonde: de Wagnmüllerstr. 21/1; zie *Personenstand der Ludwig-Maximilians-Universität München. Sommer-Halbjahr 1927. A. Behördenverzeichnis nach dem Stande vom 5. Juli 1927. B. Studentenverzeichnis nach dem Stande vom 31. Mai 1927* (München 1927) 137. Volgens de kaart uit de *Studenten-kartei* zou hij wellicht eerst ook nog kort aan de Kolbergerstr. 29 hebben gewoond. In het overzicht voor het *Winter-Halbjahr 1927*, naar de stand van 30 november 1927 komt Ernst niet meer voor zodat het zich laat aanzien dat hij enkel een half jaar in de Beierse hoofdstad als student stond ingeschreven.

603 Ernst Hermann [sic] van Rappard, *Dialektisches gegen universalistisches Verfahren. Eine philosophische Untersuchung über den Begriff der Wirtschaft* (typoscript van de Dissertation vorgelegt der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, zwecks Erlangung des Doktorgrades, Wenen, januari 1930), voorblad. De jaar en dag van zijn promotie is ontleend aan de inschrijving daarvan in het door de universiteit bijgehouden register (onder nummer 748). Aangezien het origineel enkel bij de Universiteit van Wenen ter inzage is, werd voor deze scriptie niet het gehele manuscript geraadpleegd, doch enkel de inleiding ervan. Een reis naar Wenen behoorde helaas niet tot de mogelijkheden en de door de Weense Universiteit in rekening te brengen kopieerkosten gingen schrijver dezes het budget dat hij voor ogen had ruim te boven.

604 E-mail van Mag. Thomas Maisel MAS, Leiter des Archivs der Universität Wien, d.d. 9 april 2013. De *Nationale* van Ernst voor het zomersemester 1929 vermeldt inderdaad dat hij het ‘vorletzter Semester in Wien’ was.

605 Archief Universiteit Wenen, *Nationale für ordentliche Hörer der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät*, zomersemesters 1928 en 1929, *Verzeichnis des Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt* nrs. 2437 en 1696

606 Over hem zie: Roland Graßberger, ‘Hold-Ferneck, Alexander’, in: *Neue Deutsche Biographie* 9 (1972) 523 f., on-line op <http://www.deutsche-biographie.de/pnd116960159.html> (19 juni 2013).

607 Wittmayer was een democratisch ingesteld geleerde die tevens als sociaal-democratisch (in de moderne betekenis) politicus actief was; zie Michael Stolleis, *A history of public law in Germany 1914-1945* (Oxford 2004) 151-152. Hij had dus een andere kijk dan de hierna in wat meer detail te bespreken Spann en Verdross. Zie ook Kamila Staudigl-Ciechowicz, ‘Von Adamovich bis Pfeifer. Eine Auseinandersetzung mit der Staatsrechtslehre an der Universität Wien in Zeiten der politischen Umbrüche der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts’, in: Franz Stefan Meissel e.a. (red.), *Vertriebenes Recht - Vertreibendes Recht. Zur Geschichte der Wiener Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät zwischen 1938 und 1945* (Wenen 2012) 207.

de eveneens kantaanse filosoof dr. Robert Reininger (1869-1955) en *allgemeine Siedlungsgeographie* bij Prof. Dr. Eugen Oberhummer (1859-1944).⁶⁰⁸ Tevens genoot hij dat semester wederom twee uur per week college bij Spann: *Volkswirtschaftliche Übungen*.

Omdat in een aantal bronnen wordt vermeld dat Ernst zich onder invloed van Spann tot het nationaal-socialisme zou hebben laten verleiden⁶⁰⁹, zullen we hier kort wat aandacht besteden aan Spann, zijn ideeën en zijn entourage in de Weense academische wereld. Drie personen zijn hierbij met name van belang. Naast die van Spann zelf zijn dat de eveneens al genoemde Degenfeld-Schonburg⁶¹⁰ en Verdross.⁶¹¹

Wenen, de stad waar Ernst terecht kwam, was een bijzondere stad. De stad was in 1914 de Eerste Wereldoorlog ingegaan als hoofdstad van een groot imperium, de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie. De stad was in de negentiende eeuw enorm gegroeid en de in 1865 aangelegde Ringstraße met haar majestueuze gebouwen onderstreepte het belang van der stad als economisch en politiek centrum van de Habsburgse monarchie. Vanaf 1917 begon dat imperium uit elkaar te vallen en in november trad Hongarije uit de Dubbelmonarchie. Op 11 november 1918, de dag waarop een staakt het vuren de facto een einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog, verklaarde de keizer Karl I in zijn *Verzichtserklärung* aan zijn Duits-Oostenrijkse onderdanen: ‘Ich verzichte auf jeden Anteil an den Staatgeschäften. Gleichzeitig enthebe ich Meine österreichische Regierung ihres Amtes’. Het was uitdrukkelijk geen abdicatie die hem uiteindelijk het land deed verlaten: de nieuwe machthebbers van *Deutschösterreich*, zoals het land nu heette, gaven hem de keuze: abdiceren of

608 De laatste drie genoemde geleerde waren niet verbonden aan de Weense rechtenfaculteit maar aan de

609 Vgl. Sikkel, *Documentatie*, 231: ‘Door zijn studie in Wenen kwam hij in aanraking met de econoom Prof. Spann, bekend om zijn Nationaal-Socialistische Sympathieën. Voor een belangrijk deel is het aan deze omgang te wijten, dat Van Rappard tot Nationaal-Socialistische inzichten kwam en geleidelijk tot een vurig strijder voor de leer van Hitler werd. Mede hierdoor is het te verklaren, dat hij van den beginnen af niets wilde weten van een zgn. Nederlands Nationaal-Socialisme. Van Rappard kon Nederland niet anders zien als een Duitse gouw, zoals Beieren b.v., waarin het Nederlandse volkskarakter weliswaar behouden moest blijven - evenals de taal - doch welk centrale regering te Berlijn zou moeten zetelen, derhalve de zuivere Anschluss-gedachte’. Verder onder meer G.R. Zondergeld, ‘Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (10 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/rappard> (10 maart 2013). Deze schrijft over zijn “bekering” (met iets meer nuance ten aanzien van Spann dan in de Documentatie): ‘Hij volgde hier colleges bij de conservatieve econoom en filosoof Othmar Spann, die hem - naar eigen zeggen - in aanraking zou hebben gebracht met corporatieve ideeën. In die tijd kwam Van Rappard ook in contact met Oostenrijkse nationaal-socialisten, die voor de “Anschluss” van hun land bij Duitsland ijverden. Vermoedelijk heeft bij hem toen reeds de gedachte post gevat dat Nederland eveneens “heim ins Reich” moest worden gebracht. Het is waarschijnlijk dat zijn jeugdvriend M.M. Rost van Tonningen hem hierin heeft beïnvloed’.

610 Tamara Ehs, ‘The other Austrians’, *Journal on European History of Law* 2 (2011).

611 Anthony Carty, ‘Alfred Verdross and Othmar Spann: German romantic nationalism, national socialism and international law’, *European Journal of International Law* 6 (1995).

vertrekken. Waarop Karl op op 24 maart 1919 met zijn gezin in ballingschap naar Zwitserland vertrok. Vlak voordat hij het land definitief achter zich liet, trok hij zijn verklaring van 11 november in, waarop de jonge republiek zich blijkbaar genoodzaakt voelde een wet uit de vaardigen waarbij alle ‘Herrscherrechte und sonstige Vorrechte des Hauses Habsburg-Lothringen (...) in Deutschösterreich für immerwährende Zeiten aufgehoben [sind]’.⁶¹² En tegelijk met die wet werd eveneens het *Adelsaufhebungsgesetz* uitgevaardigd waarmee aan de adel als stand en instituut in Oostenrijk een einde kwam.⁶¹³ Hiermee was het land in korte tijd gereduceerd tot een relatief kleine Duitse staat, was het van een monarchie een republiek geworden, was de formele macht van de adel beëindigd en leden het land en zijn bevolking ook nog eens onder de naweeën van de voorbije oorlog en de daarin geleden nederlaag. Na de ‘glans, de opwinding en het historisch gewicht’ dat de stad had ten tijde van het fin de siècle⁶¹⁴, leek het contrast in de jaren na de Eerste Wereldoorlog nauwelijks groter te kunnen zijn. Daarbij had de stad ook nog eens te lijden van armoede en honger, zodat velen een gevoel van wanhoop en misère hadden met als resultaat, in de woorden van de Amerikaanse historicus John Haag, ‘a fascinating kaleidoscope of shifting moods, passions and ideas’.⁶¹⁵ Maar alhoewel in Wenen de breuk met het als glorieus ervaren verleden wellicht het zwaarst werd gevoeld, eigenlijk was het gehele land de weg kwijt. Eigenlijk zagen velen in die naoorlogse jaren als enige uitweg de aansluiting van *Deutschösterreich* met Duitsland, een wens waarvoor echter met de in 1919 gesloten verdragen van Versailles en van St. Germain-en-Laye een voorlopige stokje werd gestoken. In overeenstemming met het laatstgenoemde verdrag droeg het land dan ook vanaf 21 oktober 1919 de formele, meer neutrale naam *Republik Österreich*. In dat land en in die stad vol onzekerheid ging Ernst promoveren.

Ondanks de politieke en maatschappelijke crisis waaronder het land gedurende het interbellum leed⁶¹⁶, was er in Wenen op cultureel en intellectueel vlak echter veel

612 ‘Gesetz vom 3. April 1919 betreffend die Landesverweisung und die Übernahme des Vermögens des Hauses Habsburg-Lothringen’ (kort ook wel: Habsburgergesetz), §1, tekst als gepubliceerd in het *Staatsgesetzblatt für Deutschösterreich* van 10 april 1919 op de website van de *Österreichische Nationalbibliothek*, ALEX, Historische Rechts- und Gesetztexte Online, op <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=sgb&datum=19190004&seite=00000513>.

613 Zie voetnoten 52 en 284.

614 Jeroen Koch, ‘Tussen Habsburg en Hitler. Cultuur en politiek in Oostenrijk, 1918-1938’, in: Paul Op de Coul (red.), *Tekens van moderniteit. Wenen in het Interbellum* (Utrecht 1998) 12.

615 John Haag, ‘Marginal men and the dream of the Reich: eight Austrian National-Catholic intellectuals, 1918-1938’, in: Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet en Jan Petter Myklebust (red.), *Who were the fascists. Social roots of European fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø 1980) 243.

616 Koch, ‘Tussen Habsburg en Hitler’, 16.

minder sprake van malaise dan vaak wordt aangenomen.⁶¹⁷ Literair (bijvoorbeeld Joseph Roth, Robert Musil), muzikaal (bijvoorbeeld Arnold Schönberg, Anton Webern en Alban Berg, een drietal dat onder het begrip de Tweede Weense School de muziekgeschiedenis is ingegaan), architectuur (Adolf Loos) ... : de intellectuele en artistieke ontwikkelingen van het fin de siècle waren allerminst tot stilstand gekomen.⁶¹⁸ Deze caleidoscoop van ontwikkelingen beperkte zich niet tot kunst en cultuur: ook het intellectuele leven bloeide onverminderd en, naar het initieel leek, in al zijn verscheidenheid voort. Befaamd werden de wetenschapsfilosofen van de *Wiener Kreis* zoals de econoom Otto Neurath (1882-1945) en de filosoof Rudolf Carnap (1891-1971), en die zich ook in het moeilijk te begrijpen *Tractatus Logico-Philosophicus* van landgenoot Ludwig Wittgenstein (1889-1951) verdiepten, en wereldbekend raakte ook Karl Popper (1902-1994) met diens wetenschapstheorieën.⁶¹⁹ En in Oostenrijk was aan het einde van de negentiende eeuw aan de Weense Universiteit ook de Oostenrijkse of Weense School ontstaan, een wereldwijd bekend geworden stroming binnen de economische wetenschappen waarvan de grondlegger Carl Menger (1840-1921) was die in 1871 zijn *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* het levenslicht liet zien.⁶²⁰ In de negentiende eeuw was de economie nog geen vakgebied dat als zelfstandige wetenschap aan de universiteiten werd gedoceerd; economen waren vaak juridisch geschoold (met een nadruk op staatshuishoudkunde) en ook Menger was van huis uit gepromoveerd jurist.⁶²¹ Tezamen met zijn leerlingen Friedrich Wieser⁶²² (1851-1926), Eugen Böhm Ritter von Bawerk⁶²³ (1851-1914) en Eugen Philippovich Freiherr von Philippsberg⁶²⁴ (1858-1917) grondvestte Menger een school waarbij voor de eerste keer een micro-economische analyse centraal stond bij het analyseren van economische vraagstukken en waarbij daarom de focus lag op het individu.⁶²⁵ Bekende studenten van Wieser waren

617 Vgl. Barnouw, *Rost van Tonningen*, 27, die stelt dat het 'niet meer het Wenen van de eeuwwisseling [was], het Wenen waar een explosie van culturele vernieuwing plaatsvond, het Wenen waar de nieuwe twintigste eeuw echt zichtbaar was'.

618 Koch, 'Tussen Habsburg en Hitler', 13.

619 Ibidem, 14-15.

620 Tamara Ehs, 'The Other Austrians', *Journal on European History of Law* 2 (2011) 17.

621 Ehs, 'The Other Austrians', 21.

622 Friedrich Freiherr von Wieser studeerde initieel rechten. Overigens tot het *Adelsaufhebungsgesetz* van 1919 adel; toen verdween het adellijk voorvoegsel 'von' uit de naam.

623 Beter en korter bekend onder de naam Böhm-Bawerk. Studeerde rechten en staatswetenschappen.

624 De basis van zijn wetenschappelijke carrière werd eveneens gevormd door een studie rechtsgeleerdheid; met name diens werk *Grundriß der politischen Ökonomie* uit 1893 was van belang bij het verspreiden van de ideeën van Menger. Ook: Philippović. Zie Ehs, 'The Other Austrians', 17.

625 Ehs, 'The Other Austrians', 17.

Ludwig von Mises⁶²⁶ (1881-1973) en Friedrich Hayek⁶²⁷ (1899-1992), waarbij laatstgenoemde met name voortborduurde op de theorieën van eerdergenoemde (met name na diens boek *Die Gemeinwirtschaft* uit 1922). Uiterst simpel gezegd verzetten the theoretici van de Oostenrijkse School zich tegen iedere vorm van een centraal geleide economie en waren zij dan ook zeer gekant tegen de marxistische en socialistische visies op de staatshuishouding. Mede door het noemen van de naam Hayek moge het duidelijk zijn dat de school paste in de traditie van het vrijemarktkapitalisme en de liberale economie. De hegemonie van de Oostenrijkse School (die haar bloeiperiode in de periode voorafgaande aan de Eerste Wereldoorlog beleefde) aan de universiteit van Wenen zou evenwel rond de pensionering van Wieser

FERDINAND DEGENFELD-SCHONBURG

in 1922 veranderen (Böhm-Bawerk was in 1914 al overleden en zijn opvolger, de marxistische staatsrechtgeleerde Carl Grünberg, vertrok alweer in 1923, en Philippovich stierf in 1917): 'all the chairs of political economy were vacant at the beginning of the First Republic, which, at the time of extreme political polarisation and after the Social Democrats had left the government, let to the vacancies being filled with conservative candidates'.⁶²⁸ De nieuw benoemde hoogleraren waren

Ferdinand Degenfeld-Schonburg, Othmar Spann en Hans Mayer (1879-1955).⁶²⁹ Twee van hen waren, zoals we zagen, docent van Ernst.

Ondanks het feit dat de voorkeur van Ernst voor het nationaal-socialisme in de literatuur voornamelijk aan de invloed die de ideeën van Spann (waarover hierna meer) op hem hadden wordt toegeschreven⁶³⁰, zijn er, gezien het aan hem toegeschreven openlijk beleden antisemitisme⁶³¹, gronden om na te gaan of ook de invloed van Degenfeld-Schonburg wellicht niet zonder belang zal zijn geweest. Hij werd met ingang van 20 oktober 1927 tot hoogleraar aan de faculteit rechtsgeleerdheid en politieke

626 Van huis uit wiskundige, geen jurist. Net als de andere hier genoemden tot 1919 van Oostenrijkse adel.

627 Von Hayek promoveerde in 1921 in de rechtsgeleerdheid en daarna ook nog in de politieke wetenschappen maar had tijdens zijn studie met name ook algemeen-economische en psychologische vakken gevolgd. Verloor in 1919 krachtens het *Adelsaufhebungsgesetz* eveneens het adellijk predicaat *von*.

628 Ehs, 'The Other Austrians', 17.

629 Hansjoerg Klausinger, 'Hans Mayer, Last Knight of the Austrian school, Vienna Branch' (Paper presented at the Center for the History of Political Economy at Duke University, Durham, NC, 21 februari 2014) lijkt te suggereren dat Mayer wel degelijk tot de Oostenrijkse School behoorde. Omdat Ernst geen colleges van hem heeft gevolgd, hebben we dit verder laten rusten.

630 t.a.p.

631 Ehs, 'The Other Austrians', 20.

wetenschappen benoemd, dus nog maar kort voordat Ernst zelf in Wenen arriveerde. Hij in de Eerste Wereldoorlog als vrijwilliger gediend en daarbij verwondingen opgelopen waardoor hij zowel zijn linkerbeen als het licht in zijn linkeroog moest missen. Degenfeld-Schonburg was de zoon van een *K.u.K. Feldmarschall-Leutnant* en stamde net als de meeste economische wetenschappers die we hierboven tegenkwamen uit een adellijk geslacht. Eveneens net als de meeste van de genoemde economen was de basis voor zijn academische vorming gelegd door een studie rechten, zowel aan Oostenrijkse als aan Duitse universiteiten (in Berlijn had hij tevens nog filosofie gestudeerd). Maar anders dan de adepten van de Oostenrijkse School die op de universiteit van Wenen geen positie meer bekleedden hing hij de zogenoemde jonge Historische School van Gustav von Schmoller (1838-1917) en Lujo Brentano (1844-1931) in de economische wetenschap aan⁶³², dit ondanks het feit dat hij in Wenen vrij intensief in aanraking was gekomen met de theorieën van Böhm-Bawerk, Wieser en Philippovich. Anders dan de vrijemarkteconomen zag hij wel een noodzaak tot interventie door de staat in het economisch proces, maar hing geen socialistische visie aan; er diende zoveel vrijheid te worden gelaten als mogelijk was.⁶³³ Zijn wetenschappelijke analyses werden ook beïnvloed door het feit dat hij praktiserend katholiek was en hij ‘could not endorse the “atheism” of the liberal economists as regards social justice. For him, first and foremost, the remedy for the economic crisis lay in a moral economy, in improved morality, in a better society’.⁶³⁴ In zijn onderwijs benadrukte hij dat volgens hem ‘de-proletarianisation of the workers’ noodzakelijk was ‘by creating property for them’.⁶³⁵ Met name de werkeloosheid onder academici baarde hem zorgen⁶³⁶, hetgeen ook een aspect is waar Ernst later zelf mee in aanraking kwam daar hij er niet in zou slagen ‘zich een bestaan te verschaffen’.⁶³⁷ Ook de ‘social justice’ waar de hoogleraar voor stond, leek in zekere zin praktisch gezien bij Ernst op weerklank te kunnen rekenen dar van hem bekend was dat hij ‘dikwijls partijgenoten, die in financiële moeilijkheden waren geraakt, op doeltreffende wijze hielp’.⁶³⁸ Op zich schijnt Degenfeld-Schonburg op wetenschappelijk vlak niet bijster veel indruk te hebben achtergelaten, hij was plezierig

632 Ibidem, 23.

633 Idem.

634 Idem.

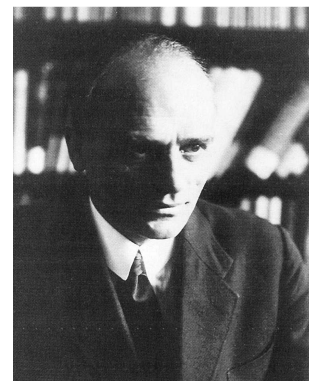
635 Idem.

636 Ibidem, 20.

637 Sikkels, *Documentatie*, 232.

638 Idem.

in de omgang, maar blijkbaar zeker niet briljant⁶³⁹, en naar verluidt zou hij dan ook als hoogleraar door het ministerie zijn benoemd ‘mainly for the reason that he was cheap and an Austrian citizen’.⁶⁴⁰ Van het aan hem toegeschreven antisemitisme zijn niet veel tastbare bewijzen voor handen. Degenfeld-Schonberg zou wel de benoeming tot hoogleraar van Fritz Machlup (1902-1983) hebben geblokkeerd, met als argumentatie (in de herinnering van Machlup): ‘There’s another reason why I cannot vote for you. The Jews are precocious. With this precociousness they appear much brighter at an earlier age. If we then pick the Jew who shows promise at an early age, we would really be discriminating against the Aryans, the non-Jews. And, hence, I cannot vote for a young Jew.’⁶⁴¹ Ondanks het feit dat de hoogleraar antisemitische gevoelens koesterde, werd hij in augustus 1938 na de *Anschluss* van Oostenrijk met Duitsland krachtens §6 van de zogenoemde *Verordnung zur Neuordnung des österreichischen Berufsbeamtentums* met verplicht pensioen gestuurd. Wellicht met als argument dat hij gezien zijn in de Eerste Wereldoorlog opgelopen verwondingen niet meer geschikt zou zijn voor de uitoefening van zijn functie (alhoewel het betreffende artikel van de verordening een dergelijk argument niet lijkt te vereisen⁶⁴²), maar in werkelijkheid waarschijnlijk vanwege het door hem zo nadrukkelijk beleden katholieke geloof.⁶⁴³ In 1945 werd Degenfeld-Schonburg weer in zijn functie hersteld. Voor de Universiteit van Wenen geldt hij (anders dan Spann die in 1938 eveneens zijn functie aan de universiteit verloor maar net als bijvoorbeeld Ludwig von Mises) als een *Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Wien 1938*.⁶⁴⁴

OTHMAR SPANN

Othmar Spann, de hoogleraar aan wie de grote invloed op het denken van Ernst in nationaal-socialistische richting wordt toegeschreven was, anders dan de meeste andere hoogleraren die we hierboven kort ontmoetten, niet van adellijke afkomst (gezien het

639 Ehs, 'The Other Austrians', 20.

640 Hansjoerg Klausinger, 'Academic Anti-Semitism and the Austrian School: Vienna, 1918–1945', *Department of Economics Working Paper No. 155* (Wirtschaftsuniversität Wenen), oktober 2013, op <http://epub.wu.ac.at/3983/1/wp155.pdf> (12 juli 2014) 7.

641 Fritz Machlup als geciteerd in: Earlene Craver, 'The Emigration of the Austrian Economists', *History of Political Economy* 18 (1996) 24, en dat weer als geciteerd in: Tamara Ehs en Andreas Huber, 'Ferdinand Degenfeld-Schonburg' (versie 12 juni 2014), *Gedenkbuch für die Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Wien 1938*, <http://gedenkbuch.univie.ac.at/> (juli 2014).

642 De tekst van de verordening valt gemakkelijk te raadplegen via het internetportaal met Materialien zum Nationalsozialismus Vermögenszug, Rückstellung und Entschädigung in Österreich (versie 17 januari 2014) op http://www.ns-quellen.at/gesetz_anzeigen_detail.php?gesetz_id=28110&action=B_Read

643 Ehs, 'The Other Austrians', 20.

644 Ehs en Huber, 'Ferdinand Degenfeld-Schonburg'.

onderwerp van deze scriptie toch iets dat opvalt). Zijn vader was een papierfabrikant maar zelf zou hij zich op een wetenschappelijk carrière storten. Spann studeerde filosofie maar volgde tevens vakken aan de faculteit rechten en politieke wetenschappen, niet alleen in Wenen maar ook in Zürich, Bern en Thüringen. In 1919 werd hij, net als Degenfeld-Schonburg als vrijwilliger gewond uit de Eerste Wereldoorlog teruggekeerd, tot opvolger van de in 1917 overleden Philippovich tot hoogleraar aan de Universiteit van Wenen benoemd. Zijn leeropdracht bestond uit economische theorie, politieke economie en openbare financiën. Zijn benoeming ‘functioned as a counterweight to the left-leaning intelligentsia (...), and he immediately attracted large numbers of German-nationalist students because his writings were imbued with pan-German nationalism and romantic idealism. Spann had been appointed as professor for political economy but what he taught was social philosophy’.⁶⁴⁵ Met zijn boek “*Die wahre Staat*” (1921) werkte Spann zijn begrip van het universalisme uit, zijn *Ganzheitslehre*. Hij beklemtoonde wat dat betreft dat het universalisme niet zonder meer het tegengestelde van het individualisme is, en universalisme bijvoorbeeld niet gelijk staat met altruïsme en individualisme met egoïsme, maar veeleer dat de kern is: ‘Daß das Primäre, die ursprüngliche Realität, von der sich alles ableitet, nicht das Individuum ist, sondern die Ganzheit, die Gesellschaft’.⁶⁴⁶ Spann identificeerde aldus ‘all the disorders of Western civilization since the Renaissance as resulting from the root-cause of materialistic “Individualism”’. Individualism for Spann sooner or later led to atomism, liberalism, socialism and finally Bolshevism’.⁶⁴⁷ Maar een universalistische idee (door de NSDAP in haar 25-punten-programma samengevat tot haar interpretatie ‘Gemeinnutz vor Eigennutz’⁶⁴⁸) en een corporatieve staatsinrichting zijn niet dé onderscheidende kenmerken van het nationaal-socialisme. Veel daarvan vindt men bijvoorbeeld immers ook terug in de in het tweede hoofdstuk al genoemde Pauselijke encycliek *Quadragesimo anno*.⁶⁴⁹ Men zou kunnen verdedigen dat extreem nationalisme

645 Ehs, 'The Other Austrians', 18.

646 Othmar Spann, *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien* (Leipzig 1921) 29. Zie ook: Sebastian Maass, *Dritter Weg und wahrer Staat. Othmar Spann – Ideengeber der konservativen Revolution* (Kiel 2010) 19.

647 Haag, 'Marginal men and the dream of the reich', 243. Ook (met citaat van Spann): Ehs, 'The Other Austrians', 23.

648 *25-Punkte-Programm der NSDAP* (München 24 februari 1920) in de transcriptie in het LeMO, Lebendiges Virtuelles Museum Online, van het Deutsches Historisches Museum en het Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland op <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/nsdap25/>, punt 24.

649 Hierbij dient in het achterhoofd te worden gehouden dat het katholieke austro-fascisme van Engelbert Dollfuß (1892-1934), met diens samenwerking met de *Heimwehr*, en met name Kurt Schuschnigg (1897-1977; overigens tot 1919 Edler von Schuschnigg) met diens *Ständestaat* (van 1934 tot de Ansluuf van maart 1938) uitstekend paste bij de door Spann geformuleerde ideeën. Over deze boeiende periode in de Oostenrijkse geschiedenis zie onder meer: Bruce F. Pauley, 'Nazis and Heim-

en een anti-democratische houding voortvloeien uit het prevaleren van de ‘Ganzheit, van de ‘Gesellschaft’, maar het nationaal-socialisme was bij uitstek ook antisemitisch plus dat Ernst in zijn Nederlandse interpretatie ervan ook nog eens zou pleiten voor het opgaan van Nederland in het Duitse Rijk zoals we hierna nog zullen zien. Voor wat betreft het antisemitisme dat bij Ernst nogal op de voorgrond van zijn propaganda trad valt op dat het toeschrijven van het door hem verfoeide materialisme aan de Joden,

ALFRED VERDROSS

zoals de nationaal-socialisten dat in hun vaandel hadden staan (de NSDAP ‘bekämpft’ volgens haar 25-punten-programma de ‘jüdisch-materialistischen Geist’⁶⁵⁰), iets is dat bij Spann niet echt aan de oppervlakte lijkt te komen (voor de duidelijkheid: voor een juist oordeel zou al hetgeen Spann ooit heeft geschreven, en dat is nogal wat, gelezen en geanalyseerd moeten worden). Aan de andere kant is het niet uitgesloten dat de visie van Spann zich ‘in political terms’ bij zijn adepten vertaalde in een ‘combination of conservative Catholicism and

German nationalism (or Pangermanism), again in contrast to the cosmopolitan perspective of liberals and socialists (where “cosmopolitan” was often nothing more than a code for “Jewish”)⁶⁵¹. Tevens poogde Spann nu juist ook in Duitsland zijn invloed aan te wenden om de nationaal-socialisten aldaar voor zijn idee van een corporatieve staat zonder klassentegenstellingen te winnen⁶⁵², hetgeen niet wegneemt dat ook hij op last van het nieuwe nationaal-socialistische regime in maart 1938 aan de Weense Universiteit het veld moest ruimen (hij zou zelfs nog een aantal maanden gevangen worden gehouden).⁶⁵³ De nieuwe heersers waren tot de conclusie gekomen ‘daß der Universalismus durch seine Gegnerschaft zum Marxismus anfänglich als “Weggenosse des Nationalsozialismus” erschienen sei’, maar dat later bleek “daß seine Lehre auf einer weltanschaulichen Grundlage beruhe, die mit

wehr fascists: the struggle for supremacy in Austria, 1918-1939’, in: Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet en Jan Petter Myklebust (red.), *Who were the fascists. Social roots of European fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø 1980) 226-238 en John Rath en Carolyn W. Schum, ‘The Dollfuss-Schuschnigg Regime: Fascist or Authoritarian?’, in: ibidem, 249-255. Laatstgenoemde auteurs concluderen overigens dat alhoewel er in deze regimes sedert 1 mei 1934 zeker fascistische kenmerken aanwezig waren, het toch meer ‘followed the authoritarian pattern much more closely than the fascist one’ en dat het maximaal als een “half-fascist” dictatorship kon worden beschouwd (p. 253). Zie ook: Maass, *Dritter Weg und wahrer Staat*, 104 e.v.

650 *25-Punkte-Programm der NSDAP*, punt 24.

651 Hansjoerg Klausinger, ‘Academic Anti-Semitism’, 3.

652 Ehs, ‘The Other Austrians’, 18.

653 Idem.

nationalsozialistischem völkischen Denken nicht zu vereinbaren ist”⁶⁵⁴. Ook na 1945 werd Spann de terugkeer tot de universiteit ontzegd: hij verkreeg permanent verlof en ging in 1949 met emeritaat. Wat Ernst van het ontslag van zijn leermeester door de nationaal-socialistische machthebbers in Oostenrijk vond - òf hij er iets van vond - is niet bekend.

Los van de twee genoemde economen is er nog een derde Weense docent van Ernst die een korte bespreking verdient: Alfred Verdross-Drossberg, die bekend staat als één van de belangrijkste Oostenrijkse volkenrechtgeleerden uit de twintigste eeuw. Verdross kwam uit een adellijk geslacht, net als veel andere docenten aan de Universiteit van Wenen zoals we zagen. Zijn vader, Ignaz Verdroß, Edler von Drossberg (1851-1931) was generaal bij de *Kaiserjäger* in de *K.u.K. Armee* geweest, maar zijn zoon zou zich volledig op een carrière in de rechtsgeleerdheid storten; ook in de Eerste Wereldoorlog diende Verdross niet aan het front maar was werkzaam bij het *K. u. K. Oberster Militärgerichtshof*. In 1924, na een aantal jaren als jurist voor de Oostenrijkse overheid te hebben gewerkt, werd Verdross benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Wenen, een positie die hij zesendertig jaar zou behouden (met een korte onderbreking na de *Anschluss* van 1938 toen het hem tijdelijk werd verboden onderwijs te geven). Hem wordt door sommige auteurs een ‘All-German (gesamtdeutsch) nationalism’ toegeschreven met de suggestie dat ‘Verdross’s association with National Socialism was not a short-lived, purely opportunistic or otherwise ‘weak’ bowing or bending to circumstances’.⁶⁵⁵ Als argument voor aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland gebruikte Verdross in 1919 toen hij als diplomaat voor *Deutschösterreich* in Wenen was gedetacheerd de taal: alle Duitssprekenden zouden onderdak moeten hebben in één Duitsland.⁶⁵⁶ De voornaamste doctrine van Verdross bestond uit drie componenten, namelijk dat het individu enkel bestaat als onderdeel van een volk, dat het doel van een vreedzame internationale wereldorde is om te verzekeren dat ieder volk zijn eigen staat kan opbouwen, en dat het de rol van de staat en de internationale

654 Maass, *Dritter Weg und wahrer Staat*, 125. Maass baseert zich op een 36 pagina’s tellend door het *Reichssicherheitshauptamt* opgesteld rapport van augustus 1938 over de Spann-Kreis waarvan het origineel in het *Bundesarchiv* Koblenz berust (R58/834) en waarvan hij de tekst integraal als bijlage in zijn boek heeft opgenomen. Het rapport concludeerde: ‘Der Spann-Kreis reihte sich damit in die Front jener internationalen und überstaatlichen Kräfte ein, welche die Entstehung eines auf der rassengebundenen Weltanschauung aufbauenden Großdeutschlands zu verhindern versuchten’ (ibidem, 160).

655 Carty, ‘Alfred Verdross and Othmar Spann’, 3.

656 Ibidem, 2. Vgl. Hans Jacobs, *De Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP)-Van Rappard 1931-1941, Troelstra Beweging Nederland (TBN) 1938 - 1941: van oppositie tot collaboratie* (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam 1988) 52 (over taalverwantschap).

rechtsorde is om het welzijn van de volkeren te dienen, en niet omgekeerd.⁶⁵⁷ Hier lijkt Verdross te zijn beïnvloed door de theorieën van Spann die met zijn universalisme zijn in zijn boek *Gesellschaftslehre* beleden adagium ‘Selbstsein durch Sein im anderen’ beklemtoonde.⁶⁵⁸ Toch lijkt het pan-Duitse nationalisme van Verdross veel te genuanceerd en gematigd als voedingsbodem voor de radicale draai die Ernst er met zijn NSNAP aan zou geven. Verdross leek in 1938 in de periode vlak voor de *Anschluss* ook nogal te worstelen met de vraag hoe zijn visie zich verhield tot de politieke ontwikkelingen van dat moment, waardoor wellicht de indruk kon ontstaan van een enigszins accommoderend wetenschapper.⁶⁵⁹ Het beeld dat van hem in 1994 door zijn leerling Ignaz Seidl-Hohenveldern werd geschetst, is wel anders: onder meer dat van een man door wie het einde van de Habsburgse Dubbelmonarchie als een schok ervaren werd, maar die geen monarchist was, een man die in 1933-1934 steun verleende aan de pogingen van nationaal-socialisten om de macht in zijn land over te nemen en die poogde Joodse studenten er tegen te beschermen door nazi's in elkaar geslagen te worden, en een man die het betreurde dat het “Westen” verstek liet gaan toen Oostenrijk bij de *Anschluss* door het buurland werd ingelijfd.⁶⁶⁰ Wel lijkt Verdross beïnvloed door bepaalde romantische aspecten die aan het universalisme van Spann kleefden (beiden waren, voor wat betreft Spann tot 1938, aan dezelfde universiteit en faculteit werkzaam en zullen elkaar daar dus waarschijnlijk regelmatig hebben ontmoet) en de mogelijkheid bestaat dat dit alles tezamen een bepaalde pan-Duitse beeldvorming bij Ernst versterkte. Maar de nuances van de volkenrechtelijke theorievorming door Verdross zullen daarbij wellicht aan hem voorbij zijn gegaan.

Afgezien van de invloed op Ernst die aan zij leermeester Spann toegeschreven wordt, schrijft de Nederlandse historicus Zondergeld ook dat in ‘die tijd (...) Van Rappard ook in contact [kwam] met Oostenrijkse nationaal-socialisten, die voor de “Anschluß” van hun land bij Duitsland ijverden. Vermoedelijk heeft bij hem toen reeds de gedachte post gevat dat Nederland eveneens 'Heim ins Reich' moest worden gebracht. Het is waarschijnlijk dat zijn jeugdvriend M.M. Rost van Tonningen hem

657 Ibidem, 4. Vgl. Jacobs, De Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij, 33.

658 Ibidem, 5, 7.

659 Zie ibidem, 13.

660 Ignaz Seidl-Hohenveldern, ‘Recollections of Alfred Verdross’, *European Journal of International Law* 5 (1994) 99.

hierin heeft beïnvloed.⁶⁶¹ Met wie Ernst in zijn Weense jaren in aanraking kwam kon niet worden achterhaald en ook bij Zondergeld vinden we geen concrete aanwijzingen voor namen en personen. Wel kan worden geconstateerd dat in ieder geval zijn docent volkenrecht Verdross, zoals we hierboven zagen, al vanaf 1919 voor aansluiting van Oostenrijk met het Duitse Rijk pleitte en een *gesamtduitsche* visie voorstond.⁶⁶² Of en wat de invloed van zijn ‘jeugdvriend’ Rost was, viel vooralsnog niet te achterhalen (hiervoor bespraken we al kort op welke wijze de vijf jaar jongere Ernst wellicht met hem bevriend kan zijn geraakt). Rost van Tonningen zelf werd pas op 10 augustus 1936 lid van de NSB en er werden in het kader van het onderzoek voor deze scriptie geen aanwijzingen gevonden voor diens verbondenheid met of aanwezigheid bij bijeenkomsten van de eind 1931 door Ernst mede opgerichte NSNAP. In ieder geval zal Ernst Rost niet in Wenen hebben ontmoet: in de periode dat hij voor zijn onderwijs aan de universiteit en zijn promotieonderzoek in Wenen verbleef, was Rost juist voor een aantal jaren (juni 1928-1932) terug in Nederland waar hij een functie als hoofd van de researchafdeling van de bank Hope & Co. te Amsterdam had aanvaard.⁶⁶³ Het was wel zo dat Rost van Tonningen bij aanvang van zijn carrière bij de Volkenbond in Wenen in de persoon van mr. Alfred R. Zimmerman (1869-1939) een Nederlandse leidinggevende had die volgens Rost zelf met hem dikwijls ‘de destructieve mentaliteit van het joodse ras’ besprak.⁶⁶⁴ Zimmerman heeft inderdaad een reputatie gekregen van een autoritaire, althans regenteske sympathisant van het fascisme die zich met name zou hebben laten leiden door de belangen van de *upper class*.⁶⁶⁵ Zo verscheen van diens hand in *De Telegraaf* van 18 juni 1927 een bijdrage over het ‘Fascisme aan de arbeid’ waarvan de teneur nu niet bepaald kritisch was. Zo zag de auteur in het fascistische Italië ‘thans orde overal, waarheen men ziet. een krachtig bestuur, een versterking der internationale positie, een toenemend gevoel van nationale zelfachting, een trots op de nationaliteit’.⁶⁶⁶ Desalniettemin beweerde Rost van Tonningen het belang van diens antisemitisme op dat moment nog niet te hebben ingezien, daarmee suggererend dat de invloed van dergelijke

661 Zondergeld, ‘Rappard, Ernst Herman ridder van’.

662 Carty, ‘Alfred Verdross and Othmar Spann’, 2-3.

663 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 29.

664 Ibidem, 26.

665 J. Bosmans, ‘Zimmerman, Alfred Rudolph (1869-1939)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 november 2013) op <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/en/lemmata/bwn1/zimmerman> (juli 2014)

666 A.R. Zimmerman, ‘Het fascisme aan den arbeid’, *De Telegraaf*, 18 juni 1927, tweede blad, 5.

ideeën zich pas later op hem deed gelden.⁶⁶⁷ Het lijkt ook alsof de ontwikkeling (als we het zo kunnen noemen) van Rost van Tonningen tot nationaal-socialist zich tamelijk geleidelijk gedurende de jaren dertig heeft voltrokken, mede onder invloed van de chaotische politieke situatie in Oostenrijk (met name zijn tweede periode bij de Volkenbond in Wenen van 1931 tot in 1936) maar wellicht ook van Julia op ten Noort, de jonkvrouw die in het vorige hoofdstuk aan bod kwam.⁶⁶⁸ Gezien het feit dat Ernst al in 1931 voor het nationaal-socialisme koos, lijkt de door Zondergeld gesuggereerde invloed van Rost op diens keuze op het eerste gezicht niet evident. Wel deelden Ernst en hij natuurlijk enkele gemeenschappelijke kenmerken qua afkomst en achtergrond (beiden één adellijke ouder en jeugdijaren in Nederlands-Indië), maar dat op zich hoeft zich natuurlijk niet te vertalen in een voorkeur voor nationaal-socialistisch gedachtegoed.

Kortom: ontegenzeggelijk beïnvloedden de theorieën van Spann de ontwikkeling van het nationaal-socialistische gedachtegoed⁶⁶⁹, getuigde de houding van Spann op bepaalde momenten vóór 1938 van een zekere sympathie (of: zeker van sympathie) voor het nationaal-socialisme⁶⁷⁰ en kan Ernst daardoor gedurende zijn studie en promotieonderzoek in Wenen zijn beïnvloed. De conclusie lijkt echter ook gerechtvaardigd dat een en ander niet enkel aan de invloed van Spann viel toe te rekenen. Nadat voor liberale economen van de Oostenrijkse School op de universiteit van Wenen geen plaats meer was, werden vanaf het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw door het Oostenrijkse ministerie van onderwijs enkel nog kandidaten voor onderwijsposities aangezocht die pasten binnen het ministeriële aanstellingsbeleid dat ‘conservative-Catholic to explicitly anti-Marxist and, ultimately, anti-Semitic’ was.⁶⁷¹ De universiteit van Wenen was wat dat betreft in het algemeen in zekere zin een bijna ‘ideal environment for irrationalist politics; it was, in the words of a contemporary critical observer, a veritable “breeding ground” of fascist and Nazi ideas’.⁶⁷² Daarbij

667 Barnouw, *Rost van Tonningen*, 26.

668 Ibidem, 32-33.

669 Ehs, 'The Other Austrians', 23. Ehs citeert hier wat dit betreft onder meer A. Staudinger, 'Austrofaschistische "Österreich-Ideologie"', in: Emmerich Tálos en Wolfgang Neugebauer, *Austrofaschismus. Politik - Ökonomie - Kultur 1933-1938* (Wenen 2005) 28-52.

670 Haag, 'Marginal men and the dream of the reich', 244-245. Spann was bijvoorbeeld ten overstaan van studenten nogal positief over Hitler toen hij in 1923 van diens mislukte *Putsch* vernam en beoordeelde de boekverbrandingen van 1933 als positief voor de Duitse *Geist*.

671 Ehs, 'The Other Austrians', 21.

672 Haag, 'Marginal men and the dream of the reich', 244.

komt nog dat al vóór de Eerste Wereldoorlog gedurende diens ambtstijd van 1897 tot 1910 door de toenmalige burgemeester van Wenen Karl Lueger (1844-1910) met zijn actief beleden antisemitisme een cultuur in de stad was gevestigd die antisemitisme daar reeds toen in hoge mate aanvaardbaar maakte.⁶⁷³ De omgeving waar Ernst kwam te verkeren lijkt dus een bij uitstek gezonde voedingsbodem te zijn geweest voor hen die voor fascistische en nationaal-socialistische gedachten vatbaar waren. De vraag dient zich dan ook aan of Ernst pas in Wenen van nationaal-socialistische ideeën overtuigd raakte (of dat nu onder invloed was van Spann of wellicht ook van anderen), of dat hij er nu juist voor koos zijn studie in die stad met een promotie te voltooien gezien de reputatie die de stad en haar universiteit wat dat betreft ook toen al moeten hebben genoten. Om die vraag te kunnen beantwoorden zouden we bijvoorbeeld meer moeten weten van de jaren dat Ernst in München studeerde, welke vakken hij daar volgde en de richting waarin hij zich daar toen wellicht reeds ontwikkelde. Een andere vraag zou zijn of Ernst in Leiden wellicht nog net college heeft gevolgd bij de Leidse hoogleraar Geschiedenis der Wijsbegeerte, Logica, Metafysica en Zielkunde dr. G.J.P.J. Bolland (1854-1922), een wetenschapper met een ‘uitzonderlijke’ levensloop die weliswaar niet als ‘stamvader’ van het Nederlandse fascisme kan worden beschouwd, maar wel als ‘belangrijke wegbereider’ ervan.⁶⁷⁴ Helaas kunnen de tot op heden beschikbare bronnen daaromtrent vooralsnog geen uitsluitel geven.

De studie van Ernst werd op 27 juni 1930 afgesloten met zijn promotie tot *Doktor* in de staatswetenschappen op een dissertatie over *Dialektisches gegen universalistisches Verfahren*.⁶⁷⁵ Het lijkt erop dat Ernst bij zijn promotie afwezig was: in het register staat in de kolom voor de *Eigenhändige Unterschrift des neugraduierten Doktors* niet zijn handtekening, maar die van de verder niet zeer bekende econoom dr. Karl H. Stephans namens hem.⁶⁷⁶ Het proefschrift was qua inhoud meer filosofisch dan

⁶⁷³ Ibidem, 241.

⁶⁷⁴ Te Slaa en Klein, *De NSB*, 74, 79.

⁶⁷⁵ Ernst Hermann [sic] van Rappard, *Dialektisches gegen universalistisches Verfahren*. Eine philosophische Untersuchung über den Begriff der Wirtschaft (typoscript van de Dissertation vorgelegt der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, zwecks Erlangung des Doktorgrades, Wenen, januari 1930). De jaar en dag van zijn promotie is ontleend aan de inschrijving daarvan in het door de universiteit bijgehouden register (onder nummer 748).

⁶⁷⁶ Van de hand van Stephans zijn in de jaren dertig van de twintigste eeuw onder meer artikelen verschenen als ‘Zur neueren Kapitaltheorie’ (*Weltwirtschaftliches Archiv*, 41 (1935); Stephans verbleef op dat moment in Kiel) en ‘Zur Problematik der Zinstheorie’ (*Zeitschrift für Nationalökonomie* 7 (1936) 326-359; de auteur was toen in Londen). In 1935 duikt Stephans ook op in Oslo. Stephans nam onder meer deel aan de vijfde Europese bijeenkomst van de *Econometric Society* die van 23 tot 25 september 1935 in Namen in België werd gehouden. Ook Jan Tinbergen was daar van de partij. Nadere gegevens over Stephans, en met name over zijn relatie tot Ernst, konden in het bestek van deze scriptie helaas niet worden achterhaald.

werkelijk economisch van aard en formules en econometrische vergelijkingen zal men er niet in vinden. Dat wil niet zeggen dat deze proeve van Ernst's wetenschappelijk kunnen zich makkelijk laat lezen: de dissertatie heeft een hoog abstractieniveau hetgeen wellicht ook wel verklaart waarom Ernst nogal bekend stond als een typische 'kamergeleerde'⁶⁷⁷, een 'onpraktisch man' die 'uit hoofde van zijn ontwikkeling en aanleg (...) typisch geschikt [zou] zijn geweest voor bibliothecaris'.⁶⁷⁸ Zijn proefschrift betrof blijkens de inhoudsopgave en inleiding niet enkel de theorieën van Spann, maar besteedde ook nogal veel aandacht aan de verhouding van diens ideeën tot die van de Duitse filosoof Georg Hegel (1770-1831) en omgekeerd. Zoals De Jonge signaleerde werd het 'theoretisch denken in de NSB een tijdlang [tot circa 1935 – PJS] beheerst door de hegelianen, wier opvattingen vooral gekenmerkt werden door het verabsoluteren van de *staat*, gezien als *ideële eenheid*'.⁶⁷⁹ En de aanvankelijke prominente plaats van de staatsleer van Hegel binnen het zicht ontwikkelende Nederlandse fascisme kan ontleend worden aan de invloed van de genoemde Bolland, die zich in zijn wetenschapontwikkeling bijna uitsluitend met de filosoof had bezig gehouden⁶⁸⁰, maar waarvan we als gezegd niet weten of Ernst ook colleges van hem gevolgd had. Nu is de NSB allerminst te vergelijken met de NSNAP van Ernst, zeker in de beginfase van eerstgenoemde beweging, maar duidelijk is wel waar de interesse van Ernst naar uitging en hoe dat in zijn wereldbeeld paste. En

Hegel ist es, der durch den höchsten Standpunkt seiner Philosophie, welche (...) die Ergebnisse seiner Vorgänger zusammenfasste, und durch die vollständigste Analyse der obersten Zusammenhänge aller Erscheinungen "in einem System, das eine der edelsten Blüten deutscher Geistesarbeit darstellt und das seinen Schöpfer zum führenden und hervorragendsten Denker seines Zeitalters emporhob" unter Idealisten die meiste Berücksichtigung verdient⁶⁸¹

Geboorte in een kasteel

Na zijn vertrek uit Wenen is het niet geheel duidelijk waar Ernst de eerste tijd verbleef.⁶⁸² Wellicht logeerde hij enige tijd bij zijn ouders die uit Nederlands-Indië

⁶⁷⁷ Zondergeld, 'Van Rappard'.

⁶⁷⁸ Sikkil, *Documentatie*, 232. Niet geheel navolgbaar is waarom door de auteur van dit gedeelte van de documentatie nu juist het academisch niet heel uitdagende beroep van bibliothecaris noemt en niet bijvoorbeeld dat van wetenschapper of wetenschappelijk onderzoeker / publicist.

⁶⁷⁹ De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 108.

⁶⁸⁰ Te Slaa en Klein, *De NSB*, 74-75.

⁶⁸¹ Rappard, *Dialektisches gegen universalistisches Verfahren*, 7.

⁶⁸² Volgens een overzicht dat *SS-Brigadeführer* Otto Hofmann (1896-1982) 25 juli 1940 aan Heinrich Himmler stuurde had 'Dr. E. H. van Rappert 9sic] (...) den Kampf für einen Nationalsozialismus auf deutscher Grundlage seit 1929 aufgenommen'. Zie

waren teruggekeerd.⁶⁸³ In ieder geval was Ernst blijkbaar formeel gesproken ook nog enige tijd woonachtig in Berlijn alvorens naar Nederland terug te keren. Althans, hij werd per 4 oktober 1932 in het bevolkingsregister van Den Haag ingeschreven met als ‘vorige woonplaats’ Berlijn, maar het lijkt alsof hij al eerder in die stad woonde of logeerde (in het dossier bij het CABR bevindt zich een brief van 14 januari van dat jaar van Dr. Oskar Fleischmann aan Ernst op het adres Torenstraat 52 te Den Haag).⁶⁸⁴ En dit alles laat ook onverlet dat Ernst tenminste al op 16 december 1931 in Nederland moet zijn geweest⁶⁸⁵: toen werd in huize “De Binckhorst” bij Den Haag de Nationaal-

DE KRAAMKAMER VAN DE NSNAP: HET BOUWVALLIGE KASTEEL "DE BINCKHORST" OMSTREEKS 1930

Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP) opgericht. In *Het Vaderland* van donderdag 24 december 1931 werd van de op eigenlijk verbazingwekkend, welhaast enthousiaste wijze bericht:

Woensdagavond j.l. is op Kasteel De Binckhorst een drukbezochte bijeenkomst gehouden van de Nat.-Socialistische Nederl. Arbeiders Partij. De leider, de heer Adalbert

Smit, hield een herhaaldelijk door bijvalsbetuigingen onderbroken rede, waarin vooral het Jodenvraagstuk ernstig onder de loupe werd genomen. Uit vele binnengekomen aanmeldingen en brieven bleek grote belangstelling voor het streven van de N.S.N.A.P.⁶⁸⁶

N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*, Deel I (Den Haag 1976), nr. 41, p. 512, elektronische versie op de website van het NIOD via <http://www.niod.nl/nl/de-ss-en-nederland/bronnen/download> (10 maart 2013)

683 Volgens een reconstructie van het Bevolkingsregister Gemeente Renkum (1709) bij het Gelders Archief (<http://www.geldersarchief.nl/>) vestigde zich op 20 en 26 juni 1928 de civiel ingenieur O.E. Ridder van Rappard, komende uit Nederlands-Indië, op de adressen Annastraat 5 te Oosterbeek en v.d. Molenallee 46 te Doorwerth om daar vandaan weer op 15 en 21 januari 1931 naar Den Haag te vertrekken. De ouders waren overigens ook al eerder in Nederland geweest en hadden zich in 1921 in Den Haag gevestigd (Weimarstraat 67 en daarna Ten Hovestraat 73) om in 1923 weer naar Nederlands-Indië te vertrekken (de vader blijkbaar via Brussel). Een en ander blijkt althans uit de kaart bij het bevolkingsregister van de Gemeente den Haag. Overigens vertelde broer Oscar van Rappard bij zijn verhoor op 27 augustus 1945: ‘Voorts bezit ik een stukje grond aan de Van der Molenallee te Doorwerth, hetgeen ik tezamen met mijn broer [sic: enkelvoud] bezit’ (NA-CABR 35584, oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard). In het dossier van Oscar bij het NA-CABR bevindt zich ook een adresboekje waarin naar het lijkt wel het adres van hun broer Gillis van Rappard staat vermeld, maar geen adres van Ernst. Het kon niet worden achterhaald of de broers wellicht gebrouilleerd waren dan wel of er andere redenen waren voor dat ontbreken (er stonden wel SS-*Feldpost*-aanduidingen vermeld waarop Ernst wellicht te bereiken was, maar diens naam stond er niet bij vermeld: *SS Pz Gren Res Schulp, 6 SS Pz Gren E u A Batl 11* – naar het lijkt een *Ersatz- und Ausbildungs-Bataillon* - en een verwijzing naar Graz-Metzlersdorf). Volgens het dossier van Ernst was hij in mei 1945 wel in Nederland bij een *Ersatz-Bataillon* van de Waffen-SS ingedeeld, maar verder is dit voor deze scriptie niet uitgezocht.

684 NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard). Fleischmann woonde aan de Gereonsmühlengasse 35-I. Het bevolkingsregister vermeldt Ernst in oktober 1932 op nummer 70 van de Torenstraat in plaats van nummer 52. Over Fleischmann zie ook hierna voor wat betreft de oprichting der NSNAP en diens vermeende betrokkenheid daarbij.

685 In het julinumnummer van het blad *Mensch en maatschappij* van dat jaar 1931 verscheen een artikel van zijn hand over ‘Ware economische voorlichting’ (pp. 563-572), waarmee overigens natuurlijk niet gezegd wil zijn dat Ernst zich zelf ook al binnen de landsgrenzen moet hebben bevonden. Volgens Zondergeld, ‘Van Rappard’. Keerde Ernst al in 1930 naar Nederland terug ‘waar hij door zijn vader financieel in staat werd gesteld zich met politiek bezig te houden’.

686 ‘De N.S.N.A.P.’, *Het Vaderland*, 24 december 1931, 1.

Waarna diezelfde krant op donderdag 31 december van dat jaar het bericht bracht dat er ‘[w]oensdagavond (...) tal van belangstellenden opgekomen [waren] naar De Binckhorst om de uiteenzetting aan te horen van de leider der N.S.N.A.P. over: De strijd der nationaalsocialistische beweging tegen het groot-kapitalisme. De leidende gedachte dier beweging - de wil tot hervorming van de dóór en dóór vermaterialiseerde geest van ons volk - trad in de uiteenzetting sterk op den voorgrond’ (niet duidelijk is of dit een tweede bijeenkomst betreft).⁶⁸⁷ Men zou het objectieve berichtgeving kunnen noemen, maar in hedendaagse ogen komt het wat vreemd over. Verdere details over de voortrekkers van de nieuwe partij werden in die berichtjes in *Het Vaderland* echter nog niet genoemd. Het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* wist wat dat betreft meer: in de krant van 30 december kon onder het kopje ‘Hitler infecteert ons land’ worden gemeld dat de leider Adalbert Smit was, ‘die reeds vroeger in de fascistische partij, welke het tijdschrift „De Bezem” uitgeeft, een leidende rol [had] gespeeld’ en dat Ernst tot eerste secretaris was benoemd.⁶⁸⁸ Tevens wist deze krant al te melden dat ‘program van de N.S.N.A.P.’ in het ‘algemeen overeen [kwam] met dat van de Duitse nationaal-socialistische partij’, ‘uitgesproken anti-semitisch’ was en ‘het internationale kapitalisme en zijn organisatieleven, de trusts, de grote banken, de beurzen en de warenhuizen’ bestreed. Bijzonder opvallend vond de krant de punten 1, 2 en 11 van het programma, namelijk de ‘aaneensluiting van alle Nederlanders in een groot Nederlands (Diets) Rijk op grond van het zelf-beschikkingsrecht der volken’, het ‘bevorderen van de Germaanse gevoelens en gedachten in het Nederlandse volk en een enge aaneensluiting met de “broedervolken” van de Duitsers. Vlamingen, Zwitsers en Scandinaviërs, om tezamen, als de drager van een vernieuwde cultuur zich in een federatief verband tegenover de invloeden van andere grote mogendheden te kunnen handhaven’, en ‘het opgeven van den vrijhandel ten voordele van de ontwikkeling der binnenlandse productieve krachten en, in plaats van de tot dusver, gevolgde “algemene” vrijhandelspolitiek [werd] een regionale vrijhandel met de andere Germaanse volken op

ADALBERT SMIT, DE INITIËLE KOMPAAN VAN ERNST

⁶⁸⁷ ‘N.S.N.A.P.’, *Het Vaderland*, 31 december 1931, 2.

⁶⁸⁸ ‘Hitler infecteert ons land’, *Het Volk*, 30 december 1931, 3.

het vasteland geëist'. Tot slot viel de krant nog op dat als eerste beginsel, evenals voor het Duitse nationaal-socialisme, gold dat 'het gemeenschapsbelang gaat voor het belang van de enkeling'.⁶⁸⁹

Wat behelsde die oprichting nu eigenlijk? Op zich niet heel veel anders dan een bijeenkomst in een bouwvallig kasteel waar tot de oprichting van de NSNAP werd besloten. De in 1897 geboren Adalberto (of Adelbertus; zijn werkelijke voornaam was Bertus) Smit was inderdaad eerder actief geweest in de fascistische Bezemgroep en geloofde heilig in het ideaal van een staat op corporatistische grondslag. Historicus Jan Nijdam schreef in zijn doctoraalscriptie uit 1987 over de NSNAP-Kruyt tamelijk uitgebreid over het ontstaan van de NSNAP zodat het weinig zinvol lijkt dat hier min of meer te herhalen; de geïnteresseerde lezer zij daarom korthedshalve naar zijn scriptie verwezen.⁶⁹⁰ In 1935 verscheen er evenwel een brochure die een mogelijk ander licht op de oprichting van de NSNAP in 1931 wierp en die interessant genoeg is om nog wat nader te bespreken, ook al heeft Nijdam ook daarover al zijn licht doen schijnen. In dat jaar⁶⁹¹ verscheen een uiterst curieus drukwerk van de hand van J.A. (Jan) Baars waarin deze met behulp van kopieën van allerlei correspondentie poogde aan te tonen dat Duitse nationaal-socialisten achter talrijke Nederlandse initiatieven, en met name achter dat tot oprichting van de NSNAP, zaten. Jan Baars, die volgens De Jonge (die zijn emoties in zijn boeken soms wel erg op de voorgrond laat treden) over een 'vulgair redenaarstalent' beschikte⁶⁹², was een Amsterdamse koopman die in december 1928 tot de oprichters van de fascistische vereniging "De Bezem" (waar Smit dus ook bij aangesloten was geweest) had behoord. Maar rond 1933 nam hij steeds meer afstand van het fascisme vanwege zijn groeiende bezorgdheid over het Duitse nationaal-socialisme de Nederlandse aanhang daarvan.⁶⁹³ Baars wilde waarschuwen 'om in deze dagen van verschuivingen, zowel op staatkundig als economisch terrein te nodige voorzichtigheid te betrachten (...) om zich niet door de geweldige fouten, welke aan het bestaande staatkundig- en economisch stelsel kleven, te laten verleiden tot de rol van

689 Idem. Vgl. *N.S.N.A.P. Program der Duitse revolutie voor Nederland* (3e druk Utrecht, z.j.)

690 J.H. Nijdam, *De NSNAP-Kruyt. Een nationaal-socialistische splinterpartij in Nederland (1933-1941) oftewel van kwaad tot erger* (doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam 1987), met name 163-175.

691 De brochure zelf is niet gedateerd maar bijvoorbeeld bij de informatie over de *Algemene Nederlandse Fascisten Bond* op <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinpolitiekepartijen/BronnenDetail?Id=12> wordt hij uit 1936 gedateerd. Het Utrechts Nieuwsblad van 9 december 1935 (p. 3) maakt echter al melding van het drukwerkje.

692 De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 39.

693 Jan Nijdam, 'Jan Baars. Ofwel hoe een fascistische leider in de Koude Oorlog verzeild raakte', in: Pierik, Perry, Martin Ros en Robin te Slaa (red.), *Vijfde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2003) 22.

ledepop terwille van de bedoelingen ener vreemde mogendheid'.⁶⁹⁴ In zijn brochure presenteerde Baars onder meer een op 16 december 1931 gedateerd briefje (slordig en vol doorhalingen) van Adalberto Smit en Ernst aan Hitler, correspondentie tussen Ernst en de reeds genoemde Oskar Fleischmann, een NSDAP lid uit Keulen, een brief van de NSDAP *Reichsleitung* ('Abteilung Landwirtschaft') uit München, een 8 september 1933 gedateerde brief van de fractiesecretaris van de *Reichstagfraktion der NSDAP* te Berlijn, [Herbert] Knobloch (waarin een voorkeur voor de NSB wordt uitgesproken), en nog zo wat stukken. Het Duitse gezantschap in Nederland maakte via de Nederlandse pers wel onverwijld melding van het feit dat de brief van Knobloch vervalst zou zijn, en volgens de Rijksdagfractie van de NSDAP zelf een 'plumpe Fälschung'.⁶⁹⁵ Alles, naar het schijnt, in fotokopie van het betreffende origineel. Nijdam besteedde in zijn doctoraalscriptie enige aandacht aan het boekje van Baars en achtte het moeilijk te zeggen in 'hoeverre de beschuldigingen van Baars hout snijden' maar achtte het wel 'buiten kijf dat de door Baars gepubliceerde briefwisseling er authentiek uitziet' en concludeerde dat ook 'al zou het een vervalsing betreffen, dan nog is het de moeite van het signaleren waard geweest'.⁶⁹⁶ Hans Jacobs concludeerde op basis hiervan een jaar later in zijn doctoraalscriptie over de NSNAP-Van Rappard en de Troelstrabeweging Nederland dat Ernst bij de oprichting van de NSNAP in 1931 'volgens Nijland gehandeld [zou] hebben in opdracht van de partijleiding der NSDAP'.⁶⁹⁷ De conclusie die Jacobs aan Nijland toeschreef, lijkt niet te rijmen met de voorbehouden die laatstgenoemde toch wel maakte. Voorbehouden die deze een aantal jaren later nog steeds had toen hij ten aanzien van de mogelijkheid van vervalsing van stukken opperde: 'Niet onmogelijk overigens. Het gerucht ging al langer dat hij [Baars – PJS] alles behalve vies was van dit soort misleiding'.⁶⁹⁸ Toch valt niet uit te sluiten dat Ernst bijvoorbeeld inderdaad met deze Fleischmann uit Keulen heeft gecorrespondeerd; een brief van hem bevindt zich immers ook in zijn dossier bij het CABR (tenzij dat dan ook weer een vervalsing van, bijvoorbeeld, Baars zou zijn natuurlijk). Wie deze Fleischmann dan wel precies kan zijn geweest kon vooralsnog niet worden achterhaald.

694 J.A. Baars, *Nederland annexeert zich zelf: woorden van Bismarck muziek voor Mussert* (Den Haag z.j.) 2.

695 'Brochure van J.A. Baars', *Utrechts Nieuwsblad*, 9 december 1935, 3.

696 Nijdam, *De NSNAP-Kruyt*, 168.

697 Jacobs, *De Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij*, 1.

698 Nijdam, 'Jan Baars', 22.

699 In een artikel onder de titel 'De "Groene" tegen de "Vijfde Colonne"' op p. 9 van het *Utrechts Nieuwsblad* van 4 mei 1940, dus daags voor de Duitse inval, werd nog wel genoemd dat Fleischmann 'in later jaren verbonden werd aan de beruchte anti-semitie'

In rapporten van de Centrale Inlichtingendienst (“C.I.” of “CID”), een voorloper van de huidige Algemene Inlichtingen- en veiligheidsdienst die gedurende de periode 1919-1940 informatie verzamelde over groepen en personen die vanwege hun (extreem) linkse of rechtse opvattingen als potentieel staatsgevaarlijk werden beschouwd, wordt hij één keer als de ‘officiële vertegenwoordiger van de Hitler-partij voor Nederland en Vlaanderen’ genoemd, maar zonder verdere details anders dan dat Ernst ‘zeer bevriend’ met hem was (terwijl die dienst van enkele andere mogelijke Duitse contacten van Ernst wel wat nadere gegevens noemde zoals we hierna nog zullen zien).⁷⁰⁰ Er bestaan twee wetenschappelijke theses, beiden door een Oskar Fleischmann geschreven, waarvan één te Keulen uitgegeven over een economisch onderwerp hetgeen een mogelijke *link* met Ernst zou kunnen suggereren, maar verder blijft het in het duister tasten.⁷⁰¹ Het laatste dat we over deze aangelegenheid nog willen opmerken is dat ook indien er inderdaad sprake is geweest van correspondentie tussen Ernst en Duitse NSDAP-leden daarmee nog niet gezegd wil zijn dat Ernst daarmee in opdracht handelde van de NSDAP. Heel goed is mogelijk dat Ernst zelf contact zocht en om advies vroeg.

Ondertussen had een aantal dagen vóór de oprichtingsbijeenkomst van de NSNAP op kasteel “De Binckhorst”, op 14 december 1931 te Utrecht op initiatief van Anton Mussert en Cees van Geelkerken de informele oprichtingsvergadering van de NSB plaatsgevonden⁷⁰², de beweging⁷⁰³ waarbij Ernsts broer Oscar zich per 1 juni 1934 samen met zijn echtgenote ‘uit idealisme’ zou aansluiten in de verwachting ‘mijn volk juist als nationaal-socialist te kunnen dienen uit hoofde van het feit dat een nationaal-socialist veel minder kwetsbaar was dan een andersdenkende’.⁷⁰⁴ Oscar werd in 1935 op lokale schaal actief voor de NSB en was vanaf eind januari 1935 groeps-propagandist van ‘Groep 8’ van de Kring Den Haag west. Zijn activiteiten voor de NSB stelden allemaal niet zo heel veel voor, zij net dat hij, ‘in kringen van sportbeoefenaars geen

sche centrale van de Fichte-Bund te Erfurt’. In een rapport uit 1939 van de C.I. over deze Fichte-Bund (maar dan te Hamburg) wordt geen Fleischmann genoemd.

700 CID: *Overzicht No. 1*, jaargang 1933, 9.

701 Oskar Fleischmann, *Der Weltmarkt in Gefrier- und Kühlfleisch. Eine Untersuchung über Erzeugung, Handel und Verbrauch des Gefrier- und Kühlfleisches* (dissertatie, Keulen 1934) en Oskar Fleischmann, *Über einige neue Derivate des Kresorcins und m-Kresols* (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen; Referent: Professor Dr. R. Pummerer, Erlangen 1930).

702 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 134.

703 Ibidem, 124.

704 NA-CABR 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard), proces verbaal 150/1945 bijzondere arrestatieploeg 4 juni 1945, opgemaakt door brigadier L. Goinga. Het NSB-stamboeknummer van Oscar was 28175. Na zijn aanhouding was Oscar op 31 juli 1945 door P. Ploeger verhoord.

onbekende', per 15 december 1945 tot wethouder van de gemeente Den Haag werd benoemd (met de portefeuille Openbare Werken en Bedrijven)⁷⁰⁵, een positie die hij tot het einde van de Duitse bezetting van Nederland zou behouden. Over Oscar werd door een toenmalige referendaris ten stadhuize in 1945 getuigd dat het een 'joviale kerel' was, 'doch soms kinderlijk vriendelijk. Hij droeg geregeld het bekende NSB-insigne (...) en collecteerde veel voor Winterhulp [maar] liet zich echter nimmer over zijn politieke standpunt uit, noch trad hij in discussie'.⁷⁰⁶ Zelf verklaarde Oscar bij een nader verhoor in augustus 1945 dat hij nimmer lid was geweest van enige Duitse partij en nimmer pro-Duitse gevoelens had getoond of Duitse relaties had gehad of gekweekt tijdens de bezetting.⁷⁰⁷ Oscar kwam er na de oorlog dan ook relatief genadig van af: het tribunaal voor de arrondissementsrechtbank Den Haag legde hem als maatregel een internering op die gelijk stond aan de periode dat hij in preventieve hechtenis had doorgebracht (hij was van 4 juni 1945 tot 13 november 1946 geïnterneerd geweest) alsmede ontzegging in de beide kiesrechten. En verbeurdverklaring van twee radiotoestellen en 3.500 gulden. Want naast het feit dat hij door het dragen van het NSB-insigne blijk had gegeven in woord of daad in te stemmen met het streven van de NSB, werd hem verweten voordeel te hebben getrokken dan wel getracht te hebben te trekken uit door de 'vijand genomen maatregelen of feitelijkheden door zijn 1 of 2 radiotoestellen te mogen behouden op grond van NSB-lidmaatschap'.⁷⁰⁸ De reden dat we hierboven kort, maar toch ook relatief uitvoerig, stil stonden bij het NSB-lidmaatschap van Oscar van Rappard is gelegen in het feit dat Oscar het nationaal-socialisme zo geheel anders heeft beleden dan zijn broer. Van Oscar zijn geen antisemitische uitspraken opgetekend, noch pleitte hij ervoor dat Nederland integraal zou worden opgenomen in het Duitse Rijk (wat wel één van de speerpunten van de NSNAP-Van Rappard was zoals we hierna nog zullen zien). Beiden kozen dus voor het nationaal-socialisme, maar ieder sloeg een geheel andere richting in. Het zou interessant

705 'Benoeming Haagsche wethouder', *De Residentiebode*, 10 maart 1943, 2; 'Wethouder van Openbare werken en bedrijven. Kam. Ridder van Rappard', *Het Nationale Dagblad*, 11 maart 1943, 1.

706 Proces verbaal POD 27 augustus 1945 verklaring mr. W.F.K. Cost Budde; NA-CABR 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard).

707 PV POD 27 augustus 1945 verhoor Oscar van Rappard; NA-CABR 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard). In het dossier bevindt zich wel een *Urkunde* met dank namens de Führer (en facsimile handtekening van dr. Joseph Goebbels) 'für die Spende zur Sammlung von Woll-, Pelz- und Wintersachen für die Front Weihnachten 1941' maar dat kaartje zal hij wellicht i.h.k.v. een bijdrage aan Winterhulp Nederland hebben verkregen en zegt dus op zich niets over eventuele Duitse relaties. Tevens abonneerde Oscar zich per 1 oktober 1941 op *Storm SS* maar dat was, zoals bekend, een Nederlandse publicatie.

708 Uitspraak 27 november 1946, rol nr. 941, Tribunaal arrondissementsrechtbank Den Haag, Xde kamer; NA-CABR 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard).

zijn te weten of, en zo ja: welke, discussies zich over de aard van het nationaal-socialisme tussen de beide broers hebben afgespeeld. In de dossiers bij het NA-CABR die hen betreffen is echter geen enkele correspondentie te vinden van de één aan de ander, noch konden bij het onderzoek voor deze scriptie in andere bronnen dergelijke aanknopingspunten worden gevonden. Vooralsnog blijven we dus in het duister tasten over de vraag hoe de broers tegen de keuze van de ander aankeken.

Terug naar de oprichting van de NSNAP. Ernst komt in 1932 voor het eerst aantoonbaar in het vizier van de C.I. De dienst wist op dat moment in het ‘overzicht van de momenteel in Nederland bestaande fascistische organisatiën’ niet meer te melden dan dat Ernst 1e secretaris was van de ‘geheel in navolging van de N.S.D.A.P., de Nazi-partij van HITLER in Duitsland’ in 1931 opgerichte NSNAP waarvan het programma zich richtte ‘op de germaanse gemeenschapsgedachte’, ‘uitgesproken antisemitisch’ was en het ‘groot-kapitalisme (trusts, banken, beurzen, groot-warenhuizen)’ bestreed. Voorspellend werd er in het rapport nog aan toegevoegd dat ‘[h]oewel nog geen uitvoerige inlichtingen werden ontvangen, (...) wel [kon] worden aangenomen, dat deze organisatie niet veel levenskracht bezit’.⁷⁰⁹

In november 1932 kon de C.I. aan de Minister van Justitie melding maken van het feit de NSNAP op 18 februari 1932 ‘na onenigheid in de leiding in tweeën [was] gesplitst’ waarbij Smit de leiding bleef behouden over het ene deel en Ernst (het rapport vermeldde hierbij nog uitdrukkelijk dat het niet Oscar Emile van Rappard betrof) trachtte het andere deel van de partij trachtte voort te zetten, waarbij beide ‘groepjes’ elkaar bestreden. Tevens signaleerde de C.I. nog een ‘kleine verandering’ in het beginsel: terwijl Smit de NSNAP zag als een zuiver Nederlandse organisatie en enkel met Nederlanders wilde samenwerken, vond ‘van Rappard meer dat men voor het nationalisme ook internationaal [moest] kunnen samenwerken’. En dat deed hij dan blijkbaar ook, want uit ‘betrouwbare bron’ werd vernomen dat hij ‘zakelijk contact’ had met de ‘officiële leiding’ van de NSDAP en tevens relaties onderhield met de in Voorburg wonende Ewald Ludwig Diemer von Willroda en de in Den Haag

709 CID-rapport No. 29594 van 9 februari 1932, 5. Dit rapport van de Chef C.I. vermeldt op dezelfde pagina overigens ook nog een andere in de gaten gehouden edelman: ‘Jhr. Godin de Beaufort [onderstreping weggelaten - PJS], wonende op kasteel Maarsbergen te Amersfoort, alhoewel van enige actie van deze oud-ritmeester in de laatste jaren niets werd vernomen. In 1925 noemde deze groep zich: "De Eerste Nederlandse Fascisten-organisatie". Zij stond op monarchaal standpunt en eiste een krachtige regering, beperking van de nacht van het parlement en van de ambtenaren, ontwikkeling van het nationaal gevoel en een krachtig leger en zou zo nodig bereid zijn geweld te gebruiken. Zij was in 1925 een organisatie zonder bestuur en zonder contributie’.

ingeschreven Dr. Hellmut von Cramon (geen woord meer over Oskar Fleischmann). De suggestie wordt gewekt dat beide heren lid waren van de NSDAP en in Nederland ook voor die partij actief waren want het rapport vervolgt dat nadat ‘in het bestuur van de N.S.D.A.P. in Nederland onenigheid was gekomen, (...) van Rappard contact met PATZIG te Amsterdam gezocht’ had.⁷¹⁰ De C.I. concludeerde: ‘Van Rappard heeft zich meermalen uitgelaten, dat, na een Duitse revolutie waarbij de “Nazi’s” zullen overwinnen, Nederland een provincie van het fascistisch Duitsland moe[s]t worden’.⁷¹¹ Het bleek binnen het bestek van de onderzoeken voor deze scriptie niet te achterhalen waar en hoe Ernst met de beide edellieden Diemer von Willroda⁷¹² en Von Cramon⁷¹³ in contact was gekomen en of hij met hen bekend was uit de tijd die hij in

710 Bedoeld wordt Martin Patzig, volgens het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* van 1 oktober 1932 een ‘Duitse houthandelaar te Amsterdam [die] de generale leiding voor Holland op zich [heeft] genomen. Hem is toegevoegd een adjudant von Goldbach. Over deze beide personen loopt de gehele correspondentie van de „Auslandsleiter“ der Nazis, een zekeren dr. Hans Rieland te Hamburg. Van Amsterdam uit worden alle bevelen naar de plaatselijke afdelingen doorgegeven.’ Blijkbaar was deze in november 1933 weer uit Nederland vertrokken (CID-rapport No. 5689 van 10 november 1933).

711 CID-rapport No. 33564 van 7 november 1932 (dossier no. 343).

712 De in 1880 in Dresden geboren Diemer von Willroda was getrouwd met Margaretha Reschke, evenals de echtgenote van Ernst zelf niet van adel. In de Nederlandse dagbladen komen we in het Interbellum een enkele keer een persoon met deze naam tegen. Zo deed *Het Vaderland* van 14 januari 1932 (ochtendblad B, 1) verslag van een bijeenkomst van de nationaal-socialistische arbeiderspartij in Amicitia in Den Haag waar het Rijksdaglid dr. Hans Nieland door hem als spreker werd ingeleid en berichtte het *Limburgsch dagblad* van 16 maart 1932 dat onder ‘auspiciën van Z. Exc. de gezant van het Koninkrijk Joegoslavië te Den Haag en met medewerking van het Consulaat Generaal van het Koninkrijk Joegoslavië te Rotterdam (...) een gezelschapsreis naar Dalmatië [zou worden] georganiseerd’ waarvan de leiding zou berusten bij de heer ‘E. L. Diemer von Willroda, die jarenlang in Dalmatië heeft gewoond’ (volgens de kaart uit het Haagse bevolkingsregister was Willroda in juni 1929 komende vanuit Italië in die stad ingeschreven). En nog meer details verschaft het “sfeerbeeld” dat *Het Volk* van 1 oktober 1932 onder de kop ‘Hitler-stormtroepen in Nederland gevormd’ (met maar liefst drie sub-kopjes: ‘Met wapen-opslagplaatsen op Nederlands grondgebied! Ex-keizer weet er van. Den Haag Centrum van fanatieke agitatie. De smokkelaar Szymanski blijkt in dienst te staan van deze heren’) op de voorpagina over de ‘Ortsgruppe Den Haag van de grote N.S.D.A.P., de snel-gegroeiende Duits-nationale organisatie, in Nederland nageaapt door Adalberto Smit met een N. Snap, die een mislukking werd...’ optekende, onder meer: ‘Van den waard- die in ons een vertrouwden „Kamerad“ zag – vernamen wij, dat een der voornaamste leiders, de Duitse oud-majoor E. L. Diemer von Willroda uit Voorburg, tijdelijk in Berlijn vertoefde om „nieuwe instructies“ te ontvangen. Hem zouden wij dien avond dus niet te zien of te horen krijgen. (...) Bij de waard, die na overwonnen achterdocht nogal lichtzinnig mededeelzaam bleek, informeerden wij nog verder naar de ons overigens onbekende oud-majoor Von Willroda. Hij werd ons geschilderd als „ein fescher Kerl, ein Kavalier und National-Sozialist bis auf die Knochen“, in wie het nazi-gevoel in der jaren loop hecht geworteld zou zijn’. Hij trad blijkbaar ook als als „Führer“ van de Haagse afdeling op’. En van een schrijver met een soortgelijke naam is een boek bekend dat op basis van de militaire achtergrond dezelfde persoon zou kunnen suggereren: Ewald Diemer-Willroda, *Schwert und Zirkel. Gedanken über alte und neue Kriegskarten* (Potsdam 1939). En in een artikel over de *Kampfbund für deutsche Kultur* wordt in een voetnoot verwezen naar een artikel van een Diemer Willroda, ‘the leader of the NSDAP’s “Group Visual Artists” in Dresden’ in de Mitteilungen van de Kampfbund (april-juni 1930) over Kunst, Kultur und Nation (Alan E. Steinweis, ‘Weimar Culture and the Rise of National Socialism: The Kampfbund für deutsche Kultur’, *Central European History* 24 (1991) 407, voetnoot 19).

713 Over de in 1892 in Quaritz in het Duitse Silezië geboren Von Cramon is uit het CID-rapport No. 33822 van 22 november 1932, dat specifiek aandacht aan hem besteedt, bekend dat deze volgens de inlichtingendienst voor de NSDAP naar Nederland was gekomen, belast met een ‘vertrouwens opdracht’. Er zou namelijk gebleken zijn dat de door hem als directeur vanuit de Laan Copes van Cattenburch 29 in Den Haag geleide N.V. “Veland” Import en Export Handelsmaatschappij (Von Cramon stond net als Diemer von Willroda in het bevolkingsregister met als beroep koopman ingeschreven) ‘zakelijk niets te betekenen heeft en geheel niet voldoet aan haar vorm, n.l. handel drijven in technische artikelen voor automobielen. In tegendeel tracht von Cramon in Nederland een wapenfabriek te vinden, welke (...) vuurwapenen [die] volgens het verdrag van Versailles niet in Duitsland worden gemaakt, noch worden opgeslagen’ voor de N.V. “Vreland” wilde maken en in Nederland zou willen opslaan. ‘Verzekerd wordt, dat von Cramon ongetwijfeld een verbinding is van de NSDAP en langs onbekende wegen wapenen naar Duitsland smokkelt’. Over zijn achtergrond noemde de Chef C.I. verder nog dat zijn vader luitenant-generaal was geweest in het Duitse leger en vleugel-adjudant van de voormalige keizer Wilhelm II. Deze vader, August von Cramon, droeg overigens in oktober 1933 in een *Denkschrift* aan rijkspresident Von Hindenburg ‘Argumente für einen Rückkehr Seiner Majestät des Kaisers und Königs in Seine Rechte anlässlich des 75. Geburtstages’ (op 27 januari 1934) aan. Zoals bekend zonder succes (hierover Malinkowski, *Vom König zum Führer*, 510-513 en Horst Mühleisen, ‘Das Testament Hindenburgs vom 11. Mai 1934’, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 44 (1996) 361-362). Het in de vorige voetnoot aangehaalde artikel in *Het Volk* van 1 oktober 1932 noemt dat de ‘technische organisatie der S.A.-troepen in Nederland (...) geheel in handen [zou] zijn van een deskundige „Auslandskommissar“, Rittmeister a. D. von Cramon uit den Haag, die volgens onze informaties ook betrekkingen onderhoudt met

Duitsland doorbracht.⁷¹⁴ Daardoor is het ook niet duidelijk of het feit dat beide mannen tot de Duitse adel behoorden op toeval berust, of dat zij tot een aristocratisch netwerk behoorden waarin Ernst tevens een plaats had gevonden. Gezien het feit dat Ernst zich niet actief als aristocraat leek te presenteren, lijkt de eerste hypothese de meest waarschijnlijke. Opvallend is overigens wel dat de oudste broer van Von Cramon, Friedrich August Emil Arthur Kurt Erdmann von Cramon (1888-1934) getrouwd was met Anna Elisabeth von Prittwitz und Gaffron, de Moni von Cramon die we in het derde hoofdstuk tegenkwamen als belangrijke steun en toeverlaat van Frank Buchman en de Oxford Beweging in Duitsland en die in die hoedanigheid contacten legde met Heinrich Himmler en die verwant lijkt te zijn geweest met de *SS-Obergruppenführer* Udo von Woysch, een bekende (zo niet vriend) van Julia op ten Noort.

Na de splitsing van de NSNAP, waarbij Smit en Van Rappard wederzijds van elkaar beweerden de ander uit de partij te hebben gezet, zou het karakter van de NSNAP van Rappard eigenlijk niet meer veranderen. Weliswaar bleven er ruzies, zowel binnen de partij als met andere NSNAP-en, maar Ernst bleef zijn besluit trouw om ‘Hitlers wekroep ook hier te lande blindelings te volgen’.⁷¹⁵ Na zijn arrestatie in 1945 verklaarde Van Rappard ook dat de NSNAP hoofdzakelijk door zijn initiatief was opgericht, zulks ondanks het feit dat Smit de voorzittersrol op zich had genomen,⁷¹⁶ iets dat overigens door de C.I. in 1933 ook al werd onderkend.⁷¹⁷ Aangezien de talenten van Ernst ‘als leider, als organisator en als spreker’ niet groot werden geacht⁷¹⁸, zal dat manco mede ten grondslag hebben gelegen aan de steeds wederkerende conflicten. De wijze waarop Ernst in het openbaar overkwam wordt aardig geïllustreerd met een beschrijving door

Huize Doorn’. In het verslag van zijn ondervraging door de Amerikaanse militaire inlichtingendienst op 20 maart 1946 lezen we dat hij na zijn militaire carrière in de Eerste Wereldoorlog, waarin hij afzwaaide in de rang van kapitein, ‘an export merchant’ werd en ‘opened his own business in Berlin in 1922. He exported mainly aeronautical equipment to all parts of the world until 1931, when the depression forced him into bankruptcy. Being a personal friend of King Carol II of Rumania [dat was Carol II van Hohenzollern-Sigmaringen, 1893-1953, die von Cramon in de oorlog ook nog in Sigmaringen bezocht – PJS] and a shrewd businessman, [he] used his connection to become, once again, economically independent. In 1937 he established the “Sued Ost Handelsgesellschaft von Ramin & Co, which is [March 1946] still in existence” (Headquarters Intelligence Center 6825 HQ & HQS Company, Military Intelligence Service in Austria, First detailed interrogation report CRAMON, Dr. Hellmuth von, Rittmeister a.D., Case No. SO78, Ref. No. SO78/USDIC/DE9 van 20 maart 1946, 1).

714 Vgl. Zondergeld, ‘Van Rappard’. Deze schrijft dat Ernst blijkbaar al voor dat hij in Berlijn en München ging studeren als ‘lidmaat van de Evangelisch-Lutherse Kerk beschikte (...) over contacten in Duitsland’ en tevens dat het zijn ‘Duitse vrienden’ die hem ‘adviseerden (...) in Nederland een equivalent van de Duitse nazi-partij op te richten’. Wie die vrienden dan waren en op welke bronnen Zondergeld dit baseert, vermeldt hij evenwel niet. In de het dossier over Ernst bij het CABR heb ik hierover ook geen aanwijzingen kunnen achterhalen.

715 E.H. van Rappard en Joh. Hepp, ‘Een blik terug. Nog éénmaal brengen wij tien jaren politieke strijd van de NSNAP in herinnering’, *De Misthoorn*, 14 februari 1942, 2.

716 Proces Verbaal Nr. 143, 12 februari 1946; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

717 CID, Overzicht No. 1, 1933, 8.

718 Sikkel, *Documentatie*, 232.

een informant van de C.I. van het moment waarop Ernst tijdens een NSNAP-bijeenkomst van de afdeling Amsterdam van de partij op 21 april 1938 het woord nam: ‘Deze hield een lange rede, welke als droog zand aan elkaar hing. Wat hij in den ene zin propageerde, sprak hij in een volgend gedeelte van zijn rede weer tegen. Er zat geen lijn in en zij was logisch niet te volgen’.⁷¹⁹ De geschiedenis van de NSNAP Van Rappard is door Hans Jacobs gedegen nageplozen voor en gedetailleerd beschreven in zijn doctoraalscriptie over de partij uit 1988.⁷²⁰ Op deze plaats willen wij daarom enkel nog volstaan het ‘rapaille-achtige karakter van de NSNAP’ te noemen als één van de conclusies die Jacobs uit zijn onderzoek trok.⁷²¹ Inderdaad suggereren de namen van NSNAP-leden die wij (voornamelijk in de rapporten van de C.I.) zoal tegenkwamen, dat er zich weinig academici bij de partij hadden aangesloten en, behoudens ene jhr. C. von Bose⁷²², ook geen adel of patriciaat (zulks nog afgezien van het feit dat Ernst zelf zijn ridderlijke titel eigenlijk ook nauwelijks meer gebruikte). Het was de C.I. bij de oprichting in 1931 ook al opgevallen dat er zich ‘meerdere personen van twijfelachtige reputatie’ bij de NSNAP hadden aangesloten, zoals de ‘de bekende, in een bruine monnikspij door het land trekkende Adam (...) Haag’ (1893-1971).⁷²³ Het beeld dat wij aldus krijgen is dat de NSNAP van Ernst ridder van Rappard qua leden (hoe weinig het er ook waren) een geheel andere samenstelling had dan de bijna gelijktijd opgerichte NSB. Laatstgenoemde beweging genoot veel meer steun van de hogere burgerij en kende ook talloze gestudeerden onder haar achterban. En patriciaat en aristocraten, zoals we zagen.

In Stahlgewittern

Zoals ook in de eerdere twee hoofdstukken werd opgemerkt, richt deze scriptie de aandacht op de jeugdijaren van de drie hierin behandelde edellieden en de periode tot en met het moment van hun keuze voor het nationaal-socialisme. Een beperkte tijdsperiode dus van ieder respectievelijk leven. Maar ook dit hoofdstuk zou niet compleet zijn, indien niet kort wordt stilgestaan bij hoe het Ernst verder verging nadat hij had besloten

719 CID, Wekelijks overzicht (18-24 april) I.D. Amsterdam, 2 mei 1938, 3.

720 Zie de literatuurlijst die achterin de scriptie is opgenomen.

721 Jacobs, *De Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij*, 129.

722 CID, Overzicht No. 1, 1933, 8; gepoogd is nog om met behulp van *Nederland's Patriciaat* na te gaan wie dit kan zijn geweest, maar daarin kon geen enkele mannelijke Von Bose met een voornaam beginnend met een j worden achterhaald.

723 Idem. Een rapport van de politie Den Haag over een in de dierentuin op 13 oktober 1940 gehouden bijeenkomst van de NSNAP vermeldt dat de aanwezigen meest ‘burgermensen’ waren, weinig arbeiders en enige gegoede burgers. Het karakter van de NSNAP na 14 mei 1940 had echter een ander karakter dan vóór de zomer van 1939 toen zijn door Ernst werd opgeheven.

om tot de opheffing van de NSNAP al zijn ‘werkkracht’ aan de partij te wijden, ‘overtuigd idealist als hij was’.⁷²⁴

Per 10 april 1933 werd Ernst alweer uit het Haagse bevolkingsregister uitgeschreven. Hij vertrok naar Dresden.⁷²⁵ Daar trouwde hij op 20 juni 1933 met de op 30 mei 1901 aldaar geboren Marie Johanne Nietzsche, dochter van Gottlieb Maximilian Nietzsche en Agnes Hulda Stübler. Helaas kon in het kader van het onderzoek voor deze scriptie over deze Marie niets naders achterhaald worden. Dat is jammer, omdat de in 1946 ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging opgestelde documentatie suggereerde dat

[a]ls onpraktisch man (...) het hem moeilijk [viel], zonder geregelde verzorging te leven, waardoor althans gedeeltelijk te verklaren is, dat hij in het huwelijk trad met een huishoudster uit zijn ouderlijk huis, een Duitse, die een weinig gunstige invloed op Van Rappard uitoefende en zich dikwijls in partijaangelegenheden mengde.⁷²⁶

Waarop deze aanname dat zijn echtgenote nogal veel invloed op hem had is gebaseerd (iets dat ook in andere literatuur wordt gesuggereerd), is niet duidelijk geworden. In zijn pleitnotities wees de raadsman die Ernst na de oorlog in het proces tegen hem bijstond op de sterke Duitse invloed waaronder Ernst had gestaan vóór de oorlog als zoon van een Duits-gezinde vader, met studies grotendeels in Duitsland en Oostenrijk, jarenlang in Duitsland gewoond hebbende en getrouwd met een Duitse vrouw.⁷²⁷ Maar ook de advocaat gaat verder op de aan zijn echtgenote toegeschreven invloed niet in. Het was ondertussen ook de C.I. ter ore gekomen dat Ernst het land verlaten had en de dienst meende dat daarmee de partij van het toneel verdwenen was.⁷²⁸

In mei 1933 haalde Ernst als nationaal-socialist ook meer uitgebreid de kolommen van de Nederlandse dagbladen. Zoals de C.I. al had menen te kunnen concluderen: Van Rappard bleek zoek. Wat was het geval? De Arnhemse fabrikant I. Abas (1873-1961)⁷²⁹ wilde hem door zijn advocaat mr. M.J. Wolff laten dagvaarden om op 7 juni van dat jaar voor de President van de Arnhemse Rechtbank te verschijnen. Abas wilde de President in kort geding verzoeken Ernst

⁷²⁴ Sikkel, *Documentatie*, 232.

⁷²⁵ Zijn nieuwe adres daar was de Pestalozzistrasse 10 IV.

⁷²⁶ Sikkel, *Documentatie*, 232. Vgl. Zondergeld, ‘Van Rappard’, die schrijft: ‘Volgens enkelen van zijn naaste medewerkers stond hij sterk onder de invloed van zijn acht jaar oudere vrouw en trad zij achter de schermen als eigenlijke partijleidster op’.

⁷²⁷ Verdediging 13 maart 1949; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

⁷²⁸ CID, Overzicht No. 4, mei-juni 1933.

⁷²⁹ Wout Visser (red.), ‘Abas, I. 1873 – 1961’, in: *Database Joods Biografisch Woordenboek. Joden in Nederland in de twintigste eeuw*, op <http://www.jodeninnederland.nl/id/P-5443> (19 juni 2013).

te veroordelen en te bevelen, terstond de verspreiding van het blaadje "De Nationaal-Socialist", wanneer daarin over en tegen de Joodse handelaren en de Joden in het algemeen wordt geschreven op een wijze, zoals in het laatst verspreide exemplaar is geschied, en welke indruist tegen de goede zeden en tegen de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijk verkeer betaamt ten aanzien van een ander persoon of goed, na te laten

bij gebreke waarvan hij tevens zou moeten worden veroordeeld om bij elke overtreding een dwangsom van duizend gulden te betalen.⁷³⁰ Het blad De Nationaal-Socialist zou namelijk 'enige malen te Arnhem in ruime mate verspreid [zijn] en waarin op felle wijze tegen de Joden geschreven [werd]'. Maar toen het exploit van de dagvaarding werd uitgebracht, bleek Ernst niet op het adres te Arnhem te vinden waar deze geacht werd te zijn. Naar later bleek was hij naar Duitsland vertrokken om daar in het huwelijk te treden. De eisende partij werd uiteindelijk in het ongelijk gesteld, of liever gezegd: niet ontvankelijk verklaard op formeel-juridische gronden zodat aan een inhoudelijke behandeling van en oordeel over het beledigend en schadelijk karakter van de gewraakte uitspraken niet werd toegekomen. De president van de Arnhemse rechtbank, jhr. mr. J.A. van der Does⁷³¹, overwoog dat voor elke vordering een rechtsverhouding nodig is tussen hem die iets vordert en hem, van wie iets gevorderd wordt, terwijl een dergelijke rechtsverhouding tussen Ernst en de heer Abas niet bestond; uit het geschrijf van Ernst kon immers niet worden afgeleid dat deze de heer Abas op het oog had en van 'het gehele blaadje kennis nemend ziet men dat schrijver op het gehele Joodse ras' doelde. De president overwoog ook nog dat de 'in het blaadje voorkomende uitdrukkingen en zegswijzen en de toon van de inhoud zo weinig verschillen van die van strijdblaadjes van andere politieke partijen, dat hij het niet onaannemelijk achtte dat de bevoegde rechter [het betrof hier een procedure in kort geding, zoals dat toen werd genoemd - PJS] met het oog op de door de grondwet gewaarborgde vrijheid van drukpers, een verbod als gevraagd, zal weigeren, en er gezien de zakelijke, nuchtere natuur van ons volk, dat zich niet zo gemakkelijk laat opzweepen, het lijden van schade door eiser zeer

730 'Dr. E.H. Van Rappard zoekt', *Het Vaderland*, 19 mei 1933, voorpagina. Talrijke dagbladen besteedden aandacht aan de oproep in het *Algemeen Politieblad* met kopjes als 'Waar is de man, die de joden haat?' (*Limburger Koerier*, 30 mei 1933), 'Een bekend fascist zoekt' (*Leeuwarder Courant*, 27 mei 1933) en 'Het hazenpad gekozen. De opsporing van dr. E.H. van Rappard verzoekt' (*De Tijd*, 29 mei 1933).

731 Jhr. mr. J.A. van der Does (1866-1938) was de vader van jhr. mr. G.W. van der Does (1894-1972) en van jhr. J.A.H. van der Does (1896-?). Eerstgenoemde was van 1936 tot 1962 landsadvocaat maar bleek ook te hebben mee te hebben geschreven aan een NSB-verkiezingsbrochure (zie: Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) en Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 407-408). Zijn broer Jan was lid van de NSB. Hiermee wil overigens niet gesuggereerd zijn dat de vader eveneens dergelijke denkbelden was toegegaan.

twijfelachtig' voorkwam.⁷³² Ernst zag het als een overwinning en in hun terugblik in februari 1942 (dus na de opheffing van de NSNAP) herinnerden hij en zijn voormalige partijgenoot Joh. Hepp⁷³³ zich het voorval in het antisemitische schotschrift *De Misthoorn*⁷³⁴ enthousiast: 'Vanuit Arnhem werd geleidelijk aan nieuw leven in de partij geblazen. Een scherpe aanval op het Jodendom in Nederland in de "Nat.-Socialist" van April '33 leidde tot het eerste antisemietenproces sinds mensenheugenis hier te lande, dat met vrijspraak van de leider der N.S.N.A.P. eindigde'.⁷³⁵

Het rabiaat antisemitisme van Ernst en met name de agressieve, grove toon die hij daarbij aansloeg lijken moeilijk te rijmen met het 'zacht en eerlijk karakter' waarmee hij 'als mens' goed aangeschreven stond⁷³⁶, met zijn 'bescheiden, zachtaardige persoonlijkheid', het 'type van een kamergeleerde'.⁷³⁷ Het lijkt op het eerste gezicht ook moeilijk te rijmen met de welhaast gefrustreerde wijze waarop Ernst meende juridisch zijn gram te moeten halen nadat in het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 maart 1939 onder de titel "Weest bij tijds!" het volgende gedicht van ene Hippo Kreen (de huisdichter van de krant; een pseudoniem naar alle waarschijnlijkheid) over hem was gepubliceerd:-

De losgebroken gek / Die brand t'ontsteken tracht, / Wordt, als men hem betrapt /
Geboeid en opgebracht. / Waarom doet dan 't gezag / Opzett'lijk d'ogen dicht / En schijnt
het blind voor 't vuur, / Dat ze'kre Rappard sticht??? / Want die krankzinnige is / Van 't
hoogst gevaarlijk soort / Dat in een traliecel / In 't sterkste dwangbuis hoort / Zijn dolle
Hitlerij / Die Holland's naam bespot, / En 't open landverraad / Van al wat samenrot / Met
deze drieste dwaas / Heeft lang genoeg geduurd / 't Wordt tijd, dat d'overheid / Hem naar
het dolhuis stuurt! / Regering, doe toch wat! Of ziet ge 't lachend aan, / Tot één gek 't
kruit ontsteekt / En 't schip doet ondergaan???⁷³⁸

Ernst, die zelf zo veel tegen anderen fulmineerde, voelde zich zwaar beledigd en deed

732 'Anti-Joodsche actie', *Algemeen Handelsblad*, 11 juni 1933, tweede blad, 4.

733 De op 9 juni 1906 te Antwerpen geboren Hepp wordt in het CID *Jaarbericht A 1935* van Fascistische en Nationaal-Socialistische Organisaties (6 maart 1935) genoemd als secretariaat (Lange Brinkweg 74 te Soest) van het Verbond van Vrienden van Duitsland. Dat geldt ook voor het CID *Jaarbericht A* van 1936, maar daar (p. 22) vinden we wonende op hetzelfde adres te Soest ene A.H.G. Schoot, een medestander van Ernst binnen de NSNAP. Later gaat Hepp ook zelf over naar die partij.

734 Een 'sensatieblad van anti-semitische en anti-maçonnieke aard en van zeer laag allooi (...) een imitatie van de Duitse Stürmer' die van 1937 tot in 1942 verscheen. Zie I. Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Utrecht 1978) onder IV als beschikbaar in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren op http://www.dbnl.org/tekst/scho122nati01_01/ (juli 2014).

735 Rappard en Hepp, 'Een blik terug', *De Misthoorn*, 14 februari 1942, 2.

736 Vgl. Sikkel, *Documentatie*, 232. Het bevreemdt overigens dat over Van Rappard op deze toon in dit boek, dat immers was samengesteld ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging (op last van de Procureur-Fiscaal bij het bijzonder Gerechtshof te Amsterdam). Het doel van de bundel was onder meer 'door het verstrekken van feitelijke gegevens de eenvormigheid dezer Rechtsvordering' te bevorderen. Niet valt in te zien wat er zo feitelijk is aan de ruime aandacht die in het Boek aan van Rappard wordt besteed (inclusief de in dat kader totaal nutteloze opmerkingen over de vermeende afkomst van Zwitserse adel die we al eerder noemden, cf. voetnoot 571). Temeer daar van andere Nederlandse nationaal-socialisten gelijksoortige persoonsbeschrijvingen ontbreken. Het lijkt net alsof de schrijver of schrijfster van het betreffende gedeelte en persoonlijke belangstelling voor Ernst aan de dag legde. Naar de redenen daarvoor kunnen we enkel gissen.

737 In 't Veld, *De SS en Nederland*, Deel I, 178n1.

738 Hippo Kreen, 'Weest bij tijds!', *Utrechts Nieuwsblad*, 2 maart 1939, 3.

daarvan aangifte tegen de hoofdredacteur van de krant, mr. dr. G.J. van Heuven Goedhart (1901-1956). Deze droeg immers de verantwoordelijkheid voor het in de kolommen opnemen van de gewraakte poëzie. Goedhart stelde zich in de jaren dertig inderdaad uiterst kritisch op ten aanzien van het nationaal-socialistische Duitsland en van hen hier te lande die hij verdacht van steun daaraan (hij was ook vice-voorzitter van het Comité van Waakzaamheid van Nederlandse Intellectuelen tegen het nationaalsocialisme⁷³⁹). In hetzelfde nummer van het Utrechts Dagblad werd ook al gerept van ‘landverraderlijke schrijverij van “Dr.” van Rappard’, hetgeen Van Rappard gedurende het proces tegen Goedhart, waarin hij als getuige werd gehoord, noopte te verklaren dat zijn ‘doctorstitel van Duitse [sic] oorsprong’ was.⁷⁴⁰ De verslagen van het proces tegen Goedhart zoals die in de dagbladpers verschenen, zijn zeer lezenswaardig en laten zien hoe Ernst, als getuige gehoord, ook in de rechtszaal geheel geïsoleerd van de samenleving leek en moeilijk en verward uit zijn woorden kwam.⁷⁴¹ De ontkenning volgde uiteindelijk op 16 mei 1939 toen de rechter Van Heuven Goedhart conform de eis van het Openbaar Ministerie veroordeelde tot 50 cent boete (dat was de minimumstraf die op het delict stond; de officier van justitie in deze zaak, jhr. mr. J.E.W. Twiss Quarles van Ufford, had aan het begin van zijn requisitoir ook al verklaard dat het hem ten zeerste speet te moeten vragen Goedhart te veroordelen), daarbij overwegende dat ‘de daad van verdachte een verklaarbare reactie was op de politieke gedragingen van ridder Van Rappard. maar toch een strafbaar feit opleverde’.⁷⁴²

Al met al geeft dit alles het beeld van een querulant die koste wat kost probeert zijn partijtje in het middelpunt van de belangstelling te laten staan. Bepaald succesvol was Ernst daar niet in, en als de NSNAP al aandacht kreeg (en men de partij niet verwarde met andere partijen met identieke naam), dan resulteerde dat in ieder geval niet in veel nieuwe leden. Bijeenkomsten van de partij werden in de regel niet meer dan door enkele tientallen aanhangers bezocht. Als Ernst zijn eigen Nationaal Socialist van april 1938 citeert dat er in ‘geen jaren (...) er zulk een opschudding in Utrecht’s middenstad [was]’, het de hele dag in de binnenstad ‘rumoerig [was] en op het Vreeburg

739 Zie: J.M.H.J. Hemels, ‘Goedhart, Gerrit Jan (1901-1956)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 november 2013) op <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/BWN/BWN/lemmata/bwn3/goedhart> (juli 2014)

740 ‘Landverraad. Laat maar waaien ...?’, *Utrechts Nieuwsblad*, 2 maart 1939, 5; “‘Edel-Germaan’ voelde zich beledigd’, *Zaans Volksblad*, 3 mei 1939; ‘van Rappard is beledigd!’, *De Sumatra Post*, 10 mei 1939 (dit om maar aan te geven dat de zaak ruime aandacht kreeg, niet enkel in de dagbladen in Nederland zelf, maar zelfs in Nederlands-Indië).

741 Zie idem als voorbeeld.

742 ‘Ridder van Rappard beledigd’, *De Telegraaf*, 17 mei 1939, 10.

(...) een dichte mensenmassa' stond waardoor men 'met verbijstering' moest constateren dat het 'meest revolutionaire Hitler-nationaalsocialisme springlevend en strijdlustig te midden van hen stond', dan moet men daarbij wel bedenken dat het een besloten bijeenkomst betrof waarbij het door Ernst zelf in zijn artikel genoemde getal van 150 personen (wat inderdaad veel was voor de NSNAP!) aanwezig was. Een *quantité négligeable*, zeker gezien het feit dat de partij in al die jaren ook geen groei had laten zien en de meer gematigde NSB wel. Of Ernst van het weinige succes gefrustreerd raakte, is niet bekend. Zijn publicaties en uitspraken ten tijde van het proces na de oorlog tegen hem suggereren dat niet. Wel kan het zijn dat de financiële bodem van zijn bemoeienis in zicht was. Hij leefde blijkbaar van het 'hem toekomende deel van het familie-kapitaal, waarvan hij een deel besteedde voor de oprichting en instandhouding der N.S.N.A.P.'⁷⁴³, maar naar het schijnt verslechterde zijn financiële positie nogal na de dood van zijn vader in juli 1938.⁷⁴⁴ Wellicht heeft dit meegespeeld in zijn besluit 'het functioneren der N.S.N.A.P. met ingang van 16 juni 1939 tot nader order te doen staken', alhoewel hij als reden opgaf dat zulks geschiedde als protest tegen de willekeur van regeringsinstanties die onder meer had bestaan uit het verbod een bijeenkomst te Nijmegen te houden.⁷⁴⁵ In juli 1939 vertrok Ernst vervolgens naar het Duitse Düsseldorf waar hij een betrekking aanvaarde bij het nog in oprichting zijnde Volkskundig Instituut en als taak had zich 'op de hoogte te stellen van de aangrenzende landen langs de West grens van Duitsland' waartoe hij Hollandse en Belgische kranten te lezen en te vertalen kreeg om de stemming in die landen te peilen, 'oriëntatie dus van de toestanden in genoemde aangrenzende landen, oriëntatie ook over rassencultuur en standencultuur'.⁷⁴⁶ Ons bekruipt het gevoel dat een dergelijke wat academische bureaufunctie Ernst veel meer op het lijf geschreven was an zijn pogingen tot politieke beslommeringen tot dan

⁷⁴³ Sikkels, *Documentatie*, 232.

⁷⁴⁴ Zondergeld, 'Van Rappard'. Hoe de financiële positie van de ouders was, kon niet worden achterhaald. De (over)grootouders van Ernst lijken niet voor te komen in de vanaf 1848 tot 1917 jaarlijks gepubliceerde lijsten van hoogstaangeslagenen, maar dat kan ermee te maken hebben dat zij hun tijd grotendeels in Nederlands-Indië doorbrachten en aldaar woonachtigen vielen buiten de reikwijdte van de Nederlandse lijsten. Op een lijst voor Utrecht uit de Staatscouranten van 1 juni 1865 en 29 april 1866 komt wel een jhr. C.C.A. ridder van Rappard (* 1824) voor – zowel predicaat als titel lijkt mij overigens nogal dubbelop – en verder treffen we een J.A.A.C. ridder van Rappard (*1796) te Laren in Gelderland aan en een mr. Willem ridder van Rappard (*1855) te Zierikzee, maar hoe dezen zich tot het ouderlijk gezin van Ernst verhielden, is verder niet uitgezocht.

⁷⁴⁵ CID, Overzicht No. 4, 1939, 27. Anders dan Kromhout, *De Voorman*, 139, beweert was de NSNAP niet door de Nederlandse regering verboden. Ernst zelf trok de stekker eruit.

⁷⁴⁶ Proces Verbaal 143, 1 maart 1946 (strafgevangenis Wolvenplein, Utrecht); NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard). Er speelt zich in de maanden voor de Duitse inval ook nog een curieuze ontwikkeling af waarbij er sprake van was dat Ernst bij een *Einheit zur besonderen Verwendung* 100 van de *Wehrmacht* zou worden ingezet hetgeen vanzelfsprekend aanleiding gaf tot nader onderzoek naar verraad. Helaas is dit sub-dossier te complex om in kort bestek in deze scriptie te behandelen, nog afgezien van het feit dat ook dit buiten de afbakening van de eigenlijke onderzoeksvragen ligt.

toe ...

Nadat de Duitse bezetting van Nederland na de capitulatie op 14 mei 1940 een feit was geworden, keerde Ernst naar het land terug en blies hij vrijwel onmiddellijk de NSNAP nieuw leven in. Dit keer was de partij meer succesvol en zou groeien tot zo'n 10.000 leden. Lang zou dit beperkte succes niet duren. Ernst had zich al per 10 maart 1941 als oorlogsvrijwilliger aangemeld en vertoefde in april in Berlijn, waar hij werd opgeleid bij de *Leibstandarte* Adolf Hitler van de SS.⁷⁴⁷ Nadat hij enige tijd in Griekenland was ingezet, keerde hij in de zomer van 1941 alweer in Nederland terug om op 27 september 1941 alle activiteiten van de

ERNST RIDDER VAN RAPPARD AAN HET BEGIN VAN ZIJN LOOPBAAN BIJ DE SS ALS OBERSCHARFÜHRER

NSNAP stil te leggen. Dit, volgens de door Ernst afgelegde verklaring, naar 'aanleiding van publicaties van (...) Mussert in de pers, in hoofdzaak inhoudende dat de N.S.N.A.P. de N.S.B. zou ondermijnen (...), dat daardoor de verwijdering groter zou worden tussen het Rijksduitse volk en het Nationaal-Socialisme enerzijds en het Nederlandse Volk anderzijds' en dat 'de N.S.N.A.P. (...) het volstreckte tegendeel der bovenomschreven beweringen [wilde] bewijzen, door de N.S.B. de volle kans te geven ongehinderd de toenadering en verzoening tot stand te brengen tussen het Rijksduitse en het Nederlandse Volk'.⁷⁴⁸ Het definitieve einde voor de NSNAP kwam op 14 december 1941 toen ter gelegenheid van de herdenking van het tienjarig bestaan van de NSB door Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart bekend werd gemaakt, dat met ingang van die dag alle nog overgebleven politieke partijen en verenigingen waren verboden, 'zodat de politieke wilsvorming van het Nederlandse volk zich alleen nog maar kan manifesteren in en door de N. S. B. onder haar leider Mussert'.⁷⁴⁹ Een en ander leidde er toe dat de NSNAP in januari 1942 opging in de NSB hetgeen Ernst in zijn toespraak ter gelegenheid daarvan in de Haagse dierentuin onder meer deed onderstrepen dat met ingang van die dag (24 januari) de 'tien-jarige vete [van de NSNAP] tegenover de

747 'Openbare vergadering der N.S.N.A.P.', Haagsche Courant, 4 april 1941, 6; Kromhout, *De Voorman*, 177. Ernst had SS-Nr. 455 445 en zou zijn loopbaan binnen de Waffen-SS afsluiten in de rang van *Obersturmführer der Reserve* (zoiets als een eerste luitenant); zie dossier NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard).

748 'De feiten spreken', *De zwarte soldaat*, 3 zaaimaand [oktober] 1941, 6.

749 'De betekenis van 14 December', *De Misthoorn*, 20 december 1941.

N.S.B, beëindigd wordt om plaats te maken voor een hechte band van kameraadschap'.⁷⁵⁰ Ernst zelf werd ook lid van de NSB, maar de band werd door hem wellicht niet zo hecht ervaren dat hij binnen de beweging verder nog actief zou worden. Indachtig zijn eigen woorden in diezelfde toespraak, namelijk dat 'in navolging van het lichtende voorbeeld van onze dappere kameraden bij de Waffen S.S., het Legioen en het N.S.K.K. in het Oosten, die in lotsverbondenheid met elkaar strijden en offers brengen, ook wij bereid zijn in een lotsverbondenheid aller nationaal-socialisten in Nederland elk offer te

ERNST NA ZIJN ARRESTATIE

brengen, dat de toekomst van ons volk van ons verlangt'⁷⁵¹, keerde hij in april 1942 terug naar de Waffen-SS en heeft vanaf dat moment 'tot de capitulatie in Mei 1945 (...) in SS uniform gelopen'.⁷⁵²

Binnen de Waffen-SS heeft Ernst een aantal rangen, opleidingen en functies doorlopen, maar we zullen enkel nog kort stilstaan bij hetgeen de superieuren die hem moesten beoordelen over hem de melden hadden. Dit in aanvulling op wat we al eerder over de karaktereigenschappen hebben gelezen, om zodoende een hopelijk nog completer beeld van zijn persoonlijkheid te krijgen. In 1943 vond een beoordeling plaats door een *SS-Obersturmbannführer* (qua rang te vergelijken met een luitenant-kolonel) die over Ernst schreef:

Von Rappard zeichnet sich trotz seines Alters durch tadellose Haltung und gutes militärisches Auftreten aus. Ausgeglichen, bescheiden und zurueckhaltend im Wesen, pünktlich und sorgfältig in der Ausführung erhaltener Aufträge, ist er ein zuverlässiger und angenehmer Mitarbeiter. Wegen seines korrekten Benehmens und seiner Kamaradschaftlichkeit schätzen ihn Vorgesetzte und Untergebene.⁷⁵³

EN BIJ ZIJN BERECHTING

Bij een latere beoordeling op 5 september 1944 wordt hij door een meerdere omschreven als een

sehr verantwortungsvoller und plichtbewusster SS-Führer, welcher die ihm gestellten Aufgaben mit der nötigen Frische und dem erforderlichen Selbstbewusstsein löst. (...) Er

⁷⁵⁰ 'Nationaal-socialistische eenheid in Nederland. N.S.B, en N.S.N.A.P. Vereenigd', Haagsche Courant, 26 januari 1942, 1.

⁷⁵¹ Idem

⁷⁵² Proces Verbaal 12 maart 1947, Den Haag; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

⁷⁵³ Beurteilung 13.2.43 - SS-Obersturmbannführer; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

ist in seinem Auftreten von grosser Bescheidenheit, die oft an mangelnde Durchsetzungskraft grenzt. In seiner politischen Haltung ist er starr und unzugänglich. (...) Charakterlich aufrichtig und anständig ist seine weltanschauliche Haltung als germanischer SS-Führer aus den Niederlanden durchaus einwandfrei.⁷⁵⁴

Direct na de Duitse capitulatie werd Ernst in Nederland, waar hij op dat moment als reserve-officier bij de Brigade Landstorm was gedetacheerd, krijgsgevangen gemaakt om vervolgens op 18 mei 1945 door de *Canadian Field Security* in het Gelderse Elst⁷⁵⁵ als collaborateur te worden gearresteerd.

Er werd door de Nederlandse justitie in het kader van bijzondere rechtspleging vervolging tegen Ernst ingesteld en nadat hij geruime tijd in voorarrest had doorgebracht, werd hem op 16 december 1948 in de Scheveningse cellenbarakken de dagvaarding uitgereikt. Mede vanwege zijn propaganda als leider van de NSNAP die was gericht op vrijwillige Duitse krijgsdienst werd de doodstraf tegen hem geëist en op 28 maart 1949 werd Ernst door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag conform de eis wegens het ‘opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulp verlenen, meermalen gepleegd’ ter dood veroordeeld.⁷⁵⁶ Ernst ging van deze sententie in cassatie hetgeen en de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag zette in haar arrest van 11 januari 1950 de straf om in levenslange gevangenisstraf. Een nicht van Ernst⁷⁵⁷ had nog aangevoerd dat een psychologisch onderzoek wellicht gewettigd was. Benevens een lange en naar het lijkt niet ter zake doende beschrijving van de familiegeschiedenis, inclusief het welhaast mythische maar onbewezen aloude stamslot in het Zwitserse Rapperswil⁷⁵⁸, betoogde zij dat er in het geheel geen aandacht besteed aan beide tantes van Ernst, van wie volgens haar de ene ‘volslagen krankzinnig’ was en ‘de ander (“Beethoven te paard”) zeer zonderling’. Ernst zou een ‘sterk gesloten autistisch denkende figuur’ zijn geweest en een psychologisch onderzoek zou ‘wellicht tot een mildere beoordeling van deze tragische Don-Quichotte-achtige figuur geleid (...) hebben’. De nicht voerde onder meer ook nog aan dat de grootouders zeer ‘beminnelijk en muzikaal’ waren en Ernsts vader

754 Beoordeling als SS-Untersturmführer 5.9.1944 Reichsführer-SS, SS-Hauptamt -Amtsgruppe D DI/1/U1/Bu. Az.: 986) aan SS-Hauptamt Amt A I; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

755 Proces Verbaal 143, 12 februari 1946; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard). Vrij triviaal, maar volgens Zondergeld, ‘Van Rappard’, was het in Doorn.

756 Bijzonder Gerechtshof Den Haag, 28 maart 1949, rol 4151, advocaat mr. Ph. C.M. Van der Ven. Het Hof was samengesteld uit de mrs. Ikman van Burck, voorzitter, Scheper, raadsheer, Vice-Admiraal Rost van Tonningen [sic – de broer van], militair raadsheer, in het bijzijn van Hierneiss, substituut-griffier; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

757 Deze nicht van was een dochter van Cecilie Thal Larsen (1877-1952), een zuster van de moeder van Ernst, en Nicolaas Korndörffer (1870-1935). De ouders Thal Larsen-Levert hadden elf kinderen.

758 Zie voetnoten 571 en 572.

‘zeer romantisch en muzikaal’, verstrooid, levend in een eigen wereld en sterk Duits georiënteerd (de jongste zoon Gillis werd acteur in Duitsland). Zij herinnerde zich dat in de familie deze ‘oom Oscar’ de bijnaam “de oude ridder” had en hoewel ze ‘hem allemaal mochten wist niemand goed raad met zijn vreemde gedachtegang en conversatie’. Blijkbaar had de vader van Ernst ‘wonderlijke ideeën’ en was hij in zijn werkkamer druk ‘aan het uitvinden’, deed geheimzinnig, had last van ‘lichte paranoia’, hield er een pistool op na ‘uit angst voor Joden’, kortom: ‘het beeld van de vader was in de zoon herhaald, echter ernstiger’.⁷⁵⁹

Op 27 februari 1953 volgt er nog een korte aantekening in het dossier: het gratieverzoek blijft buiten behandeling wegens het overlijden van Ernst op 11 januari 1953. Zondergeld resumeert:

Van Rappard maakte de stille, gesloten indruk van een typische kamergeleerde. Voor politicus was hij niet in de wieg gelegd. Hij was een slecht spreker, die langzaam formuleerde. Door zijn weifelende en ontactische optreden verspeelde hij kansen op samenwerking met concurrenten als Mussert. Zich welbewust van zijn gebrek aan capaciteiten als leider en organisator koesterde hij geen persoonlijke ambities. Door als militair zijn leven meermalen in de waagschaal te stellen gaf hij daadwerkelijk blijk van zijn geloof in het nationaal-socialisme.⁷⁶⁰

en deze paar regels lijken de essentie wel te omvatten. Ernst was een idealist die vanuit een verkeerd geloof tegen windmolens vocht.

⁷⁵⁹ Memorie van cassatie; NA-CABR 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)

⁷⁶⁰ Zondergeld, ‘Van Rappard’.

Conclusies

Tout ce que je viens de vous dire peut se résumer par un vieux mot: Noblesse oblige!

- Honoré de Balzac⁷⁶¹

In de Van der Lubbelezing 2008 pleitte de directeur van het NIOD, Marjan Schwegman, er in haar toespraak voor dat de de verzetshelden en -heldinnen terug moeten in de geschiedschrijving en zei stelde zij dat het '[k]enmerkend voor een heldenverhaal is dat de held laat zien dat iedereen een keuze heeft. Iedereen, mannen en vrouwen, kan door de keuzes die hij of zij maakt een strijder voor het goede worden. Het probleem is alleen dat het niet altijd eenvoudig is vast te stellen wat het goede is'.⁷⁶² De drie edellieden waar het in deze scriptie over ging, kozen niet voor het goede. En ondanks het feit dat ik onderschrijf dat ook blijvende aandacht voor de 'helden' een goede zaak is, meen ik dat toch juist ook uit keuzes voor de "foute kant" lering getrokken kan worden, althans zou moeten kunnen worden, zodat mijns inziens *Täterforschung* in het middelpunt van de belangstelling zou moeten staan bij historici die zich met het Derde Rijk, de Duitse bezetting van Nederland en het interbellum bezig houden.

Deze scriptie is wat dat betreft geboren uit verbazing. In de jaren twintig en dertig had het nationaal-socialisme in Nederland zijn aantrekkingskracht op verschillende groepen uit de samenleving, met name, naar we zagen in het eerste hoofdstuk, althans waar het de NSB betrof, op de middenklasse (pogingen om de arbeidersklasse, de belangrijkste doelgroep, voor het nationaal-socialisme te enthousiasmeren bleven vrijwel zonder succes). Maar ook vanuit adellijke hoek ontvingen nationaal-socialistische partijtjes en bewegingen steun, en dat terwijl men op het eerste gezicht geneigd zou zijn te denken dat de belangen van de adel nu niet bepaald bij het nationaal-socialisme lagen (men bedenke hierbij ook dat een aantal van die vele partijtjes, in navolging van haar Duitse voorbeeld de NSDAP, het woord 'arbeiders' in haar naam voerde). De verbazing over keuzes voor het nationaal-socialisme door personen van wie

⁷⁶¹ H. de Balzac, *Le lys dans la vallée* (Parijs 1896) 175.

⁷⁶² Marjan Schwegman, *Waar zijn de Nederlandse verzetshelden? Van der Lubbelezing 2008* (z.p. 2008) 4, publicatie NIOD (sedert 2010 met toevoeging aan de naam: Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies) op <http://www.niod.nl/nl/waar-zijn-de-nederlandse-verzetshelden> (14 juli 2014).

velen dat in verband met hun afkomst, milieu en/of persoonlijkheid wellicht niet zo snel zou verwachten tref je vaker aan, met name nu in de meer recente historiografie er meer aandacht lijkt te komen voor biografieën van de “daders”. In een recente recensie van de onlangs verschenen biografie van Toby Goedewaagen voel je bijvoorbeeld als het ware een dergelijke verwondering tussen de regels door waar de recensent het heeft over het ‘begrijpen hoe een apolitieke man uit een welvarend en artistiek milieu in de ban raakte van het nationaal-socialisme’.⁷⁶³ Met andere woorden, onuitgesproken: het lijkt op het eerste gezicht minder logisch voor een bemiddeld of artistiek persoon te kiezen voor een beweging die doelen nastreeft die in strijd lijken te zijn met de belangen van de rijke bovenlaag van de samenleving en/of met de vrije beoefening van kunst en cultuur.

In de voorafgaande bladzijden kwam een drietal Nederlandse edellieden aan bod dat in de jaren dertig van de vorige eeuw de keuze maakte voor het nationaal-socialisme. Aan de hand van beperkte biografische schetsen werd aldus gepoogd een antwoord te vinden op de in de inleiding geformuleerde vragen. De biografische notities over de drie aristocraten waren hierbij beperkt tot hun afkomst, milieu, jeugd en adolescentie, tot en met het moment van hun respectievelijke “bekerings” tot het nationaal-socialisme. Hierbij werd tevens op prosopografisch-beschrijvende (maar allerminst uitputtende) wijze bestudeerd wat de familieverhoudingen van de drie personen waren en over wat voor netwerk aan vrienden en kennissen zij beschikten (vandaar ook de soms behoorlijk breedvoerige noten met meer gedetailleerde informatie; ik hoop dat daarin voor eventuele latere onderzoekers aanknopingspunten gevonden kunnen worden voor verder onderzoek). Zowel bij het onderzoek als bij het schrijven is gepoogd steeds voldoende ‘kritische distantie’ in acht te nemen en te voorkomen dat subjectieve waardeoordelen in de tekst zouden sluipen (zoals dat naar mijn mening in de overigens prettig leesbare geschiedenis van *Het nationaal-socialisme in Nederland* van A.A. de Jonge uit 1968 wel het geval was).⁷⁶⁴

⁷⁶³ Bart Funnekotter, 'De NSB'er die de kunsten steunde', *NRC Handelsblad*, 16 augustus 2013 (recensie van Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijke nationaal-socialist* (Amsterdam 2013)). Een zelfde, zij het ook weer niet uitdrukkelijk uitgesproken verwondering treft men aan in de korte aanbeveling van Ian Kershaw op de achterflap van de Duitse vertaling van de biografie van Karl Brandt (Ulf Schmidt, *Hitlers Arzt Karl Brandt. Medizin und Macht im Dritten Reich* (Berlijn 2009)) die ‘eindrucksvoll [enthüllt], wie sich ein kultivierter, intelligenter und idealistischer Arzt [mijn nadruk – PJS] den unmenschlichen Prinzipien der Nationalsozialisten so leidenschaftlich verschreiben konnte, dass er bis zu seiner Hinrichtung fest davon überzeugt war, nichts Falsches getan zu haben, wenn er Kranke und Gebrechliche zum Wohle eines gesunden "Volkskörpers" toten ließ’. En vergelijk ook De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 122 over Rost van Tonningen: ‘Hoe is deze man kunnen verworden tot de kwaadaardige streber en intrigant, die hij zich in zijn NSB-jaren betoond heeft? Het raadsel blijft.’

⁷⁶⁴ Vgl. Kromhout, *De voorman*, 508-510. Een dergelijke gedegen onderbouwing van de wijze waarop de auteur zijn biografie

De als eerste in deze scriptie opgevoerde edelman, Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg, had van de drie niet alleen de hoogste adellijke titel en kwam van hen uit de meest vermogende familie, hij had ook de meest daadwerkelijk adellijke achtergrond van het drietal. Zo werd hij op een kasteel geboren, ontving hij zijn eerste onderricht van een gouvernante en hadden zowel hijzelf als de meeste leden van zijn naaste familie een adellijke partner. Ook was hij bedreven in de jacht en hield er in het algemeen een tamelijk adellijke levensstijl op na.

Met onder meer een Oostenrijkse moeder en Duitse echtgenote was Max ook de meest internationale van het drietal, zelfs zo internationaal dat hij na zijn terugkeer in Nederland in 1919 eerst goed Nederlands moest gaan leren omdat hij die taal nauwelijks beheerste. Toch koos hij er in 1933 voor lid te worden van de NSB, de **Nationaal** Socialistische Beweging (nadruk mijnerzijds – PJS), een partij die volgens haar *Leidend Beginsel* pleitte voor ‘zelfrespect van de natie’ en ‘het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang’ en er volgens haar programma naar streefde dat de ‘Nederlandse belangen (...) tegenover het buitenland krachtig, doelbewust en doelmatig behartigd’ zouden worden. Kortom, een beweging die zich als uiterst nationalistisch positioneerde. Een partij die er volgens haar programma ook nog eens voor stond te ‘grote opeenhoping van het bezit in handen van enkelingen’ tegen te gaan, een socialistisch streven waarmee een tel uit een van de rijkste families van Nederland zich en zijn verwanten toch in de vingers had kunnen snijden. Waarom dan toch deze keuze? Als we lezen wat Max hierover zelf schreef, met zijn nadruk op al hetgeen wat door hem zoal als verkeerd in de toenmalige samenleving werd ervaren, het gebrek aan leiderschap, maar ook het voortwoekerend materialisme, dan lijkt zijn keuze in zekere mate toch wel aan te sluiten op de in het eerste hoofdstuk genoemde hypothese van Kooy die gebaseerd was op de polemiek van De Kadt. Bekommernis om het eigen economisch bestaan zal Max niet zo snel hebben gehad, althans behoeven te hebben gehad, maar de theorieën van Loomis en Beegle, zoals “vertaald” door Kooy, lijken in beperkte zin ook op Max van toepassing: hij had immers het ‘traditionele samenlevingspatroon’ van de na-ijleffecten van de in 1848 formeel afgedankte

heeft aangevlogen komen we in biografieën in het algemeen niet vaak tegen. Maar ja, Kromhout was het natuurlijk ook wwel aan zijn stand verplicht: hij promoveerde met de dissertatie die aan dit boek ten grondslag met prof.dr. J.W. Renders van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen als promotor.

standenmaatschappij en de rol van de adel daarin immers nog verder zien desintegreren en het is duidelijk dat hij het liefst de rol van een kleine elite in de samenleving gecontinueerd zag. Overigens zijn de overige componenten van de door Kooy op basis van Loomis en Beegle geformuleerde hypothese, een geringe integratie in kerkelijke verbanden en beperkte ervaring als lid van ‘dynamische politieke organisaties’ nu juist niet zozeer op hem van toepassing (zij het dat men vraagtekens kan hebben bij de dynamiek van de RKSP).

De tweede persoon die in deze scriptie aan bod kwam, jonkvrouw Julia op ten Noort, was niet alleen van veel “lagere” adel dan Max (zij had immers geen adellijke titel en was enkel gerechtigd tot het voeren van het predicaat jonkvrouw), ook waren haar afkomst en omgeving veel minder aristocratisch dan dat bij de graaf het geval was. Zij was niet op een kasteel geboren, haar familie was niet in het bezit van landgoederen (anders dan het huis Kamphuizen bij Vorden), werd er in haar familie weinig tot niet *ebenbürtig* getrouwd en leek zij ook zelf weinig waarde te hechten aan haar adellijke afkomst. Maar Julia lijkt ook in een ander opzicht nogal atypisch voor haar stand: ze was een tamelijk vrijgevochten jongedame die er ook een nogal onafhankelijke en binnen haar stand minder gebruikelijke moraal op na hield waar het de relaties met mannen betrof. Tevens was zij in haar jeugd blijkbaar wat onhandelbaar of althans eigengereid gezien het feit dat zij haar schoolopleiding niet afmaakte. En typische representant van de adellijke klasse lijkt zij dus op het eerste gezicht niet en zoals we zagen gaf zij ook niet zoveel om dat predicaat. Anderszins waren de personen die tot haar *netwerk* behoorden (om maar eens een anachronistisch begrip te hanteren) veelal van adel of behoorden althans tot de hogere klassen van de samenleving. Je zou kunnen zeggen dat ze zich in zekere zin toch wel adellijk gedroeg door niet uitgesproken adellijk te zijn. Zo raakte Julia ook in contact met de Oxford Groep.

Voor wat betreft haar keuze voor het nationaal-socialisme is van belang die initiële keuze van haar voor de Oxford Groep te memoreren. Bij die beweging hoopte zij een bijdrage te kunnen leveren aan een nieuwe wereld op Christelijke grondslagen die een einde zou maken aan versnippering, dogmatisme en materialisme. Zij raakte, volgens eigen zeggen, teleurgesteld in de vaagheid van de Oxford Groep en hoopte in het nationaal-socialisme een beweging te hebben gevonden die wel in staat zou zijn

deze idealen te concretiseren en te realiseren. Maar al met al maakte zij deze keuze vanuit idealisme waarbij een zekere mate van “zweverigheid” haar, zoals wij zagen, niet vreemd was. Al met al waren haar keuzes veel minder uit angst (voor het communisme) en standsbesef (de teloorgang van de adel en positie van grootgrondbezitters) geboren dan dat bij Max het geval leek en lijkt er bij Julia veel meer sprake van oprecht idealisme ten algemenen nutte (dat laatste in haar ogen weliswaar). Ze zou, wat dat betreft, toch wel als een typisch voorbeeld van de aan De Kadt ontleende hypothese kunnen worden beschouwd, waarbij het dan weer wel zo is dat het verfoeide materialisme ook door Julia, zij het minder uitdrukkelijk dan door de volgende te bespreken persoon, aan de invloed van het jodendom werd toegeschreven.

De tot slot behandelde edelman, Ernst ridder van Rappard, had weliswaar een adellijke titel, maar aangezien het de laagste titel is, was zijn positie als edelman beter vergelijkbaar met die van de adel zonder predicaat (zoals Julia) dan met die van de hoge adel waartoe Max behoorde. Ook qua ouderlijk milieu was dat van Ernst meer vergelijkbaar met dat van Julia dan met afkomst van Max en de omgeving waarin hij opgroeide. Tijdens zijn studententijd werd Ernst geen lid van het studentencorps, maar aangezien zijn broer Oscar dat wel werd, zal dat meer aan zijn persoonlijkheid, dan aan het gezin en milieu waar hij uit voortkwam hebben gelegen. Waar de afkomst van Ernst wel anders in was dan die van beide voorafgaande aristocraten, was dat hij in Nederlands-Indië was geboren waar zijn overgrootvader ooit naartoe was vertrokken (in dit opzicht constateerden we dan weer wel parallellen met de achtergrond van Meinoud Rost van Tonningen). Van de drie behandelde edellieden was Ernst ook de hoogste opgeleide, maar dat staat op zich los van zijn adellijke afkomst (zij het dat de adel in de negentiende en begin twintigste eeuw steeds meer “verburgerlijkte” in de inspanningen tot *Obenbleiben*). In ieder geval lijkt Ernst de minst adellijke van het drietal: voor hem geen jacht en dergelijk buitenleven en zelfs zijn adellijke titel gebruikte hij steeds minder.

De laatste vraag waarop deze scriptie een antwoord beoogt te bieden, is de vraag of de indruk die De Valk verkreeg dat tot het nationaal-socialisme aangetrokken aristocraten ‘give a strong impression of being the less successful members of their class and families’ op basis van de drie hierin bestudeerde representanten van de adel

onderschreven kan worden.⁷⁶⁵ Of dat het nog vernietigender oordeel zoals Eugen Kogon dat in de Nederlandse vertaling van *Der SS-Staat* formuleert, dat het bij SS-ers in bijna elk geval aantoonbaar ‘diep ontevredene, niet geslaagde, door welke omstandigheden ook achteruit gezette, minder begaafde mensen van allerlei aard en vaak genoeg sociaal mislukte mensen betreft’, in welk opzicht ‘de SS letterlijk de smeltkroes van het gehele nationaal-socialisme’ werd, ook op de drie besproken edellieden van toepassing is.⁷⁶⁶ Met andere woorden: waren Max de Marchant et d’Ansembourg, Julia op ten Noort en Ernst van Rappard in feite pathetische *losers* die door mislukking en uit frustratie min of meer in de armen van het nationaal-socialisme werden gedreven?

Voor wat betreft Max, de Limburgse graaf, lijkt de stelling moeilijk overheid gehouden te kunnen worden. Weliswaar had hij zijn studie niet afgemaakt, maar hij kan in zijn vervolgcarière tot zijn toetreden tot de NSB niet als (sociaal) mislukt worden beschouwd, zeker niet op het moment dat hij zijn keuze maakte om tot de NSB toe te treden. Toen was hij immers burgemeester, kasteelheer en landeigenaar en had hij zich ook mede door zijn voorzitterschap van de Kamer van Koophandel een stevige positie in de Limburgse samenleving verworven. De Valk ziet hem nu juist als een

nobleman associating with the extreme right out of social resentment. Although he clearly lacked the intellectual capacity to fill a prominent place in national politics, he claimed it because of his title and fortune. A notion of hereditary rights also played a part. When frustrated in his advancement, he looked for an alternative in a right wing movement that was essentially lower middle class: a class, he hoped, looking for leadership from its traditional social superiors.⁷⁶⁷

Ook bij Julia op ten Noort lijkt haar keuze voor het nationaal-socialisme niet verklaarbaar uit haar eigen gebrek aan succes en aanzien binnen de sociale klasse en het adellijk milieu waartoe zij qua afkomst behoorde. Weliswaar maakte zij haar middelbare schoolopleiding niet af en was daarom ook de weg naar een (universitaire) vervolgopleiding afgesloten, maar dit waren eigen keuzes van een zeer onafhankelijk denkend en handelend persoon en zij lijkt daar niet of nauwelijks onder geleden te hebben. Veeleer lijkt haar initiële keuze zich bij de Oxford Groep aan te sluiten ingegeven door puur idealisme en, wellicht, een gevoelde verwantschap met de kringen

765 De Valk, ‘Distance and attraction’, 88.

766 Eugen Kogon, *De SS-Staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen* (Amsterdam 1976) 339-340. In dit hoofdstuk over de ‘Psychologie der SS’ gaat de auteur dieper in op zijn ervaringen met SS’ers en hun achtergronden.

767 De Valk, ‘Distance and attraction’, 85.

van adel en elite waaruit de Oxford Groep haar aanhang recruteerde.

Voor wat betreft Ernst van Rappard: De Valk beschouwt hem als een ‘textbook case of an aristocratic eccentric on a social journey downwards’. Weliswaar onderkent hij, mijns inziens terecht, dat ‘in contrast to the [case of] d’Ansembourg, elements of nostalgia and resentment are less conspicuous in his political commitment’⁷⁶⁸, maar voor wat betreft de geopperde ‘social journey downwards’ lijkt De Valk mij hier een oorzaak en gevolg te suggereren die ik veeleer omgekeerd zie: de sociale neergang was de consequentie van de keuze van Van Rappard voor het nationaal-socialisme alsmede van de wijze waarop hij met deze keuze omging (waarbij hij immers, ondanks de aan hem toegeschreven zachtaardige persoonlijkheid, onder meer niet schroomde voor een virulent en agressief antisemitisme in woord en geschrift). Omdat niet duidelijk is geworden of en welke inspanningen Ernst zich eind jaren twintig wellicht heeft getroost om een betaalde functie als econoom of anderszins te vinden, was het ook niet helder te krijgen of hij bewust, in de woorden van zijn grote voorbeeld, ‘aber beschloß, Politiker zu werden’⁷⁶⁹, dan wel dat het een keuze was bij gebrek aan beter (en waartoe hij in staat werd gesteld met financiële steun van zijn vader). Heel voorzichtig ben ik geneigd om het eerste te geloven, alhoewel de relatieve financiële onafhankelijkheid die hij door de ouderlijke steun genoot daarbij natuurlijk in praktische zin zeker een rol zal hebben gespeeld. Afgezien daarvan lijkt ook de persoonlijkheid en achtergrond van Ernst nogal een rol te hebben gespeeld.

Daarmee komen we op een laatste punt dat toch wel het memoreren waard is: voor alle drie de onderzochte personen geldt in meer of mindere mate vanzelfsprekend ook dat de eigen persoonlijkheid van ieder individu een rol heeft gespeeld bij de gemaakte keuzes. Wij merkten dit belangrijke punt al op aan het begin van dit laatste hoofdstuk. Vooral bij Max valt bijvoorbeeld op dat zijn keuze anders was dan die van zijn broers en zusters hetgeen tot de breuk met tenminste één van hen heeft geleid (eenzelfde scheiding der geesten laten bijvoorbeeld ook de twee broers Rost van Tonningen zien). Anderszins zien we in het ouderlijk huis van zowel Julia als Ernst wel een zekere “familiaire” tendens het nationaal-socialisme, althans uiterst conservatief-autoritaire ideeën, te omarmen. Dit leidt tot vragen over persoonlijkheid, psyche en de

⁷⁶⁸ De Valk, ‘Distance and attraction’, 88.

⁷⁶⁹ Hitler, *Mein Kampf*, 225.

invloed van ouders die zich door een adspirant historicus onmogelijk laten beantwoorden. In het eerste hoofdstuk bespraken we kort de door Adorno ontwikkelde theorie van de autoritaire persoonlijkheid. Het is moeilijk de waarde daarvan in te schatten, maar er lijkt wel wat voor te zeggen dat dit aspect in het algemeen nader onderzoek vereist. De vorige eeuw heeft in de beoordeling van en het oordeel over maatschappelijke ontwikkelingen het structuralisme nogal de boventoon in het debat gevoerd. Zelfs in geval van individuele keuzes, werden die al snel in het groter geheel van sociaal-economische achtergrond en andere omgevingsfactoren die als het ware zelfstandig te richting van de ontwikkeling bepaalden. Ontwikkelingen blijven echter mensenwerk (behoudens natuurrampen en dergelijke onvoorziene omstandigheden), bepaald door menselijk handelen of nalaten, door hetgeen is of wordt ontwikkeld en bedacht door de menselijke geest, hetgeen metaforisch op alleraardigste wijze werd geïllustreerd door Marten Toonder in zijn beeldroman uit 1964 over het “monster Trotteldrom”. Wat betreft de psychologische factor valt bijvoorbeeld op dat Max zich prettig voelde in uniform hetgeen de -onbeantwoorde- vraag oproept in hoeverre zijn frontervaringen in de Eerste Wereldoorlog zijn latere politieke richting mede hebben beïnvloed.

Voor wat betreft zowel de conclusies die De Valk aan zijn artikel verbond als die welke wat dat betreft in deze scriptie worden getrokken, geldt sowieso nog een uiterst belangrijk voorbehoud, één dat eigenlijk in het artikel van De Valk ook wel wordt gemist: het is nogal pretentief om op basis van slechts drie onderzochte personen conclusies over de houding van “de adel” ten opzichte van “het nationaal-socialisme” te verbinden. De uitkomsten van deze scriptie zijn dan ook enkel te beschouwen als een verdere aanzet tot nader onderzoek. En zeker in een tijd dat van alles in beweging lijkt te zijn, verdient uitgebreid onderzoek naar de achtergrond en het waarom van individuele politieke en daaraan gerelateerde maatschappelijke keuzes de aandacht van zowel wetenschap als politiek. Opdat wij steeds beter kunnen begrijpen wat mensen drijft, in de hoop dat ooit het moment is aangebroken waarop de mensheid kan concluderen: ‘Nie wieder’.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Bronnen en bronnenuitgaven

Archiv der Universität Wien: *Nationale für ordentliche Hörer der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät*, universiteit Wenen, zomersemesters 1928 en 1929, inclusief de *Verzeichnis des Vorlesungen, welche der Studierenden zu hören beabsichtigt* nrs. 2437 en 1696

Archiv der Universität Wien: *Promotionsprotokoll* universiteit Wenen, Post Nr. 748

Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel I, 1921 – mei 1942. Ingeleid en uitgegeven door E. Fraenkel-Verkade i.s.m. A.J. van der Leeuw (Den Haag 1967) 38-41, 53-53, 62-63, 76-81, 92-95, 350-351, 358-359, 416-417, 524-527, 546-547, 722-723, 746-747

Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel II, mei 1942 – mei 1945. Ingeleid en uitgegeven door David Barnouw (Zutphen 1993) 140-141, 178-181, 189-193, 396-397, 415-419, 530-533, 546-550, 605-618

Gorges, Max (red.), *Rheinische Ritterakademie zu Bedburg. LXX. Bericht über das Schuljahr 1912 – Schulnachrichten* (Düsseldorf 1913)

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (NA-CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummers:

- 74914 (BRvC 272/46; M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg)
- 34678 (Tribunaal Dordrecht 1693; jvr. J.A. op ten Noort)
- 59207 (Tribunaal Zutphen 1870; jhr. mr. L.P.D. op ten Noort)
- 152 (BRvC 380/49; dr. E.H. ridder van Rappard)
- 35584 (oud dossiernummer 941; ir. O.E. ridder van Rappard)
- 103608 (PRA Den Haag 10856/46; F.S. Rost van Toningen-Heubel)
- 104193 (PRA Den Haag 2901/47; F.S. Rost van Toningen-Heubel)
- 101282 (PRA Den Haag (F.S. Heubel, 14-4-1914; F.S. Rost van Toningen-Heubel)
- 106472 (PF Amsterdam T45247; F.S. Rost van Toningen-Heubel)

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD):

- 210, stuk H.445 (BDC), enige correspondentie jvr. J.A. op ten Noort
- Toegangsnummer 248 Collectie Documentatie I Personen (Doc-I): dossier M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, inventarisnummer 1096

Personal-Verzeichnis der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster für das Sommerhalbjahr 1913 (Münster i. W. 1913) 49

Personal-Verzeichnis der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster für das Wintersemester 1913-1914 (Münster i. W. 1913) 44

Personenbestand der Ludwig-Maximilians-Universität München, Sommer-Halbjahr 1927, B. Studentenverzeichnis nach dem Stande vom 31. Mai 1927 (München 1927) 137

Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag 1976), elektronische versie op de website van het NIOD via <http://www.niod.nl/nl/de-ss-en-nederland/bronnen/download>

Primaire en contemporaine literatuur

Baars, J.A., *Nederland annexeert zich zelf: woorden van Bismarck muziek voor Mussert* (Den Haag z.j.)

Darré, R. Walther, *Neuadel aus Blut und Boden* (München 1930) 1-60

'Friedrich Karl Freiherr von Eberstein', in: *Männer im 3. Reich* (Bremen 1934) 60

Geelkerken, C. van (red.), *Voor volk en vaderland. Tien jaren strijd van de nationaal-socialistische beweging der Nederlanden. 1931 – 14 december – 1941* (2e druk; z.p. 1943)

Lindeman, L. (red.), *Het nationalisme van de N.S.B. Een documentatie over het tijdvak: einde 1931-zomer 1939* (Leiden 1939) 7-59

N.S.N.A.P., Program der Deutsche revolutie voor Nederland (3e druk, Utrecht, z.j.)

Rappard, Ernst Hermann [sic] van, *Dialektisches gegen universalistisches Verfahren. Eine philosophische Untersuchung über den Begriff der Wirtschaft* (Dissertation vorgelegt der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Zwecks Erlangung des Doktergrades, Wenen januari 1930) 1-9

Rappard, Dr. E.H. van en Joh. Hepp, 'Een blik terug. Nog éénmaal brengen wij tien jaren politieken strijd van de

- NSNAP in herinnering', *De Misthoorn*, 14 februari 1942, 2-3, 13
- Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (München 1941) 596-598
- Spann, Othmar, *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien* (Leipzig 1921) 1-71, 287-300
- Sikkel, N. J. G., *Documentatie: status en werkzaamheid van organisatie en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland, samengesteld ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging, op last van de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam* (Amsterdam 1947) 230-259
- 'Udo von Woysch', in: *Männer im 3. Reich* (Bremen 1934) 239

Secundaire literatuur

- Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994)
- Barnouw, David, *Van NIVO tot Reichsschule. Nationaal-socialistische onderwijsinstellingen in Nederland. Nederlandse meisjes in Duitse vakantiecampen, zomer 1940* (Den Haag 1981)
- Becker, Anne en Detlef Mühlberger, 'The sociography of the Nazi party in a Catholic county: the 1939 census of the membership of the NSDAP in county Aachen', *Totalitarian Movements and Political Religions* 6 (2005) 243-269
- Berkel, Benien van, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013) 13-117.
- Blokland, Roland van, Pieter Schelte Heerema 1908-1981. Een biografische studie (scriptie, Utrecht 2010)
- Boekel, Evert Jan van, *Jongens van Nederland. Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS* (Houten 2011)
- Bosworth, R.J.B. (red.), *The Oxford handbook of fascism* (Oxford 2009) 1-87, 296-316, 434-469
- Bouwman, Bernard, Een prosopografisch onderzoek naar de eerste N.S.B.-generatie te Utrecht (1931-1943) (doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis, Utrecht 1987)
- Brebeck, Wulff E. e.a. (red.), *Endzeitkämpfer. Ideologie und Terror der SS* (München 2011)
- Bruin, K., 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987) 141-164, 186-190.
- Bruinsma, M.P., M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg: rooms-katholiek en NSB'er (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam 1997)
- Carty, Anthony, 'Alfred Verdross and Othmar Soann: German romantic nationalism, national socialism and international law', *European Journal of International Law* 6 (1995) 1-97
- Clark, Walter Houston, *The Oxford Group. Its history and significance* (New York 1951)
- Conze, Eckart, 'Adel unter dem Totenkopf. Die Idee eines Neuadels in den Gesellschaftsvorstellungen der SS', in: idem en Monika Wienfort (red.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Keulen / Weimar / Wenen 2004) 151-176
- Conze, Eckart, 'Adel, Staat und Gesellschaft im 20. Jahrhundert', in: Driel, Maarten van, Meinhard Pohl en Bernd Walter (red.), *Adel verbindet - Adel verbindet. Elitenbildung und Standeskultur in Nordwestdeutschland und den Niederlanden vom 15. bis 20. Jahrhundert* (Paderborn 2010) 275-290
- Conze, Eckart, "'Only a dictator can help us now": aristocracy and the radical right in Germany', in: Karina Urbach (red.), *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 129-147
- Damsma, Josje Mariska, *Nazis in the Netherlands. A social history of the National Socialist collaborators, 1940-1945* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2013) 5-35
- Dollinger, Heinz, 'Das Leitbild des Bürgerkönigtums in der europäischen Monarchie des 19. Jahrhunderts', in: Karl Ferdinand Werner (red.), *Hof, Kultur und Politik im 19. Jahrhunderts. Akten des 18. Deutsch-französischen Historikerkolloquiums. Darmstadt vom 27-30. September 1982* (Bonn 1985) 331-333
- Dronkers, Jaap, 'Declining Homogamy of Austrian-German Nobility in the 20th Century? A Comparison with the Dutch Nobility', *Historical Social Research* 33 (2008) 1-23
- Dronkers, Jaap, 'Has the Dutch nobility retained its social relevance during the 20th century?', *European Sociological Review* 19 (2003) 81-96
- Dronkers, J. en Y.B. Kuiper, 'Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel', *Christen Democratische Verkenningen* 26 (2006) 42-51
- Dunk, H.W. von der, *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982) 7-65, 155-222
- Ehs, Tamara, 'The Other Austrians', *Journal on European History of Law* 2 (2011) 16-27
- Falter, Jürgen W., *Hitlers Wähler* (München 1991)

- Flap, Henk en Peter Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', 83 *Mens & Maatschappij* (2008) 23-46
- Funck, Marcus en Stephan Malinowski, 'Geschichte von oben. Autobiographien als Quellen einer Sozial- und Kulturgeschichte des deutschen Adels in Kaiserreich und Weimarer Republik', *Historische Anthropologie* 7 (1999) 236-269
- Geary, Dick, 'Who voted for the Nazis?', *History Today* (oktober 1998) 8-14
- Gerritse, Theo, *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007)
- Griffin, Roger, *The nature of fascism* (Londen / New York 1993) 1-55, 85-145, 182-236
- Griffin, Roger (red.), *International fascism. Theories, causes and the new consensus* (Londen 1998) 1-39, 248-257
- Groen, Jorge, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Amsterdam 2004) 143-158, 179-182
- Haan, Ido de, 'Een nieuwe staat', in: Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 9-33, 385-386
- Haar, Ingo, 'Zur Sozialstruktur und Mitgliederentwicklung der NSDAP', in: Wolfgang Benz (red.), *Wie wurde man Parteigenosse? Die NSDAP und ihre Mitglieder* (Frankfurt am Main 2009) 60-73
- Hartog, A.H. de, *De beteekenis van de Oxford-beweging* (Amsterdam 1937)
- Hermans, Dorine, 'Als je wat was, was je rentenier', *Adel, Elsevier Speciale Editie*, 2008, 64-69
- Heynens, Lou, *Geconfisqueerd als 'vijandelijk vermogen'. Het dossier Limburgse kastelen* (z.p. 2013)
- Heynens, Lou, 'Graaf Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg. Of: Er is geen ander zijn dan anders-zijn', in: R.H.P. Coumans e.a., *Adel aan Maas, Roer en Geul - deel I* (Maastricht 2009) 111-135
- Heynens, Lou en Ralf Coumans, 'Genealogie van het geslacht de Marchant et d'Ansembourg', in: R.H.P. Coumans e.a., *Adel aan Maas, Roer en Geul - deel I* (Maastricht 2009) 137-150
- Hillege, Serafine en Meindert Fennema, 'Studentencorpora en elitevorming', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19 (1992) 96-117
- Lange, Christoph ten Houte de, 'Adel, patriciaat en elite', in: Arnold Gevers e.a. (red.), *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties* (Hilversum 2007) 209-218.
- Jacobs, Hans, *De Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP)-Van Rappard 1931 - 1941, Troelstra Beweging Nederland (TBN) 1938 - 1941: van oppositie tot collaboratie* (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam 1988) I-III, 1-86, 121-124, 129-171
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I, Voorspel* (Den Haag 1969) 216-364
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (2e druk, Utrecht 1982)
- Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (2e druk, Den Haag 1979)
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum/Antwerpen 1964)
- Kallis, Aristotle A., *The fascism reader* (Londen / New York 2003) 1-190, 212-222, 271-277, 349-358, 399-413, 431-452
- Kater, Michael, *The Nazi Party. A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Oxford 1983)
- Kleine, Georg H., 'Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 26 (1978) 100-143
- Koch, Jeroen, 'Tussen Habsburg en Hitler. Cultuur en politiek in Oostenrijk, 1918-1938', in: Paul Op de Coul (red.), *Tekens van moderniteit. Wenen in het Interbellum* (Utrecht 1998) 11-23
- Kooy, G.A., *Het ehech van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Utrecht 1982)
- Krusemeijer, Jocelyn K., *Kameraadskes en kolonisten* (bachelorscriptie, Utrecht 2011)
- Kuiper, Yme, 'Adel, Nation und Staat in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert', in: Driel, Maarten van, Meinhard Pohl en Bernd Walter (red.), *Adel verbindet - Adel verbindt. Elitenbildung und Standeskultur in Nordwestdeutschland und den Niederlanden vom 15. bis 20. Jahrhundert* (Paderborn 2010) 229-250
- Larsen, Stein Ugelvik, Bernt Hagtvet en Jan Petter Myklebust (red.), *Who were the fascists. Social roots of European fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø 1980) 14-51, 202-311, 524-541
- Liempt, Ad van, *Verzetshelden en moffenvrienden* (Amsterdam 2011) 72-86, 104-105
- Longerich, Peter, *Heinrich Himmler. Biographie* (München 2008)
- Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging in het interbellum* (Kampen 1986)

- Madden, Paul, 'Some Social Characteristics of Early Nazi Party Members, 1919-23', *Central European History* 15 (1982) 34-56
- Malinowski, Stephan en Sven Reichardt, 'Die Reihen fest geschlossen? Adelige im Führerkorps der SA bis 1934', in: Eckart Conze en Monika Wienfort (red.), *Adel und Moderne: Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Keulen 2004) 119-150
- Malinowski, Stephan, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlijn 2003)
- Mann, Michael, *Fascists* (New York 2004) 1-91, 139-236, 353-365
- Manstein, Peter, *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919-1933: Untersuchungen zu ihrer schichtmässigen Zusammensetzung* (Frankfurt am Main 1990)
- Matthée, Zonneke, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007) 70-117, 327-328
- Meyers, Jan, *Mussert. Een politiek leven* (Amsterdam 1984)
- Moes, Jaap, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012)
- Montijn, Ileen, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam 2012)
- Mühlberger, Detlef, *Hitler's followers. Studies in the sociology of the Nazi movement* (London 1991)
- Nederland's Adelsboek*, 88 (1999) 97-119
- Nederland's Adelsboek*, 89 (2000-2001) 167-177
- Nederland's Adelsboek*, 90 (2002-2003) 455-509
- Nijdam, J.H., *De NSNAP-Kruyt. Een nationaal-socialistische splinterpartij in Nederland (1933-1941) oftewel van kwaad tot erger* (doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam 1987) 163-178
- Nijdam, Jan, 'Jan Baars. Ofwel hoe een fascistische leider in de Koude Oorlog verzeild raakte', in: Pierik, Perry, Martin Ros en Robin te Slaa (red.), *Vijfde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2003) 17-41
- Olink, Hans, 'Oorwarmers voor het Oostfront', *Elsevier*, 4 augustus 1990
- O'Loughlin, John, Colin Flint en Luc Anselin, 'The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930', *Annals of the Association of American Geographers* 84 (1994) 351-380
- Paxton, Robert O., *The anatomy of fascism* (Londen 2014) 3-54, 206-220
- Remer, Otto Ernst, *Verschwörung und Verrat um Hitler. Urteil des Frontsoldaten* (Preussisch Oldendorf 1981), bijlage 10, 320-324
- Rossino, Alexander B., 'Nazi Anti-Jewish Policy During the Polish Campaign: The Case of the Einsatzgruppe von Woysch', *German Studies Review*, 24 (2001) 35-53
- Rost van Tonningen-Heubel, Florentine Sophie, *Die Wahrheit das Licht* (Velp 1996)
- Rost van Tonningen-Heubel, F.S., *Op zoek naar mijn huwelijksring* (Erembodegem 1990)
- Seidl-Hohenveldern, Ignaz, 'Recollections of Alfred Verdross', *European Journal of International Law* 5 (1994) 98-102
- Schijf, Huibert, Jaap Dronkers en Jennifer van den Broeke-George, 'Recruitment of members of Dutch noble and high-bourgeois families to elite positions in the 20th century', *Social Science Information* 43 (2004) 435-475
- Schjørring, Jens Holger, 'Moralische Aufrüstung und Westeuropäische Politik bis 1954', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 87 (1976) 65-100
- Sinke, Tijn, Willem de Prater. Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn en collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog (scriptie Onderzoekseminar III, Universiteit Utrecht 2013)
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009)
- Stoneman, Mark R., 'Bürgerliche und adlige Krieger: Zum Verhältnis von sozialer Herkunft und Berufskultur im wilhelminischen Armee-Offizierskorps', in: Heinz Reif (red.), *Adel und Bürgertum in Deutschland, II. Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert* (Berlijn 2001) 25-63
- Unger, Simon en Jaap Dronkers, 'Why and how does the Dutch nobility retain its social relevance?', *Virtus* 19 (2012) 83-102
- Valk, Hans de, 'Distance and attraction: Dutch aristocracy and the political right wing', in: Karina Urbach (red.), *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 73-88
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975)
- Veld, Renée in 't, *Uit liefde voor de Führer. Vrouwen van het Derde Rijk* (Zutphen 1995) 114-135
- Vlasblom, Machlien, Bruin Bloed. Jonkvrouw Julia Adriana op ten Noort (1910 – 1996) en het nationaal-socialisme

- (scriptie Onderzoeksseminar III, Universiteit Utrecht 2007)
- Vock, Franz Johann, Zur Bedeutung der Moral für die Politik: eine Untersuchung der Arbeit der moralischen Aufrüstung an drei Fallbeispielen (dissertatie, Salzburg 1989) 6-94
- Vos, J. F., Het ledenverloop van de NSB (scriptie Nederlandse Economische Hogeschool, Rotterdam 1971)
- Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (2e druk, Hamburg 2003) 11-89, 137-142
- Zee, Sytze van der, *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland* (Amsterdam 1992)
- Zunker, Generalmajor a.D., Oberstleutnant a.D. Hueger en Leutn. d. Res. a.D. Vietor (red.), *Das Königlich Preussische 2. Westfälische Feldartillerie-Regiment Nr. 22 und seine Tochterformationen im Weltkriege 1914-1918* (Münster i. W. 1924)
- Zwaan, J. (red.), *De Zwarte Kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB* (Weesp 1984)

Internet

- 25-Punkte-Programm der NSDAP (München 24 februari 1920) in de transcriptie in het LeMO, Lebendiges Virtuelles Museum Online, van het Deutsches Historisches Museum en het Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland op <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/nsdap25/>
- Bosmans, J., 'Zimmerman, Alfred Rudolph (1869-1939)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 november 2013) op <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/en/lemmata/bwn1/zimmerman> (juli 2014)
- Ehs, Tamara en Andreas Huber, 'Ferdinand Degenfeld-Schonburg' (versie 12 juni 2014), *Gedenkbuch für die Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Wien 1938*, <http://gedenkbuch.univie.ac.at/> (juli 2014)
- Graaff, B.G.J. de (bronnenbewaking), *Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940*, database op <http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst>
- Hoge Raad van Adel op <http://www.hogeraadvanadel.nl/>
- Hoser, Paul, 'Schutzstaffel (SS), 1925-1945', in: *Historisches Lexikon Bayerns* (15.10.2013), http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44600
- Initiatives of Change, 'Meer lezen. Uitgebreide geschiedenis van wat tegenwoordig Initiatives of Change heet' (versie 8 juli 2013), <http://www.nl.iofc.org/meer-lezen> (juli 2014)
- Jonge, A.A. De, 'Marchant et d'Ansembourg, Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de (1894-1975)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan> (10 maart 2013)
- Klausinger, Hansjoerg, 'Academic Anti-Semitism and the Austrian School: Vienna, 1918-1945', *Department of Economics Working Paper* No. 155 (Wirtschaftsuniversität Wenen), oktober 2013, op <http://epub.wu.ac.at/3983/1/wp155.pdf> (12 juli 2014)
- Koninklijke Bibliotheek, <http://kranten.kb.nl/> en <http://kranten.delpher.nl/> voor het zoeken in en raadplegen van verschillende kranten en dagbladen (de betreffende publicaties staan steeds in de respectievelijke voetnoten genoemd)
- Koninklijke Bibliotheek en Staten-Generaal, 'Staten-Generaal Digitaal' (database met alle Kamerverslagen, Kamerstukken en Kamervragen van de Eerste Kamer en de Tweede Kamer in de periode 1814 tot 1995) op <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>
- Kupfer, Torsten, *Generation und Radikalisierung. Die Mitglieder der NSDAP im Kreis Bernburg 1921-1945* (2e druk, Berlijn 2007) op <http://www.nsdap-mitgliederstruktur.das-kupfer.de/> (juli 2014)
- Lean, Garth, *Frank Buchman - A Life. The life of Frank Buchman, a small town American who awakened the conscience of the world*, hoofdstuk 19, 'Bid for Germany' en hoofdstuk 21: 'Hitler and the Gestapo clamp-down' (1985) 203-214, 233-243 op <http://www.frankbuchman.info/getBookChapter.php?Style=BookDisplay&Range=All&Chapter=21> en =19 (25 juli 2014)
- LeMO: Lebendiges Virtuelles Museum Online (initiatief van het Deutsches Historisches Museum in Berlin en het Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland in Bonn, <http://www.dhm.de/lemo/>)
- 'Menger (von Wolfensgrün), Karl (1840-1921), Nationalökonom', *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, Band 6 (Lfg. 28, 1974), 221, Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation, Österreichischen Akademie der Wissenschaften op http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_M/Menger_Karl_1840_1921.xml (juli 2014)
- Parlementair Documentatie Centrum Universiteit Leiden, 'Parlement & Politiek' (met historische informatie over politici) op <http://www.parlement.com/>
- Poortman, Menze, "'Het hartvuur heilig, het haardvuur veilig". Over vrouwen in de NSB', *Oorlogsverhalen. Tweede Wereldoorlog, zeven interpretaties en verhalen* (zonder versiedatum), <http://gvda2013.wordpress.com/het-hart->

- vuur-heilig-het-haardvuur-veilig/ (juli 2014)
- Pous-de Jonge, Hennie, *Reiken naar een nieuwe wereld* (Den Haag 2005), on-line versie op de website van Initiatives of Change Nederland op http://www.iofc.nl/Reiken-naar-een-nieuwe-wereld_Online (juni 2014)
- Rahtgens, Johanna, *Abschied und Neubeginn* (Norderstedt 2007) op <http://books.google.nl/books?id=feyaeMqq-Ce8C&lpq=PP1&dq=Abschied%20und%20Neubeginn&hl=nl&pg=PP1#v=onepage&q=Abschied%20und%20Neubeginn&f=false> (juli 2014)
- Rahtgens, Johanna, *Der Stimme des Gewissens folgen. Ein Erinnerungsbericht* (Berlin 2008), Beiträge zum Widerstand 1933-1945, Gedenkstätte Deutscher Widerstand op <http://www.gdw-berlin.de/fileadmin/bilder/publ/beitraege/Rahtgens-de-2008.pdf>
- Schwegman, Marjan, *Waar zijn de Nederlandse verzetshelden? Van der Lubbelezing 2008* (z.p. 2008), publicatie NIOD (sedert 2010 met toevoeging aan de naam: Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies) op <http://www.niod.nl/nl/waar-zijn-de-nederlandse-verzetshelden> (14 juli 2014)
- Shelton, Don, 'Kellner, Dorothea - the von Cramon portraits', 2- *European Miniature Portraits* (zonder versiedatum) op <http://european-miniatures2.blogspot.co.uk/2008/03/kellner-dorothea-von-cramon-portraits.html> (28 juli 2014)
- The Layman With a Notebook, *What is the Oxford Group?* (Londen 1933), met een voorwoord van L.W. Grensted, beschikbaar als pdf met toestemming van Oxford University Press via www.stepstudy.org
- Tiemens, Willem, *De lotgevallen van een uniek Arnhemse echtpaar. Jonkvrouw Alwina Brantsen en Karl Leopold Eugen Graf von der Goltz* (zonder versiedatum) op <http://home.kpn.nl/witie/Brantsen.htm> (8 september 2013)
- Wikipedia, 'August Heißmeyer' (versie 23 maart 2014 om 21:15 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/August_Heimeyer (1 augustus 2014)
- Wikipedia, 'Duitse adel in nazi-Duitsland' (versie 1 juni 2012 om 14:14 uur), http://nl.wikipedia.org/wiki/Duitse_adel_in_nazi-Duitsland (19 april 2013)
- Wikipedia, 'Erich Hilgenfeldt' (versie 26 januari 2014 om 22:38 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Erich_Hilgenfeldt (1 augustus 2014)
- Wikipedia, 'Fritz Kranefu' (versie 19 mei 2014 om 12:30 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Fritz_Kranefu (juli 2014)
- Wikipedia, 'Gertrud Scholtz-Klink' (versie 29 juli 2014 om 16:36 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Gertrud_Scholtz-Klink (1 augustus 2014)
- Wikipedia, 'Josias zu Waldeck und Pyrmont' (versie 15 juni 2014 om 22:53 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Josias_zu_Waldeck_und_Pyrmont (juli 2014)
- Wikipedia, 'Karl von Eberstein' (versie 8 oktober 2013 om 20:23 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_von_Eberstein (juli 2014)
- Wikipedia, 'Karl Wolff (SS-Mitglied)' (versie 28 juni 2014 om 21:36 uur), [http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Wolff_\(SS-Mitglied\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Wolff_(SS-Mitglied)) (juli 2014)
- Wikipedia, 'Österreichische Schule' (versie 19 juli 2014 om 23:17 uur), http://de.wikipedia.org/wiki/sterreichische_Schule (30 juli 2014)
- Wikipedia, 'Oxford Group' (versie van 17 mei 2014 om 15:08 uur), http://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_Group (juni 2014)
- Wikipedia, 'Richard Hildebrandt' (versie 8 juli 2014 om 16:50 uur) http://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Hildebrandt (juli 2014)
- Wikipedia, 'Theo Berkelmann', (versie 24 januari 2014 om 19:30), http://de.wikipedia.org/wiki/Theo_Berkelmann (juli 2014)
- Wikipedia, 'Udo von Woysch' (versie 21 mei 2014 om 00:31 uur) op http://de.wikipedia.org/wiki/Udo_von_Woysch (15 juli 2014)
- Zondergeld, G.R., 'Blocq van Scheltinga, jhr. Daniël de (1903-1962)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (versie 12 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/blocq> (8 september 2013)
- Zondergeld, G.R., 'Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (10 februari 2012) op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/rappard> (10 maart 2013)

Verantwoording afbeeldingen

- 2: Reid, Geleijnse & Van Tol, *Fokke & Sukke gaan nu cht aan de slag* (Soest 2007), laatste pagina
- 27: foto Egon von Bönninghausen uit M.F.S. Kienhuis, 'Egon Lodewijk Maria Theresia Jozef von Bönninghausen (1899-1943)', in *Wie is wie in Overijssel* (versie 27-02-2014) op <http://www.wieiswieinoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/158> (19 juli 2014)
- 31: foto Wewelsburg van http://www.nw-news.de/_em_daten/_nw/2010/05/03/100503_2034_pb_.jpg

- 32: afbeelding schilderij Oswald Pohl als ridder (ca. 1940) uit Wulff E. Brebeck e.a. (red.), *Endzeitkämpfer. Ideologie und Terror der SS* (München 2011) 155.
- 32: afbeelding houtsnede Georg Sluyterman von Langeweyde uit Franz Albert Heinen, Ordensburg Vogelsang: *Die Geschichte der NS-Kaderschmiede in der Eifel* (Berlijn 2014) 15
- 56, 101, 137: afbeeldingen familiewapens overgenomen uit J.B. Rietstap, *Wapenboek van den Nederlandschen Adel, met genealogische en heraldische aantekeningen*, eerste deel (Groningen 1863)
- 57: foto kasteel Neubourg uit <http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/RDMZ01:1000096467>
- 66: foto van Max en echtgenote op 15 september 1941 op Beeldbank WO2, beeldnummer 32391 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 67: uit Jorge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Amsterdam 2004) 148. De afbeelding komt van een 'briefkaart die Max (...) na een zware veldslag -op 22 april 1915- aan zijn moeder schreef. De opname is gemaakt in Lille. Hij sluit af met "1.000 kusjes, je trouwe zoon Max".'
- 67: afbeelding oorkonde EK I 25 juni 1917, *ibidem*, 153
- 73: afbeelding kasteel Amstenrade met Arthur de Marchant et d'Ansembourg en echtgenote van http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Interieur,_aquarel_op_papier_van_Georges_Busson,_voorstellende_Arthur_de_Marchant_et_d%27Ansembourg_en_zijn_vrouw_op_een_vierspan_met_kasteel_Amstenrade_op_de_achtergrond_-_Amstenrade_-_20351811_-_RCE.jpg
- 81: foto Max met verloofde, Beeldbank WO2, beeldnummer 214227 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 89: foto gezin Max, Beeldbank WO2, beeldnummer 32393 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 102: afbeelding "De Harscamp", uit Nederlands Architectuurinstituut, Landhuis de Harscamp, via het Collectie Informatie Systeem op <http://zoeken.nai.nl/CIS/project/5421>
- 105: foto Laurens op ten Noort ('Ned. Politie-officieren in Berlijn. Chef Staf Broersen, Kapt.Kon.Marech. Op ten Noort.' Installatie van de SS-er L.J. Broersen (onder portret Hitler) als 'gevolmachtigde voor de reorganisatie der Nederlandse Politie'. Links van hem: Croiset van Uchelen, half zichtbaar rechts: Op ten Noort. Juli 1941) uit Beeldbank NIOD 81446 <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 106: foto Frank Buchman van <http://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw74389/Frank-Nathan-Daniel-Buchman>
- 117: foto's links en rechts sigarettenplaatjes uit *Männer im 3. Reich* (Bremen 1934) 60, 239
- 117: foto midden http://en.wikipedia.org/wiki/Josias_Hereditary_Prince_of_Waldeck_and_Pyrmont#mediaviewer/File:Langhammer_-_Josias_Prinz_zu_Waldeck_und_Pyrmont.jpg
- 128: foto Julia bij N.S.V.O. uit *Storm SS*, 7 mei 1943
- 130: pamflet eind 1941 op <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010430675:mpeg21:a0015>
- 134: foto Julia (voor deze scriptie zonder Florrie Rost van Tonningen-Heubel), Beeldbank WO2, beeldnummer 34249 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 135: foto Julia door Hans Olink, 'Oorwarmers voor het Oostfront', *Elsevier*, 4 augustus 1990, 17
- 138: foto van 'twee heren op de veranda van sociëteit de 'Harmonie' te Banjoemas, Midden-Java', datering 1900-1905, Collectie Tropenmuseum., Inventarisnummer 60004504 op <http://collectie.tropenmuseum.nl/Default.aspx?ccid=4205>
- 140: foto Tijmstra HBS http://www.haagescholen.nl/index2.php?option=com_groepsfoto&view=explorer&Itemid=69&instantie-naam=37&jaar=1911-1920
- 141: foto Oscar ridder van Rappard uit Collectie Het Leven (022), gahetNA fotocollectie NA op <http://proxy.handle.net/10648/67-b3e306-1ad9-102f-85b3-003048976d84>
- 149: foto Ferdinand Degenfeld-Schonburg uit het *Gedenkbuch für die Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Wien 1938* op http://gedenkbuch.univie.ac.at/index.php?id=435&no_cache=1&person_single_id=32887&person_name=degenfeld&person_geburtstag_tag=not_selected&person_geburtstag_monat=not_selected&person_geburtstag_jahr=not_selected&person_fakultaet=not_selected&person_kategorie=not_selected&person_volltextsuche=&search_person.x=1&result_page=1
- 151: foto Othmar Spann van http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Bibliothek/Österreichisches_Personenlexikon_1992/Spann,_Othmar
- 153: foto Alfred Verdross van http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Bibliothek/%C3%96sterreichisches_Personenlexikon_1992/Verdross-Drossberg,_Alfred
- 160: foto kasteel "De Binckhorst", Haagse Beeldbank op <http://www.haagsebeeldbank.nl/afbeelding/bf1475a8-4410-4540-a-b9f-9c80431ea039> (volgens Nationaal Archief op <http://proxy.handle.net/10648/ade00afa-d0b4-102d-bcf8-003048976d84> uit 1928)
- 161: foto Adalbert Smit fotocollectie Nationaal Archief (collectie Spaarnestad) op <http://proxy.handle.net/10648/67e290fc-1ad9-102f-85b3-003048976d84>
- 175: foto Ernst in SS uniform, Beeldbank WO2, beeldnummer 35346 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 176: foto Ernst na arrestatie, Beeldbank WO2, beeldnummer 35347 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>
- 176: foto Ernst voor Bijzonder Gerechtshof, Beeldbank WO2, beeldnummer 35348 op <http://www.beeldbankwo2.nl/>

NB: de auteur van deze scriptie beschouwt het overnemen van bovengenoemde afbeeldingen als toegestane beeldcitaties in de zin van de Auteurswet, nog afgezien van het feit dat in veel gevallen de maker van de betreffende foto of prent langer dan 70 jaar geleden zal zijn overleden. Mochten er desondanks personen zijn die menen aanspraak te kunnen maken op rechten, dan kunnen zij zich tot de auteur P.J. Schultheiss (dus niet tot de Universiteit Utrecht) wenden.

Persoonsregister

Het onderstaande register maakt geen aanspraak op volledigheid en is enkel bedoeld als hulpmiddel om het zoeken naar bepaalde personen te vergemakkelijken. Academische titulatuur is, op een aantal uitzonderingen na, niet toegevoegd. Tenzij uitdrukkelijk anders vermeld betekent opname in het register geenszins dat de betrokken persoon nationaal-socialistische sympathieën had!

- Aalberse, P.J.M. (1871-1948; *politicus RKSP*) 9
- Abas, I. (1873-1961; *fabrikant te Arnhem die in 1933 tegen Ernst procedeerde*) 170, 171
- Adorno, Theodor (1903-1969; *Duits socioloog en filosoof, grondlegger theorie van de autoritaire persoonlijkheid*) 27n101, 43, 51, 122, 186
- Aefferden, jhr. Alphonsus Maria Hubertus Edmond van (1891-1992) 98
- Aldenburg Bentinck, Godard John Charles George graaf van (1857-1940) 107n430
- Aldenburg Bentinck, John Victor Richard Rodolphe van (1895-1963; *actief binnen Oxford Groep*) 111, 113, 119
- Augustini, Otto Friedrich (1891-?; *commandant I. Totenkopfsturmbann "Oberbayern" bij Dachau, Julia loegerde enige tijd bij zijn echtgenote*) 120
- Aulin de Bourouill, Pierre Louis baron d' (1918-2012; *verzetsstrijder*) 4
- Baars, J.A. (Jan) (1903-1989; *initieel fascist, nam later afstand, suggereerde dat NSNAP op initiatief Duitsers werd opgericht*) 162-163
- Basse, Lt. d. Res. von (*mede-officier Max*) 67
- Bastineller, Hauptmann von (*mede-officier Max*) 67
- Beaufort, Jhr. Godin de (*oud ritmeester; volgens CID in 1925 verdacht van leiderschap "Eerste Nederlandse Fascistenorganisatie"*) 166n709
- Beegle, J. Allan (1918-?; *Amerikaans socioloog, zie ook Loomis*) 40-41, 45-46, 55, 125, 181-182
- Beer Poortugael, jhr. mr. den (*Amaliastraat 14, Den Haag; tegen hem wordt in 1942 in een ondergrondse publicatie gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Benn (Tony Benn), Anthony Neil Wedgwood (1925-2014; *Engels Labour politicus*) 5
- Bentinck, Ursula Victoria Henriëtte (1884-1975; *actief binnen Oxford Groep*) 107, 110n440, 120, 128n519
- Berg, Alban (1885-1935; *Oostenrijks componist van de Zweite Wiener Schule*) 148
- Berger, Gottlob (1896-1975; *SS-Obergruppenführer*) 132
- Berkelmann, Theo (1894-1943; *SS-Obergruppenführer*) 117
- Blocq van Scheltinga, jhr. Daniël de (1903-1962; *NSB'er*) 6, 68n271, 79, 80, 96, 97n381
- Bock, Maria Aletta Johanna (1878-1951) 102
- Böhm Ritter von Bawerk, Eugen (1851-1914; *econoom Oostenrijkse school*) 148-150
- Bolland, G.J.P.J. (1854-1922; *hoogleraar Geschiedenis der Wijsbegeerte, Logica, Metafysica en Zielkunde te Leiden, genoemd als 'als "stamvader" van het Nederlandse fascisme'*) 158-159
- Bomans, Godfried (1913-1971; *helaas ondergewaardeerd Nederlands schrijver*) 12, 18, 24
- Bönninghausen tot Herinckhave, jhr. Ernst J.B.M. von (1900-1973; *NSB'er*) 6, 96n380
- Bönninghausen, jhr. Egon L.M.T.J.von (1899-1943; *NSB'er*) 6, 27, 94n377, 96
- Boreel de Mauregnault, jhr. Johannes Anthony (1916-1947; *NSB'er*) 6
- Bose, jhr. C. von (*genoemd als lid NSNAP-Van Rappard*) 169
- Bouten, H. (*reserve-kapitein die Max in 1945 in hechtenis nam*) 99
- Brandeler, jhr. van den (*gehele familie te Bloemendaal waartegen in 1942 in een ondergrondse publicatie wordt gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Brantsen, jvr. Alwine (1868-1957) 80
- Brauw, jhr. J.H. de (*advocaat Laurens op ten Noort*) 105n415 (?), 118n485
- Brauw, jhr. P. de (*actief binnen Oxford Groep*) 118n485
- Brentano, Johannes (Hans) Freiherr von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249, 64n250
- Brentano, Lujo (1844-1931; *econoom jonge historische school*) 150
- Buchman, Frank N.D. (1878-1961; *Amerikaans predikant en voortrekker Oxford Groep*) 105-116, 119-122, 125, 128, 168
- Burger, J.A.W. (1904-1986; *Engelandvaarder en president Tribunaal Bijzondere Rechtspleging, arrondissement Dordrecht, later PvdA politicus*) 133
- Carnap, Rudolf (1891-1971; *Duits filosoof binnen de Wiener Kreis*) 148
- Caspari, Oblt. d. Res., (*mede-officier Max*) 67
- Cramon-von Prittwitz und Gaffron, Anna Elisabeth (Moni) von (*actief binnen Oxford Groep in Duitsland, had contact met Heinrich Himmler*) 106n421, 113n454, 114-117, 120, 128, 168
- Cramon, Friedrich August Emil Arthur Kurt Erdmann von (1888-1934) 168
- Cramon, Hellmut von (1892-?; *genoemd als NSDAP contactman van Ernst in Nederland*) 167-168
- Damen, F.A.L.M. (*burgemeester Geleen 1920-1951*) 97
- Darré, R. Walther (1895-1953; *Duits NSDAP-politicus, landbouwkundige en publicist*) 30
- Degenfeld-Schonburg, Ferdinand (1882-1952; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145-146, 149-152
- Deterding, Henri (1866-1939; *directeur Shell*) 51
- Devi Mukherji (*pseudoniem van Maximiani Portas*), Savitri (1905-1982; *publicist van nationaal-socialistisch proza*) 135
- Dobb, Eugene H. (*Amerikaans ondervrager van Julia in 1947*) 104
- Does, jhr. G.W. van der (1894-1972; *landsadvocaat, geen NSB-lid maar schreef mee aan verkiezingsbrochure NSB*) 6, 171n731
- Does, jhr. J.A. van der (1866-1938; *president rechtbank Arnhem in kort geding Abas tegen Ernst, vader van G.W. en J.A.H. van der Does*) 171
- Does, jhr. J.A.H. van der (1896-?; *NSB-lid*) 6n19, 171n731
- Dönhoff, Marion Gräfin (1909-2002; *Duits journaliste en publiciste*) 4, 101
- Doorn, jhr. Willem (Pim) Theodoor Cornelis van (1911-1943; *Leids student, actief binnen Oxford Groep, Engelandvaarder en verzetsman; voor jhr. J.P.W. van Doorn zie p. 96n380*) 113n455, 119n485
- Dopsch, Alfons (1868-1953; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145
- Droste zu Hülshoff, Lt. d. Res. Frhr. (Clemens) (*mede-officier Max*) 67
- Eberstein, Friedrich Karl Freiherr von (1894-1979; *SS-Obergruppenführer*) 117
- Eltz-Rübenach, Kuno Heinrich Franziskus Maria Hubertus Reichsfreiherr und Edler Herr von und zu (1904-1945) 93

- Eltz-Rübenach, Peter Paul Raimund Freiherr von (1875-1943) 93
- Eysinga, jhr. W.J.M. van (1878-1961; *hoogleraar volkenrecht te Leiden bij wie M. Rost van Tonningen afstudeerde*) 143
- Feldmeijer, Henk (1910-1945; *NSB-lid en Voorman Nederlandse SS*) 9n35, 91n364, 109n438, 129
- Fleischmann, Oskar (*genoemd als NSDAP-vertegenwoordiger in Nederland en contactpersoon van Ernst*) 160, 163-164, 167
- Fontaine und d'Harnoncourt-Unverzagt, Ludmilla Josephine Eugenie Konstantia Marie Gräfin de la (1860-1951; *moeder van Max*) 57-60
- Frans I Stefan (1708-1765; *keizer H. Roomse Rijk*) 20n68, 59
- Freud, Sigmund (1856-1939; *Oostenrijks neuroloog en psycholoog*) 43
- Fromm, Erich (1900-1980; *Duits psycholoog*) 43
- Frowein, W.F.J. (1876-1958; *directeur-voorzitter van de Staatsmijnen*) 74-76
- Fürstenberg, Leonie Freiin von (1874-1941) 93n371
- Fürstenberg, Myriam Therese Selimé Aimée Guarda Elisabeth Josef Hubertus Freiin von (1908- 2006; *echtgenote Max*) 81
- Geelkerken, Cornelis (Kees) van (1901-1976; *NSB-politicus*) 10n39, 164
- Geen, freule Van (*genoemd in ondergrondse waarschuwing uit 1941 tegen 'landverraders' die 'voor of in opdracht van' de Gestapo zouden werken*) 130
- Giesler, Hermann (1898-1987; *één van de favoriete architecten van Adolf Hitler; onder meer belast met plannen voor München*) 31n114
- Goedewaagen, Tobie (1895-1980; *filosoof en NSB-politicus*) 79, 180
- Goes van Naters, jhr. W. van der (*enige tijd NSB-lid*) 9
- Goltz, Elisabeth Dorothea Alwina Henriette Gräfin von der (1904-?; *echtgenote jhr. Daniël de Bloq van Scheltinga*) 79
- Goltz, Karl Leopold Eugen Graf von der (1864-1944) 79, 80n321
- Graafland, jhr. (*architect uit Den Haag waartegen in 1942 in een ondergrondse publicatie wordt gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Groeninx van Zoelen, jhr. Robert Frédéric (1889-1979; *enige tijd actief binnen fascistische politieke bewegingen*) 6
- Grünberg, Carl (1861-1940; *Duits marxistisch filosoof en staatsrechtgeleerde te Wenen*) 149
- Günther, Hans F.K. (1891-1968; *Duits rassentheoreticus en publicist*) 30
- Haag, Adam (1893-1971; *lid NSNAP-Van Rappard, trok 'in een bruine monnikspij door het land'*) 169
- Haersolte van Haerst, Joan Walrave baron van (1887-1967; *NSB'er*) 6
- Hardenbroek, K.J.G. baron van (1890-1963; *verkreeg tezamen met NSB'er jhr. E.L.M.Th.J. von Bönninghausen algemene leiding van de Algemene Nederlandse Jagersvereniging*) 96
- Harinxma thoe Slooten, Pieter Albert Vincent baron van (1870-1954; *voorbeeld van een aristocratische jonge man die met wat vrienden een sportclub oprichtte*) 142
- Hayek, Friedrich (1899-1992; *econoom*) 149
- Hayme, erfdochter van Bomal, Marie Anne Victoire barones de (1751-1806) 58
- Hazelhoff Roelfzema, Erik (1917-2007; *verzetsstrijder*) 4
- Heeckeren van Kell-gravin Bentinck, Reiniera Christine baronesse van (1877-1953; *actief binnen Oxford Groep*) 107
- Heerema, Pieter Schelte (1908-1981; *ingenieur; eerst in de Waffen-SS, daarna verzet, gedurende aantal maanden geliefde van Julia*) 104n409, 121n494, 134
- Hegel, Georg (1770-1831; *Duits filosoof*) 159
- Heißmeyer, August (1897-1979; *SS-Obergruppenführer*) 131
- Hopp, Joh. (1906-?; *actief in NSNAP-Van Rappard*) 138n715, 172
- Heuven Goedhart, G.J. van (1901-1956; *hoofdredacteur Utrechts Nieuwsblad tegen wie Ernst in 1939 wegens belediging procedeerde*) 173
- Heydrich, Reinhard (1904-1942; *onder meer hoofd Reichssicherheitshauptamt en rijsprotector van Bohemen en Moravië*) 50
- Hildebrandt, Richard (1897-1952; *NSDAP-politicus en SS-Obergruppenführer*) 117
- Himmler, Heinrich (1900-1945; *o.a. Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*) 30, 31n112, 78n317, 106, 113, 116, 120-121, 124, 126-129, 131-133, 134n550, 136n562, 136n564, 159n682, 168
- Hoey Smith-van Stolk, Adriana Maria van (1896-1971; *NSB-lid en eerste leidster NSVO, voor haar echtgenoot zie p. 10n39*) 126, 127
- Hogendorp, Gijsbert Karel van (1762-1834; *Nederlands politicus, maakte deel uit van het driemanschap dat in 1813 het Voorlopig Bewind vormde*) 20
- Hold-Ferneck, Alexander (1875-1955; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145
- Hylkema, Jetske (1913-?; *verkreeg functie leidster Nederlandse arbeidsdienst in plaats van Julia*) 129
- Ittersum, Willem Christiaan Theodoor baron van (1885-1945; *naar verluidt NSB-lid*) 8, 10n39
- Jonge, jhr. Ernst Willem de (1914-1944; *jurist en verzetsstrijder*) 4
- Just de la Paisièrès, jhr. A.F.H. (*genoemd als prominent lid "Zwart Front" van Arnold Meijer*) 7
- Just Quintus, jhr. mr. (*Rembrandtlaan 1, Arnhem; tegen hem wordt in 1942 in een ondergrondse publicatie gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Kadt, Jacques de (1897-1988; *journalist, publicist en politicus*) 42, 50, 112, 124, 181, 183
- Karel II (1661-1700; *koning van Spanje*) 19n65, 59
- Karl I, *keizer van Oostenrijk* (1887-1922) 146
- Keers-Laseur, Elisabeth (1890-1997; *NSB-lid en leidster NSVO*) 127
- Kerßenbrock, Günther Graf von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249
- Knobloch, Herbert (*fractiesecretaris van de Reichstagfraktion der NSDAP*) 163
- Kooy, G.A. (*Nederlands socioloog, auteur 'Het echech van een „volkse” beweging, nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945”, een studie naar de opkomst en ondergang van de NSB in Winterswijk*) 39-43, 45-53, 112, 124-125, 181-182
- Korff, gen. Schmising-Kerßenbrock, Aloys Graf von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249
- Kranefuss, Fritz (1900-1945?; *onder meer lid persoonlijke staf Heinrich Himmler*) 117, 121-122, 127-128, 133n548
- Kuyper, jhr. Jaq. de (*genoemd als prominent lid "Zwart Front" van Arnold Meijer*) 7
- Laman Trip-de Beaufort, Henriette (1890-1982; *Nederlands schrijfster*) 53
- Lanschot, W.M. Van (1869-1941) 89-90
- Larsen, Peter Clausen (1795-1868) 138
- Lennepe, Willem Frederik (Eric) van (1894-1950; *actief binnen Oxford Groep*) 108, 110n438
- Lever, Johanna Berendina (1842-1926) 138
- Lidde de Jeude - gravin de Marchant et d'Ansembourg, Leila van (*kleindochter Max*) 56n217, 61, 64n252
- Lieftinck, Pieter (1902-1982; *Minister van Financiën en Rector Utrechtsch Studenten Corps ten tijde lidmaatschap Laurens op ten Noort*) 105
- Lipset, Seymour Martin (1922-2006; *Amerikaans politiek socioloog*) 41, 45, 48-49
- Loë, Henri Frédéric Georges Hubert Maximilien Marie Ghislain baron de (1896-1942) 68n271, 97
- Loomis, Charles Price (1905-1995; *Amerikaans socioloog en econoom, zie ook Beegle*) 40-41, 45-46, 55, 125, 181-182
- Loos, Adolf (1870-1933; *Oostenrijks architect*) 148
- Lorenz, Werner (1891-1974; *SS-Obergruppenführer*) 117
- Lueger, Karl (1844-1910; *burgemeester Wenen*) 158
- Lutkie, Wouter (1887-1968; *rooms-katholiek priester en fascistisch politiek activist*) 91
- Lynden van Horstwaerde, Godert J.K. baron van (1886-1948; *NSB'er*) 6
- Machlup, Fritz (1902-1983; *docent Universiteit Wenen*) 151

- Marchant d'Ansembourg, Jean Baptiste Joseph Ferdinand graaf de (1782-1854) 58
- Marchant d'Ansembourg, Claude Romain Joseph Maximilien François de Paul des H.R. Rijksgraaf de (1745-1798) 58
- Marchant et d'Ansembourg, Clotilde gravin de (1891-1981; *zuster van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Comte du Saint-Empire, Charles Henri Marie Joseph Ghislain Comte de (1896-1915; *Belgische oorlogsvrijwilliger; neef van Max*) 170
- Marchant et d'Ansembourg, Eugénie gravin de (1896-1995; *zuster van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Franciscus graaf de (1902-1976; *broer van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, heer van Neubourg, Hardenberg en Horst, Jean Baptiste Constantin Edgar Marie (genoemd Iwan) graaf de (1850-1915; *vader van Max*) 57-58, 66, 69, 70n283, 76n307
- Marchant et d'Ansembourg, Josephina gravin de (1885-1935; *zuster van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Lambert Joseph des H.R. Rijksgraaf de (1706-1768) 59
- Marchant et d'Ansembourg, Leopold graaf de (1899-1981; *broer van Max*) 57, 71
- Marchant et d'Ansembourg, Ludmilla gravin de (1890-1980; *zuster van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Maria gravin de (1885-1952; *zuster van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Oscar graaf de (1882-1961; *broer van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Rudolf graaf de (1884-1952; *broer van Max*) 57, 70n283, 97
- Marchant et d'Ansembourg, Wladimir graaf de (1887-1959; *broer van Max*) 57
- Marchant et d'Ansembourg, Arthur graaf de (1853-1925; *oom van Max en diens voorganger als burgemeester van Amstenrade*) 70n283, 72-73, 76n306
- Marchant, heer van Ansembourg, Thomas (1630-1681) 59
- Mayer, Hans (1879-1955; *docent Universiteit Wenen*) 149
- Meijer, Arnold (1905-1965; *rooms-katholiek, fascistisch politicus, o.m. Zwart Front*) 7, 91, 98n387
- Menger, Carl (1840-1921; *econoom Oostenrijkse school*) 148
- Menzel, Adolf (1857-1938; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145
- Mises, Ludwig von (1881-1973; *econoom Oostenrijkse school*) 149-151
- Musil, Robert (1880-1942; *Oostenrijks schrijver*) 148
- Mussert, Anton A. (1894-1946; *mede-oprichter en leider NSB*) 6n15, 8, 9n35, 9n37, 10n39, 56n217, 77, 79-80, 84-85, 87n352, 90, 92, 94n375, 95, 118, 124n504, 126, 129, 164, 175, 178
- Mussolini, Benito (1883-1945; *"Duce" van Italië*) 34-35
- Neurath, Otto (1882-1945; *Oostenrijks filosoof en socioloog binnen de Wiener Kreis*) 148
- Nitzsche, Gottlieb Maximilian (*schoonvader Ernst*) 170
- Nitzsche, Marie Johanne (1901-?; *echtgenote van Ernst*) 170
- Nolens, W.H. (1860-1931; *rooms-katholiek priester en politicus RKSP*) 75
- Noort, Heinrich op ten (1944-1990; *zoon van Julia*) 121n494, 132, 136
- Noort, jhr. Godfried Carel op ten (1878-1949; *vader van Julia*) 101, 104n411
- Noort, jhr. Laurens op ten (1906-1977; *broer Julia, enige tijd NSB'er*) 7, 103-105, 109, 113n455, 118-119, 132n541, 136n564
- Noort, jhr. Laurens Pieter Dignus op ten (1847-1924) 101, 102n401
- Oberhammer, Eugen (1859-1944; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 146
- Oberdorff, Charles A.A.M.F.A. graaf von (1906-1998; *NSB'er*) 7, 8n31
- Oppen, R. van (*advocaat Max*) 72n292, 99
- Papen, August Erbsälzer von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249, 64n250
- Patzig, Martin (*door CID genoemd als NSDAP-coördinator voor Nederland*) 167
- Paus Pius XI (1857-1939; *vaardigde encycliek Quadragesimo anno uit*) 91, 152
- Philippovich Freiherr von Philippsberg, Eugen (1858-1917; *econoom aan Universiteit Wenen*) 148-150, 152
- Poels, Henricus (1868-1948; *rooms-katholiek priester*) 74-75
- Pohl, Oswald (1892-1951; *SS-Obergruppenführer, gaf leiding aan het SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*) 32
- Popper, Karl (1902-1994; *Oostenrijks wetenschapsfilosoof*) 148
- Rahtgens-von Cramon, Johanna (*dochter Moni von Cramon*) 106n421, 116n470, 128n519
- Ranitz, jhr. Sebastian M.S. de (1901-1987; *zou geheim NSB-lid zijn geweest*) 7
- Rappard, Gillis Willem ridder van (1901-1993; *broer van Ernst*) 139, 140n575, 160n683, 178
- Rappard, Hendrik (Harry) Mattheas Michaël ridder van (1897-1980; *broer van Ernst*) 139, 141-142, 143n591
- Rappard, Oscar Emile ridder van (1868-1938; *vader van Ernst*) 137, 140n576, 177-178
- Rappard, Oscar Emile ridder van (1896-1962; *broer Ernst, NSB-lid*) 7, 139, 140n575, 141-144, 160, 164-166, 183
- Rechteren Limpurg-barones van Heeckeren van Enghuizen, Marguerite Christine gravin van (1878-1938; *actief in Oxford Groep*) 108
- Reininger, Robert (1869-1955; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 146
- Remer, Otto Ernst, (1912-1997; *commandant van het Wachbataillon "Großdeutschland" dat mede de opstand van 20 juli 1944 neersloeg*) 4n6
- Rensselaer Bowier, jhr. Van (*genoemd als NSB-lid*) 9
- Reuther, Fritz (1882-1967; *industrieel, NSDAP-lid en Wehrwirtschaftsführer*) 133n548
- Romein, Jan (1893-1962; *Nederlands marxistisch historicus*) 40
- Rosenberg, Alfred (1893-1946; *NSDAP-politicus en -ideoloog*) 29-30
- Rost van Tonningen-Heubel, Florentine Sophie (1914-2007; *echtgenote Meinoud Rost van Tonningen en actief in Nationale Jeugdstorm, de jeugdbeweging van de NSB*) 14, 109n438, 121n496, 129, 135
- Rost van Tonningen, Meinoud M. (1894-1945; *prominent NSB'er van de "volkse" richting*) 12n44, 17, 81n325, 95, 109n438, 118, 135n560, 135n561, 140n576, 143, 144n594, 146n609, 155, 183
- Roth, Joseph (1894-1939; *Oostenrijks schrijver*) 148
- Rothfischer, Michael Sebastian (*echtgenoot Julia van 1953-1958*) 121n494
- Ruiter-van Lankeren Matthes, Olga Hubertine de (1902-1986; *NSB-lid en leidster NSVO als opvolgster van Keers-Laseur*) 10n39, 127
- Sandberg, jhr. C.G.S. (*NSB-lid*) 7
- Sandberg, jhr. E.F. (*NSB-lid*) 7
- Sasse van Yssel, jhr. mr. L.A.M. Van (Janskerkhof Utrecht; *tegen hem wordt in 1942 in een ondergrondse publicatie gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Schaepman, Herman J.A.M. (1844-1903; *rooms-katholiek priester en politicus*) 76
- Schleh, Lt. d. Res. (*mede-officier Max*) 67n266
- Schmoller, Gustav von (1838-1917; *econoom jonge historische school*) 150
- Scholtz-Klink, Gertrud (1902-1999; *leidster Duitse nationaal-socialistische vrouwenorganisatie, getrouwd met August Heißmeyer*) 122-123, 131
- Schönberg, Arnold (1874-1951; *Oostenrijks componist van de Zweite Wiener Schule*) 148
- Schwegman, Marjan (*directeur NIOD*) 34n127, 179
- Schweppenburg, Joseph Freiherr Geyr von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249
- Seyss-Inquart, Arthur (1892-1946; *Oostenrijks NSDAP-politicus en Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*) 9n37, 81n325, 94n377, 129, 131,

- 175
- Silva, Eugenia Maria Francisca de Borgia Victorine de (1858-1913; *tante van Max, getrouwd met diens oom Arthur*) 73
- Six, jhr. P.Th. (*Rector Utrechtsch Studenten Corps ten tijde van bezoek Frank Buchman aan Utrecht in 1927*) 105
- Six, jhr. Pieter Jacob (1895-1986; *verzetsstrijder OD*) 4
- Six, jhr. W.C. (*Rector Utrechtsch Studenten Corps ten tijde van toetreden Laurens op ten Noort*) 105
- Sluyterman von Langeweyde, Georg (1903-1978; *Duits kunstenaar*) 32
- Smissaart, freule (*genoemd in ondergrondse waarschuwing uit 1941 tegen 'landverraders' die 'voor of in opdracht van' de Gestapo zouden werken*) 130n529
- Smit, Adalberto (Bertus) (1897-?; *richtte tezamen met Ernst NSNAP op*) 160-163, 167n712
- Spann, Othmar (1878-1950; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145-146, 149, 151-159
- Spee, Franz Graf von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249
- Spee, Karl Graf von (*klasgenoot eindexamen Max*) 64n249
- Speer, Albert (1905-1981; *één van de favoriete architecten van Adolf Hitler, onder meer belast met plannen voor Berlijn, en vanaf februari 1942 rijksminister voor bewapening*) 31n114
- Spillenaar Bilgen, M.P. (*apotheker in Den Haag, biedt logies aan Ernst; zoon Marinus werd op 4 september 1944 door Duitsers geëxecuteerd en had in 1914 tezamen met M.M. Rost van Tonningen in de Oude Vier van Laga de Varsity gewonnen*) 140n576, 144n598
- Stauffenberg, Claus Philipp Maria Schenk Graf von (1907-1944; *Duits verzetsstrijder*) 4, 29n107
- Stephans, Karl H. (*econoom die namens Ernst ondertekende bij diens promotie aan de Universiteit Wenen*) 158
- Stoop, jhr. H.W. (*lid Erecomit  voor Winterhulp Nederland in de provincie Zuid-Holland*) 9
- St bler, Agnes Hulda (*schoonmoeder Ernst*) 170
- Suadicani, Herta (*medewerkster Germanische Leitstelle, 'beste' vriendin van Julia in 1947*) 132n546
- Terlouw, Jan (*Nederlands politicus en schrijver jeugdroman "Oorlogswinter"*) 3
- Thal Larsen, Cecilie (1877-1952) 177n757
- Thal Larsen, Dina (1874-1939; *moeder van Ernst*) 138
- Thal Larsen, Rasmus Samuël (1837-1928) 138
- Tijmstra, F. (*directeur van door Ernst bezochte Tijmstra HBS Den Haag*) 140-141
- Toonder, Marten (1912-2005; *befaamd schrijver en tekenaar van literaire Bommelstrip, bedenker van mooie metaforen over de maatschappij*) 186
- Tromp, Age Lykle (1900-1954; *jurist, SS-man, wilde trouwen met Julia*) 121n494
- Verdross-Drossberg, Alfred (1890-1980; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145-146, 154-156, 157n662
- Verdrob, Ignaz (1851-1931; *Oostenrijks generaal, tot 1919 Edler von Drossberg, vader van Alfred Verdross*) 154
- Victor Emanuel III (1869-1947; *koning van Italië*) 35
- Waldeck und Pyrmont, Josias F rst zu (1896-1967; *SS-Obergruppenführer*) 117
- Wassenaer-van Lennep, Sylvia Augusta van (1897-1995; *actief binnen Oxford Groep*) 21n73, 108
- Wassenaer, heer van de beide Katwijken en 't Zandt, Godfried Hendrik Leonard baron van (1894-1954; *actief binnen Oxford Groep*) 108-110
- Webern, Anton (1883-1945; *Oostenrijks componist van de Zweite Wiener Schule*) 148
- Weichs de Wenne, baron J. de 68n271, 93n372, 98
- Weiler tot Poeldijk, jvr. Caroline Henriette von (1850-1916) 102
- Wieser, Friedrich (1851-1926; *econoom Oostenrijkse school*) 148-150
- Wijkerslooth de Weerdensteijn, Karel L.C.M.I. baron de (1901-1975; *politicus RKSP, Nationale Eenheid, vanaf oktober 1940 NSB-lid en Waffen-SS*) 7, 94
- Wildervanck de Blécourt, B.G. (1891-1963; *advocaat en voorzitter Tribunaal Bijzondere Rechtspleging arrondissement Zutphen*) 118n485
- Wiler, jhr. ir. van (*van de firma Begeer waartegen in 1942 in een ondergrondse publicatie wordt gewaarschuwd i.v.m. NSB- en/of pro-Duitse sympathieën*) 6n19
- Willem I (1772-1843; *koning der Nederlanden, daarvoor soeverein vorst Willem de Eerste*) 22-23
- Willem V (1748-1806; *erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden*) 20
- Willroda, Ewald Ludwig Diemer von (1880-?; *genoemd als NSDAP contactman van Ernst in Nederland*) 166-167
- Wittert van Hoogland en Emiclaer, Evert B.F.F. baron (1875-1959; *enige tijd sympathiserend NSB-lid*) 8
- Wittgenstein, Ludwig (1889-1951; *Oostenrijks filosoof*) 148
- Wittmayer, Leo (1876-1936; *docent van Ernst aan Universiteit Wenen*) 145
- Wolff, Karl (1900-1984; *SS-Obergruppenführer*) 116n470, 117, 121, 127, 128n517
- Woyrsch, Udo von (1895-1983; *SS-Obergruppenführer en NSDAP-rijksdaglid, contact van Julia in Duitsland*) 111, 114-117, 168
- Woyrsch-Freini von Tschammer und Quaritz, Inez von (*echtgenote Udo von Woyrsch*) 114
- Zimmerman, Alfred R. (1869-1939; *o.m. leidinggevende M.M. Rost van Tonningen bij de Volkenbond, verdacht van antisemitische sympathieën*) 156